Міністерство освіти і науки України
Львівський національний університет імені Івана Франка

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ЛЕСИК ОКСАНА ВОЛОДИМИРІВНА

УДК 340.15:349.4(477.8) «1921-1939»

ДИСЕРТАЦІЯ
ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН НА ТЕРИТОРІЇ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ У СКЛАДІ РЕСПУБЛІКИ ПОЛЬЩІ (1921–1939 РР.)

Спеціальність 081 «Право»
Галузь знань 08 «Право»

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____О. В. Лесик
(підпис)

Науковий керівник
Бойко Ігор Йосипович
доктор юридичних наук,
професор

Львів – 2022

АНОТАЦІЯ

Лесик О. В. «Правове регулювання земельних відносин на території Західної України у складі Республіки Польщі (1921–1939 рр.)». – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктор філософії за спеціальністю 081 «Право» (галузь знань – 08 «Право»). – Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2022.

У дисертації показано, що правове регулювання земельних відносин на західноукраїнських землях напередодні інкорпорації до складу Республіки Польщі (1919–1921 рр.) безпосередньо залежало від правової традиції держав, у складі яких перебували українські землі. Доведено, що з часу інкорпорації Галичини до складу монархії Габсбурґів, австрійський уряд поряд з політичним упорядкуванням справ реалізовував економічну політику, вигідну передусім для всієї держави, а не лише для певних суспільних верств. Це вплинуло на обмеження привілеїв шляхти та перетворення селян на підданих держави. Поліпшення правового становища селян, зокрема охорона права селянського землекористування, розглядалося як важливий засіб зміцнення держави в економічному плані. Права селян опинилися під захистом держави. Позитивну роль у цьому відношенні відіграли 1) земельні реформи «освіченого абсолютизму» наприкінці XVIII ст. та 2) скасування у 1848 р. панщини. Зробивши, де-юре, галицького селянина власником землі, реформи розірвали зв’язок між ним і паном та спонукали до більшого зацікавлення політичним життям. Утім, багато з тих заходів були половинчастими і викликали у майбутньому різного роду конфлікти як на власне господарському, так і на соціальному та національному ґрунті. Зокрема, постійним джерелом загострення суперечностей між селянами і табулярними власниками були суперечки щодо володіння сервітутним правом, селянське мало- та безземелля, порушення прав селян.

Розкрито зміст державної політики Другої Речі Посполитої у сфері правового регулювання земельних відносин на території Західної України (1921–1939 рр.)., показано її розвиток в умовах відродження польської державності, визначено місце і роль тогочасної державної політики у становленні правового регулювання земельних відносин досліджуваного періоду, а також наголошено, що політика міжвоєнної Республіки Польщі переслідувала важливі соціальні й політичні цілі, зокрема полягала асиміляції українського населення та прагненні польського уряду вирішити проблему земельного перенаселення на польській етнічній території та посилити економічний й політичний вплив держави на західноукраїнські землі.

Встановлено, що основними соціально-економічними, політичними та юридичними чинниками, які зумовили становлення і розвиток правового регулювання земельних відносин на території Західної України у складі Республіки Польщі (1921–1939 рр.) були: високий ступінь концентрації вільних земель після приєднання території Західної України; недосконаліть та суперечливість різних джерел права у Галичині та на Волині, які не здатні були в повному обсязі однаково регулювати земельні відносини, зокрема щодо права володіння, користування та розпорядження землею.

Проаналізовано процес формування нормативно-правової бази в результаті чого було визначено основні види правових джерел, які регулювали земельні відносини у на території Західної України у складі Республіки Польщі (1921–1939 рр.). Правовою основою удосконалення регулювання земельних відносин у Республіці Польщі були Конституції 1921 і 1935 рр. та спеціалізовані закони та розпорядження: 10 липня 1919 р. (про земельну реформу), 1 вересня 1919 р. (про передачу земельної власності), 7 травня 1920 р. (про ліквідацію сервітутів), 15 липня 1920 р. (про реалізацію земельної реформи), 17 грудня 1920 р. (про наділення військових земельними ділянками), 31 липня 1923 р. (про комасацію ґрунтів), 26 липня 1925 р., 28 грудня 1925 р. (про реалізацію земельної реформи), 14 березня 1932 р. (про уточнення

положень Закону про надання землі військовим), 18 березня 1933 р. (про уточнення положень Закону про комасацію), 14 квітня 1937 р. (про обмеження обороту земельних ділянок, утворених внаслідок парцеляції), 4 травня 1938 р. (про впорядкування ґрунтових спільнот) та ін. Земельне законодавство спрямовувалося на збереження у Західній Україні маєтків польських поміщиків при одночасному зменшенні розмірів їх землеволодіння до раціонального рівня.

Доведено, що австрійське цивільне законодавство відігравало одну з визначальних ролей у правовому регулюванні земельних відносин на території Західної України у складі Республіки Польщі (1921–1933 рр.); показано, що становлення правового регулювання у Республіці Польщі, а відтак поширення його на територію Західної України, було пов’язано із земельною реформою, яка була важливим політичним актом, одним із символів відновлення державної незалежності Республіки Польщі в 1918 р. Земельний Закон 1925 р. став політичним компромісом, а відтак захищав інтереси лише певних груп населення, пропагуючи осадництво і парцеляцію. На відміну від Закону 1920 р., новий Закон про земельну реформу не суперечив нормам Конституції 1921 р. і став ключовим інструментом у регулюванні земельних відносин міжвоєнного періоду. Формування аграрної системи в Республіці Польщі вимагало багатьох змін і після ухвалення Закону 1925 р., про що свідчить наступні законодавчі ініціативи у сфері сільського господарства.

Здійснено порівняльно-правовий аналіз суб’єктів земельних відносин на території Західної України у складі Республіки Польщі (1921–1939 рр.)., визначено їх соціально-правовий статус, роль та місце у земельно-правових процесах. Зокрема на основі вивчення архівних матеріалів встановлено, що попри прагнення центрального уряду, реалізація земельних реформ на території Західної України відбувалася повільно, існував пасивний спротив великих землевласників, не згодних з політикою подрібнення великих земельних угідь.

Виявлено загальні риси та відмінності у правовому регулюванні зобов'язань, що виникали з права власності та права володіння на земельну ділянку на території Західної України у складі Республіки Польщі (1921–1939 рр.). Зокрема, до загальних рис віднесено насамперед те, що правові норми, які регулювали земельні відносини на території Західної України у складі Республіки Польщі (1921–1939 рр.) формувалися як норми приватного права, і загалом цей процес спрямовувався на розвиток договірних відносин. До відмінностей віднесено існування різних зобов'язань, що випливали у свою чергу з різних існуючих на той час правових інститутів, а саме «договору», «зобов'язань», «застави».

Обґрунтовано, що найвищого свого розвитку українське суспільство досягло в другій половині XVII – першій половині XVIII ст., коли в основу системи регулювання земельних відносин покладався пріоритет приватної власності на земельну ділянку, а також показано, що будь-яке відхилення від цього і надання у законодавчому порядку переваг суб'єктам права інших форм власності призводило до зниження темпів економічного розвитку, посилення соціального напруження і протистояння у суспільстві, а також визначено основні тенденції розвитку правового регулювання земельних відносин на території Західної України у складі Республіки Польщі (1921–1939 рр.), зокрема доведено, що загальний вектор цієї еволюції був спрямований на формування інституту приватної власності на земельну ділянку.

Встановлено, що регулювання земельних відносин на території Західної України в складі міжвоєнної Польщі в межах законодавчо встановлених повноважень здійснювали центральні органи влади: президент, кабінет міністрів, сейм, профільні міністерства, а також місцеві органи влади (воєводські управління, департаменти, комісії; проте їхня обмежена компетенція не дозволяла провадити кардинальні зміни у сфері правового регулювання земельних відносин). Правовими засадами їхньої діяльності слугували конституції, закони, міністерські розпорядження, інструкції тощо.

Проте за час перебування Галичини і Волині у складі Другої Речі Посполитої так і не було створено єдиного земельного кодексу, що дозволило б уникнути існування сотень нормативно-правових документів, положення яких в окремих випадках суперечили один одному. Спеціальна комісія для впорядкування земельного законодавства підготовила проєкт Земельного кодексу, однак він не набув чинності, головно через політичні та економічні причини (наприклад, економічна криза 1929–1933 рр.).

Ключові слова: правове регулювання, правове забезпечення, земельні правовідносини, право, земельне законодавство, земельна ділянка, регулятивна функція права, використання земель, республіка, Західна Україна, Польща.

ANNOTATION

Lesyk O.V. «Legal regulation of land relations in the territory of Western Ukraine as part of the Republic of Poland». - Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in the specialty 081 «Law» (field of knowledge - 08 «Law»). - Ivan Franko National University of Lviv. Lviv, 2022.

The dissertation shows that the legal regulation of land relations in the western Ukrainian lands on the eve of incorporation into the Republic of Poland (1919–1921) directly depended on the legal tradition of the states that included the Ukrainian lands. It has been shown that since the incorporation of Galicia into the Habsburg monarchy, the Austrian government, along with the political order of affairs, has pursued an economic policy that benefits the state as a whole, not just certain sections of society. This affected the restriction of the privileges of the nobility and the transformation of peasants into subjects of the state. Improving the legal status of peasants, in particular the protection of the rights of peasant land use, was seen as an important means of strengthening the state in economic terms. The rights of peasants were protected by the state. 1) land reforms of «enlightened absolutism» at the end of the XVIII century played a positive role in this regard. and 2) the abolition in 1848 of serfdom. By de jure making the Galician peasant the owner of the land, the reforms severed ties between him and the lord and led to a greater interest in political life. However, many of these measures were half-hearted and caused various conflicts in the future, both on the economic and social and national grounds. In particular, the constant source of aggravation of contradictions between peasants and tabular owners were disputes over the possession of servitude rights, peasant small and landlessness, violation of the rights of peasants.

The content of the state policy of the Second Rzeczpospolita in the field of legal regulation of land relations in Western Ukraine (1921-1939) is revealed, its development in the conditions of Polish statehood revival is shown. It was

emphasized that the policy of the interwar Republic of Poland pursued important social and political goals, including the assimilation of the Ukrainian population and the Polish government's desire to solve the problem of land overpopulation on Polish ethnic territory and strengthen economic and political influence in western Ukraine.

It is established that the main socio-economic, political and legal factors that led to the formation and development of legal regulation of land relations in Western Ukraine as part of the Republic of Poland (1921-1939) were: high concentration of vacant lands after the annexation of Western Ukraine; imperfections and contradictions of different sources of law in Galicia and Volhynia, which were not able to fully regulate land relations in the same way, in particular regarding the right to own, use and dispose of land.

The process of formation of the legal framework was analyzed, as a result of which the main types of legal sources that regulated land relations in the territory of Western Ukraine as part of the Republic of Poland (1921–1939) were identified. The legal basis for improving the regulation of land relations in the Republic of Poland were the Constitutions of 1921 and 1935 and specialized laws and regulations: July 10, 1919 (on land reform), September 1, 1919 (on the transfer of land ownership), May 7, 1920. (on the abolition of easements), July 15, 1920 (on the implementation of land reform), December 17, 1920 (on the allocation of military land), July 31, 1923 (on land consolidation), July 26, 1925, December 28 1925 (on the implementation of land reform), March 14, 1932 (on clarifying the provisions of the Law on Land Provision for the Military), March 18, 1933 (on clarifying the provisions of the Law on Consolidation), April 14, 1937 (on restricting land turnover) plots formed as a result of parcelling), May 4, 1938 (on the ordering of soil communities), etc. Land legislation was aimed at preserving the estates of Polish landowners in Western Ukraine while reducing the size of their land holdings to a rational level.

It is proved that the Austrian civil legislation played one of the decisive roles in the legal regulation of land relations in the territory of Western Ukraine as part of the

Republic of Poland (1921-1933); It is shown that the formation of legal regulation in the Republic of Poland, and thus its spread to the territory of Western Ukraine, was associated with land reform, which was an important political act, one of the symbols of restoration of state independence of Poland in 1918. became a political compromise, and thus defended the interests of only certain groups of the population, promoting settlement and parcelling. Unlike the 1920 Law, the new Land Reform Act did not contradict the provisions of the 1921 Constitution and became a key instrument in regulating land relations in the interwar period. The formation of the agrarian system in the Republic of Poland required many changes even after the adoption of the Law of 1925, as evidenced by subsequent legislative initiatives in the field of agriculture.

A comparative legal analysis of the subjects of land relations in the territory of Western Ukraine as part of the Republic of Poland (1921-1939), their socio-legal status, role and place in land law processes. In particular, based on the study of archival materials, it was found that despite the efforts of the central government, the implementation of land reforms in Western Ukraine was slow, there was passive resistance from large landowners who disagree with the policy of fragmentation of large lands.

The general features and differences in the legal regulation of obligations arising from the right of ownership and ownership of land in Western Ukraine as part of the Republic of Poland (1921-1939). In particular, the general features include the fact that the legal norms governing land relations in Western Ukraine as part of the Republic of Poland (1921-1939) were formed as norms of private law, and in general this process was aimed at developing contractual relations. The differences include the existence of various obligations, which in turn stemmed from various existing legal institutions at the time, namely «contract», «obligation», «pledge».

It is substantiated that the Ukrainian society reached its highest development in the second half of the XVII - first half of the XVIII century, when the system of regulation of land relations was based on the priority of private ownership of land,

and it is shown that any deviation from this the order of preference for subjects of law of other forms of ownership led to a decrease in economic development, increasing social tensions and confrontation in society, as well as identified major trends in legal regulation of land relations in Western Ukraine as part of the Republic of Poland (1921-1939), in particular, it is proved that the general vector of this evolution was aimed at the formation of the institution of private ownership of land.

It is established that the regulation of land relations in Western Ukraine as part of interwar Poland within the statutory powers was carried out by central authorities: the President, Cabinet, Sejm, line ministries, and local authorities (voivodship administrations, departments, commissions; however, their limited competence did not allow for radical changes in the field of legal regulation of land relations). The legal basis for their activities were constitutions, laws, ministerial orders, instructions, and so on. However, during the stay of Galicia and Volhynia in the Second Commonwealth, no single land code was created, which would avoid the existence of hundreds of legal documents, the provisions of which in some cases contradicted each other. A special commission to regulate land legislation drafted the Land Code, but it did not enter into force, mainly for political and economic reasons (for example, the economic crisis of 1929-1933).

Key words: legal regulation, legal provision, land legal relations, law, land legislation, land plot, regulatory function of law, land use, republic, Western Ukraine, Poland.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА:

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. **Лесик О.В.** Особливості становлення правового регулювання земельних відносин у Галичині в складі Австрійської імперії (наприкінці XVIII – початку XIX ст.). *Вісник Львівського університету. Серія: Юридична*. Львів. 2020. Вип. 70. С. 101–111. Електронна версія: http://publications.lnu.edu.ua/bulletins/index.php/law/article/view/10958/11188
2. **Лесик О. В.** Становлення правового регулювання земельних відносин у Волинській губернії в складі Російської імперії (1793-1917). *Часопис Київського університету права*. Київ. 2020. Вип. 2020/2. С. 72-77. Електронна версія: https://chasprava.com.ua/index.php/journal/article/view/350/331
3. **Лесик О. В.** Розвиток земельних правовідносин у Західно-Українській Народній Республіці (1918–1919 рр.). *Збірник наукових праць «Актуальні проблеми держави і права».* Одеса. 2020. Вип. 85. С. 121-132. Електронна версія: http://www.apdp.in.ua/v85/17.pdf
4. **Лесик О. В.** Становлення правового регулювання земельних відносин в Польщі (1919–1921 рр.). *Часопис Київського університету права*. Київ. 2020. Вип. 2020/3. С. 65-71. Електронна версія: https://chasprava.com.ua/index.php/journal/article/view/404/385

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. **Лесик О.В.** Закон про земельну реформу 1920 р. у Польщі: ухвалення та особливості застосування. *Матеріали XXVI звітної науково-практичної конференції «Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні»,* 6-7 лютого 2020 року. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2020. Ч. 1. С. 48-51.

2. **Lesyk Oksana.** Acquisition, restriction and termination of land ownership in Western Ukraine under the civil legislation of the Republic of Poland (1921–1939). Recht der Osteuropäischen Staaten (ReOS). №2. 2021. P. 31–38.
3. **Лесик О.В.** Правове регулювання укладення договору оренди земельної ділянки в Західній Україні в складі Польщі (1919-1939). *Матеріали XXVII звітної науково-практичної конференції «Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні»,* 5-6 лютого 2021 року. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2021. Ч. 1. С. 62–66.
4. **Лесик О. В.** Основні положення земельної реформи 1925 р. в Польщі. *Матеріали XX Міжнародної студентсько-аспірантської наукової конференції «Актуальні проблеми прав людини, держави та правової системи»*, 22–23 квітня 2021 року. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2021. С. 11–14.
5. **Лесик О. В**. Правовий статус земельних сервітутів у Польщі (1919–1921 рр.). *Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Правова наука і державотворення в Україні у світлі сучасних глобалізаційних викликів: історія, теорія, практика» (до 25-ї річниці Конституції України)*, 11 червня 2021 року. Маріуполь – Кривий Ріг: Донецький державний університет внутрішніх справ, 2021. С. 184–188.
6. **Лесик О.В.** Особливості проведення парцеляції на території Західної України в складі Польщі (1921–1939 рр.). *Матеріали XXVIII звітної науково-практичної конференції «Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні*», 3–4 лютого 2022 р. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2022. Ч.1. С.53-58.

ЗМІСТ

Вступ……..**15**

РОЗДІЛ 1. Історіографічні, джерелознавчі та методологічні аспекти дослідження……...…..…..**26**

1.1. Історіографія проблеми……...…...**26**

1.2. Джерельна база дослідження…….……**37**

1.3. Методологічна основа дослідження……..……**44**

Висновки до розділу 1……...…**55**

РОЗДІЛ 2. Історико-правові аспекти регулювання земельних відносин на західноукраїнських землях напередодні їх інкорпорації до складу Республіки Польщі в другій половині XIX-першій чверті XX ст…….**58**

2.1. Особливості регулювання земельних правовідносин у Галичині в складі Австрії та Австро-Угорщини (1772–1918 рр.)……**58**

2.2. Характерні риси регулювання земельних правовідносин на Волині в складі Російської імперії (1793–1917 рр.)……...…**80**

2.3. Розвиток земельних правовідносин в Західно-Українській Народній Республіці (1918–1919 рр.)…….**100**

Висновки до розділу 2…….…**117**

РОЗДІЛ 3. Правові засади регулювання земельних відносин за цивільним законодавством Республіки Польщі……..……...**120**

3.1. Особливості правового регулювання земельних відносин на території Західної України в складі Республіки Польщі (1919-1921 рр.)……..**120**

3.2. Причини і наслідки земельної реформи 1925 р. в Республіці Польщі, її сутність та особливості поширення на територію Західної України…….**132**

3.3. Підстави набуття, обмеження і припинення права власності на земельну ділянку на території Західної України за польським цивільним законодавством……...….**146**

3.4. Право користування земельними ділянками за польським цивільним законодавством……..……..**159**

3.4.1. Договір оренди земельної ділянки на території Західної України за польським законодавством: порядок укладення та припинення……..……**159**

3.4.2. Порядок та підстави встановлення земельного сервітуту на території Західної України за польським законодавством……..**162**

Висновки до розділу 3……..…**177**

РОЗДІЛ 4. Правові основи діяльності польських органів державної влади на території Західної України у сфері земельних відносин……..**179**

4.1. Особливості парламентської діяльності Республіки Польщі у сфері земельних відносин……..…**179**

4.2. Порядок та умови парцеляції та комасації на території Західної України……....…**196**

4.3. Правове забезпечення польського цивільного аграрного осадництва на території Західної України та його наслідки……**216**

4.4. Компетенція місцевих органів влади на території Західної України у сфері земельних відносин……..……**224**

Висновки до розділу 4……...…**232**

ВИСНОВКИ……...**235**

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ…….....…..**244**

ДОДАТКИ…… **270**

ВСТУП

Актуальність теми дослідження зумовлена науковими і практичними потребами реалізації земельної реформи в Україні. Це є одним із пріоритетних завдань розвитку нашої держави на шляху інтеграції України до Європейського Союзу. Адже до вступу в Європейський Союз на правах повноцінного члена Україна повинна здійснити реформи у всіх сферах суспільного життя. Однією з найбільш важливих в Україні є земельна реформа, яка є складовою економічних реформ, що здійснюються у нашій державі. Реформування земельних відносин у сучасній Україні передбачає цілий комплекс інституційно-функціональних, економічних, соціальних, правових, економічних та інших заходів, спрямованих на функціонування нових за змістом і характером правових відносин, пов'язаних з ефективним використанням земельних ресурсів. Крім цього, земельна реформа передбачає якісні зміни земельних відносин через роздержавлення земель, створення сприятливих умов всебічного і рівноправного розвитку всіх форм власності та господарювання, економіки, раціонального використання й охорони земель.

Реформування земельних правовідносин у сучасній Україні вимагає, серед іншого, об'єктивного наукового вивчення та використання як міжнародного, так і національного правового досвіду. Це дасть змогу здійснити організаційно-правові та економічні заходи щодо реалізації різних форм господарювання на землі, спрямованих на найбільш ефективне використання, відтворення та захист категорії земель сільськогосподарського призначення та ін.

Сучасна земельна реформа, що триває в Україні з початку 90-х років XX ст., є закономірним результатом функціонування суспільства і держави. Її передумовами стали, зокрема, монополізація державою власності на земельну ділянку і відсутність плати за землю як одного із засобів забезпечення раціонального використання земель держави і відсутність мотивації до інтенсивної праці на землі. Мета та завдання земельної реформи в Україні були

викладені у преамбулі до Постанови Верховної Ради України від 18 грудня 1990 р. «Про земельну реформу» із наступними змінами і доповненнями, а у процесі здійснення земельно-регуляційних заходів набули більш повного змісту. Проте загальна стратегія і тактика здійснення земельної реформи в Україні має базуватися на фундаментальній ролі та значенні землі, її особливому місці серед інших природних ресурсів і засобів виробництва, на її здатності задовольняти різні потреби і інтереси людини.

Реформування земельних правовідносин у сучасній Україні вимагає, серед іншого, об'єктивного наукового вивчення та використання як міжнародного, так і національного правового досвіду. Це дасть змогу здійснити організаційно-правові та економічні заходи щодо реалізації різних форм господарювання на землі, спрямованих на найбільш ефективне використання, відтворення та захист категорії земель сільськогосподарського призначення та ін.

Значний науково-практичний інтерес становить вивчення історії правового регулювання земельних відносин на території Західної України у складі Республіки Польщі (1921–1939 рр.), що сприятиме розумінню і висвітленню основ історичного розвитку правового регулювання земельних відносин в Україні. Дослідження і узагальнення цієї історико-правової проблеми дасть можливість використати набуті знання та правовий досвід для з'ясування витоків демократичних традицій національного земельного законодавства. Вивчення цієї історико-правової спадщини сприятиме глибшому розумінню захисту права власності та особливості його правового регулювання, підвищенню ефективності функціонування інституту права власності на сучасному етапі утвердження Української держави. Важливість здійснення цього історико-правового дослідження полягає у доведеності безперервності розвитку правового регулювання земельних відносин в Україні.

У сучасній історико-правовій літературі ґрунтовні дослідження правового регулювання земельних відносин на території Західної України у складі Республіки Польщі (1921–1939 рр.) дотепер фактично не здійснювалися.

Необхідність вивчення цієї теми вагома як з погляду пізнання становлення і розвитку правового регулювання земельних відносин в Україні, так і з погляду застосування одержаних результатів у процесі реформування земельних відносин в сучасній Україні. Саме ці міркування визначили актуальність теми дисертаційного дослідження та зумовили її вибір.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження виконане на кафедрі історії держави, права та політико-правових учень юридичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка у межах теми НДР: «Закономірності становлення та розвитку держави і права України та зарубіжних країн». Державна реєстрація №0121U110504.

Мета дисертаційного дослідження полягає у з'ясуванні характерних рис становлення і розвитку правового регулювання земельних відносин на території Західної України в складі Республіки Польщі (1921–1939 рр.), виявленні, узагальненні використанні історичного правового досвіду актуального для сучасної нормотворчої і правозастосовної практики.

Визначена мета зумовила необхідність вирішення таких завдань:

- ✓ з'ясувати рівень історіографічного вивчення теми дослідження;
- ✓ виявити та проаналізувати історичні правові джерела, що стосуються правового регулювання земельних відносин досліджуваного періоду;
- ✓ розкрити методологічну основу дослідження;
- ✓ охарактеризувати стан розвитку земельних відносин напередодні приєднання території Західної України до складу Республіки Польщі у 1921 р., а також показати особливості їхнього регулювання в складі Республіки Польщі; розкрити передумови розвитку правового регулювання земельних відносин досліджуваного періоду;

- ✓ визначити правові засади діяльності польських органів державної влади в сфері земельних відносин на території Західної України, охарактеризувати законодавчу базу земельних перетворень;
- ✓ дати порівняльну характеристику законодавчим моделям земельної реформи і розвитку земельних відносин, які існували у Галичині і на Волині в складі Республіки Польщі (1921–1939 рр.);
- ✓ розкрити історико-правові особливості аграрної колонізації, парцеляції та комасації на території Західної України в міжвоєнний період;
- ✓ виявити аналогії й відмінності між розвитком правового регулювання земельних відносин у досліджуваний період та аналогічними сучасними процесами.

Об'єктом дослідження є земельні правовідносини, які виникали, змінювалися та припинялися на території Західної України в складі Республіки Польщі (1921–1939 рр.).

Предметом дослідження є особливості становлення та розвитку правового регулювання земельних відносин на території Західної України в складі Республіки Польщі (1921–1939 рр.).

Методи дослідження. У дисертаційному дослідженні використано поєднання філософських, загальнонаукових, спеціально-наукових методів. Основою даного дисертаційного дослідження є філософський діалектичний метод. Його застосування дало можливість розглянути земельні реформи в Республіці Польщі та польське законодавство, що їх опосередковувало, як сукупність взаємопов'язаних суспільних та державно-правових процесів і явищ, що перебували у стані постійних змін. Загальнонаукові методи застосовувалися як безпосередньо, так і як основа для формування спеціально-наукової методології. Зокрема, загальнонаукові методи сходження від конкретного до абстрактного і навпаки від абстрактного до конкретного використовувалися при створенні понятійно-категорійного апарату дослідження. Використання

проблемно-хронологічного методу дало змогу глибше дослідити проблеми початку й еволюції земельної реформи та польського земельного законодавства, яке регулювало земельні відносини. Системно-структурний метод застосовувався для наукової систематизації (класифікації) передумов становлення правового регулювання земельних відносин. Із спеціальних наукових методів було застосовано історичні та історико-правові методи в їхньому оптимальному співвідношенні: історико-правовий, історико-порівняльний та історико-типологічний; порівняльно-правовий і догматичний (формально-юридичний). При здійсненні дослідження використано системний метод правової характеристики, або іншими словами систематичний контнет аналіз, спрямовний зокрема на дослідження змісту юридичних текстів. Для досягнення мети дисертації було застосовувано історіографічний підхід, який базується на принципі методологічного плюралізму, що, зокрема, передбачає аналіз усієї різнопланової історико-правової літератури, створеної упродовж усього періоду вивчення історичного досвіду правового регулювання земельних відносин на території Західної України у складі Республіки Польщі (1921–1939 рр.).

Методологічний інструментарій у цьому історико-правовому дослідженні докладно проаналізовано у підрозділі 1.3.

Джерельною основою дисертаційного дослідження є опубліковані та неопубліковані архівні матеріали, польське аграрне законодавство. Найціннішим першоджерелом у дисертації є архівні матеріали, ознайомлення з якими дозволило простежити застосування польського законодавства у Західній Україні на практиці в досліджуваний період. Загалом опрацьовано 47 справ із 12-ти фондів Центрального державного історичного архіву у м. Львові, а саме: «Галицьке намісництво, м. Львів» (ф. 146; матеріали після 1914 року), «Вищий крайовий суд у м. Львові» (ф. 150), «Галицька крайова фінансова дирекція, м. Львів» (ф. 160), «Крайовий комітет, м. Львів» (ф. 165), «Крайова табуля, м. Львів» (ф. 166), «Окружне земельне управління, м. Львів» (ф. 171),

«Графи Лянскоронські» (ф. 181), «Крушельницький Антін (1878–1937), письменник, журналіст, літературний критик, редактор» (ф. 361), «Крайова аграрна комісія, м. Львів» (ф. 419), «Войнаровський Тит (1856–1938), митрат, адміністратор маєтків греко-католицької митрополії, церковний і громадський діяч, публіцист, голова крайового товариства «Сільський господар» у Львові» (ф. 682), «Колекція А. О. Петрушевича» (ф. 765), «Любомирські» (ф. 835). Більшість виявлених архівних документів складають окремі цивільні та кримінальні справи, обвинувальні акти і рішення, листування, звіти, обіжники, розпорядження та інші справи крайових судів (у першу чергу Крайового суду у Львові).

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що:

уперше:

– показано, що правове регулювання земельних відносин на західноукраїнських землях напередодні інкорпорації до складу Республіки Польщі (1919–1921 рр.) безпосередньо залежало від правової традиції держав, у складі яких перебували українські землі. Доведено, що з часу інкорпорації Галичини до складу монархії Габсбурґів, австрійський уряд поряд з політичним упорядкуванням справ реалізовував економічну політику, вигідну передусім для всієї держави, а не лише для певних суспільних верств. Це вплинуло на обмеження привілеїв шляхти та перетворення селян на підданих держави. Поліпшення правового становища селян, зокрема охорона права селянського землекористування, розглядалося як важливий засіб зміцнення держави в економічному плані. Права селян опинилися під захистом держави. Позитивну роль у цьому відношенні відіграли 1) земельні реформи «освіченого абсолютизму» наприкінці XVIII ст. та 2) скасування у 1848 р. панщини. Зробивши, де-юре, галицького селянина власником землі, реформи розірвали зв’язок між ним і паном та спонукали до більшого зацікавлення політичним життям. Утім, багато з тих заходів були половинчастими і викликали у майбутньому різного роду конфлікти як на власне господарському, так і на

соціальному та національному ґрунті. Зокрема, постійним джерелом загострення суперечностей між селянами і табулярними власниками були суперечки щодо володіння сервітутним правом, селянське мало- та безземелля, порушення прав селян;

– розкрито зміст державної політики Другої Речі Посполитої у сфері правового регулювання земельних відносин на території Західної України (1921–1939 рр.)., показано її розвиток в умовах відродження польської державності, визначено місце і роль тогочасної державної політики у становленні правового регулювання земельних відносин досліджуваного періоду, а також наголошено, що політика міжвоєнної Польщі переслідувала важливі соціальні й політичні цілі, зокрема полягала асиміляції українського населення та прагненні польського уряду вирішити проблему земельного перенаселення на польській етнічній території та посилити економічний й політичний вплив держави на західноукраїнські землі;

– встановлено, що основними соціально-економічними, політичними та юридичними чинниками, які зумовили становлення і розвиток правового регулювання земельних відносин на території Західної України у складі Республіки Польщі (1921–1939 рр.) були: високий ступінь концентрації вільних земель після приєднання території Західної України; недосконаліть та суперечливість різних джерел права у Галичині та на Волині, які не здатні були в повному обсязі однаково регулювати земельні відносини, зокрема щодо права володіння, користування та розпорядження землею;

– проаналізовано процес формування нормативно-правової бази в результаті чого було визначено основні види правових джерел, які регулювали земельні відносини у на території Західної України у складі Республіки Польщі (1921–1939 рр.). Правовою основою удосконалення регулювання земельних відносин у Республіці Польща були Конституції 1921 і 1935 рр. та спеціалізовані закони та розпорядження, які спрямовувалися на збереження у

Західній Україні маєтків польських поміщиків при одночасному зменшенні розмірів їх землеволодіння до раціонального рівня.

– доведено, що австрійське цивільне законодавство відігравало одну з визначальних ролей у правовому регулюванні земельних відносин на території Західної України у складі Республіки Польщі (1921–1933 рр.); показано, що становлення правового регулювання у Республіці Польщі, а відтак поширення його на територію Західної України, було пов'язано із земельною реформою, яка була важливим політичним актом, одним із символів відновлення державної незалежності Республіки Польщі в 1918 р. Земельний Закон 1925 р. став політичним компромісом, а відтак захищав інтереси лише певних груп населення, пропагуючи осадництво і парцеляцію. На відміну від Закону 1920 р., новий Закон про земельну реформу не суперечив нормам Конституції 1921 р. і став ключовим інструментом у регулюванні земельних відносин міжвоєнного періоду. Формування аграрної системи в Республіці Польщі вимагало багатьох змін і після ухвалення Закону 1925 р., про що свідчить наступні законодавчі ініціативи у сфері сільського господарства.

– здійснено порівняльно-правовий аналіз суб'єктів земельних відносин на території Західної України у складі Республіки Польщі (1921–1939 рр.)., визначено їх соціально-правовий статус, роль та місце у земельно-правових процесах. Зокрема на основі вивчення архівних матеріалів встановлено, що попри прагнення центрального уряду, реалізація земельних реформ на території Західної України відбувалася повільно, існував пасивний спротив великих землевласників, не згодних з політикою подрібнення великих земельних угідь;

– виявлено загальні риси та відмінності у правовому регулюванні зобов'язань, що виникали з права власності та права володіння на земельну ділянку на території Західної України у складі Республіки Польщі (1921–1939 рр.). Зокрема, до загальних рис віднесено насамперед те, що правові норми, які регулювали земельні відносини на території Західної України у складі Республіки Польщі (1921–1939 рр.) формувалися як норми приватного права, і

загалом цей процес спрямовувався на розвиток договірних відносин. До відмінностей віднесено існування різних зобов'язань, що випливали у свою чергу з різних існуючих на той час правових інститутів, а саме «договору», «контракту», «зобов'язань», «застави»;

– обґрунтовано, що найвищого свого розвитку українське суспільство досягло в другій половині XVII – першій половині XVIII ст., коли в основу системи регулювання земельних відносин покладався пріоритет приватної власності на земельну ділянку, а також показано, що будь-яке відхилення від цього і надання у законодавчому порядку переваг суб'єктам права інших форм власності призводило до зниження темпів економічного розвитку, посилення соціального напруження і протистояння у суспільстві, а також визначено основні тенденції розвитку правового регулювання земельних відносин на території Західної України у складі Республіки Польщі (1921–1939 рр.), зокрема доведено, що загальний вектор цієї еволюції був спрямований на формування інституту приватної власності на земельну ділянку;

удосконалено:

– науково-теоретичні положення про ідейні витоки польського аграрного законодавства, зокрема підстави набуття, обмеження і припинення права власності на земельну ділянку за польським цивільним законодавством;

– наукові знання про формальні та фактичні завдання колонізаційної політики польського уряду на західноукраїнських землях, сутність і особливості аграрної колонізації (осадництва), проведення парцеляції та комасації;

– історико-правові знання про компетенцію місцевих органів влади на території Західної України у сфері земельних відносин;

набули подальшого розвитку положення про:

– важливість аграрного питання в програмах польських та українських політичних партій, що проявилося у їхній парламентській діяльності;

– соціальні наслідки земельних реформ, зокрема, виникнення конфліктних ситуацій на міжетнічному ґрунті.

Практичне значення отриманих результатів. Положення та висновки дисертаційного дослідження можуть бути використані у:

– науковій сфері для історико-правових досліджень ґенези та еволюції земельного законодавства на західноукраїнських землях в різні історичні періоди;

– навчальному процесі, методичній і організаційній роботі під час викладання навчальних курсів «Історія держави і права України», «Історія держави і права зарубіжних країн», а також історико-правових аспектів деяких курсів інших юридичних дисциплін (конституційне право, земельне право, цивільне право, цивільне процесуальне право та ін.);

– правотворчості у процесі реформування чинного законодавства України у сфері удосконалення земельного законодавства з урахуванням національного та європейського історико-правового досвіду.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійним історико-правовим дослідженням. Усі наукові результати, викладені у рукописі дисертації, одержані автором особисто.

Апробація результатів дослідження. Найважливіші положення і висновки дисертації доповідалися на засіданні кафедри історії держави, права та політико-правових учень Львівського національного університету імені Івана Франка, а також були оприлюднені на таких науково-практичних конференціях: «Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні» матеріали XXV, XXVI, XXVII звітних науково-практичних конференцій юридичного факультету ЛНУ імені Івана Франка (Львів, 2020, 2021, 2022), XX Міжнародної студентсько-аспірантської наукової конференції «Актуальні проблеми прав людини, держави та правової системи», (Львів, 2021), «Правова наука і державотворення в Україні у світлі сучасних глобалізаційних викликів:

історія, теорія, практика» (до 25-ї річниці Конституції України) (Донецьк, 2021).

Публікації. Основні положення і висновки дисертації викладено у десяти наукових публікаціях, зокрема, п`яти наукових статтях, надрукованих у фахових виданнях з юридичних наук (одна з них у іноземному періодичному науковому виданні), а також у п’ятьох матеріалах науково-практичних конференцій.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, які об’єднують 14 підрозділів, висновків, списку використаних джерел, що налічує 261 найменування. Загальний обсяг дисертації становить 269 сторінок, з них 243 сторінки – основний текст.

РОЗДІЛ 1.

ІСТОРІОГРАФІЧНІ, ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Історико-правові аспекти регулювання земельних відносин на території Західної України у складі міжвоєнної Польщі належить до недостатньо досліджених тем у сучасній українській історико-правовій науці (на відміну від, скажімо, історії, де достатньо детально вивчено механізми впровадження осадництва та політичні перипетії навколо земельних змін у селі). Поза увагою дослідників однак залишалася проблема правового регулювання різноманітних аспектів аграрного сектора (право власності, парцеляція, комасація і т.п.), який був дуже важливою, а в ситуації Галичини і Волині – визначальною складовою господарської структури загалом.

За тематичним принципом опрацьовану наукову літературу можна поділити на декілька груп.

У працях дослідників, які формують *першу групу*, а саме наукові праці з аграрного та земельного права розкрито засади регулювання земельних відносин щодо володіння, користування і розпорядження землею, права оренди, обробітку землі, сільськогосподарського законодавства, функціонування інфраструктури, державної підтримки урядових ініціатив, діяльності приватних господарств та ін. Основний зміст поняття «земельні правовідносини» безпосередньо пов’язаний з визначенням предмета насамперед земельного права, котрий регулює сферу земельних відносин. Як відомо, земельне право – система юридичних норм, що регулюють суспільні відносини щодо раціонального використання й охорони земель, охорони прав землевласників і

землекористувачів [1], Поняття «земельні правовідносини» також пов'язано аграрним правом, що регулює суспільні відносини, що складаються у процесі виробництва сільськогосподарської продукції, її переробки та реалізації» [2]. Предметом земельних відносин виступає комплекс земельних, майнових, трудових, кооперативних, управлінських відносин [3]. Нормативною базою земельного та аграрного права є законодавство, основою якого є Конституція держави, а джерелами закони, покликані регулювати цю сферу.

У контексті нашого дослідження особливий інтерес викликає дослідження Францішека Лонгшама де Бер'є (1912–1969) – одного з найвидатніших польських професорів, знавців адміністративного права. Він уродженець Львова, випускник правничого факультету Львівського університету. У 1938 р. Лонгшам де Бер'є захистив докторську дисертацію, присвячену обмеженню права власності на нерухомість у польському законодавстві. У 1939 р. зайняв посаду старшого асистента кафедри цивільного процесуального права, але з початком Другої світової війни був мобілізований до війська. Після війни продовжив роботу в Ягеллонському університеті, а з 1947 р. став доцентом кафедри адміністративного права Вроцлавського університету. Там Лонгшам де Бер'є читав лекції з адміністративного і аграрного права, а в 1949 р. було опубліковано його книгу «Аграрне право» [4], окремі міркування з якої ми використовували при написанні дисертаційного дослідження.

Аграрне право не має такої тривалої традиції, як скажімо цивільне право. Хоч правове регулювання здійснення сільського господарства мало місце і в стародавніх цивілізаціях, лише з розвитком капіталізму і ринкової економіки

---

[1] Кулинич П. Ф. Земельне право Архівовано 30 липня 2016 у Wayback Machine. // Юридична енциклопедія : [у 6 т.] / ред. кол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) [та ін.]. – К. : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1998. Т. 2 : Д — Й. — 744 с.

[2] Кулинич П. Ф. Земельне право Архівовано 30 липня 2016 у Wayback Machine. // Юридична енциклопедія : [у 6 т.] / ред. кол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) [та ін.]. – К. : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1998. Т. 2: Д — Й. — 744 с. Предмет і система аграрного права, http://studies.in.ua/agrarnoe_pravo/999-tema-1-predmet-sistema-agrarnogo-prava.html#2

[3] Семчик В. Аграрне право. *Енциклопедія Сучасної України: електронна версія*. Гол. редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін.; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2006, https://esu.com.ua/search_articles.php?id=42565

[4] Longchamps F. Prawo agrarne. Warszawa: Gebethner i Wolff, 1949. 144 s.

постала необхідність особливого (а часто і загального) регулювання. Ці аспекти становлення аграрного права, як і його становлення в Республіці Польщі розглядали Ян Сельва (1925–2018) – завідувач кафедри аграрного права Інституту цивільного права Вроцлавського університету та Анджея Стельмаховського (1925–2009), котрий очолював цю кафедру дещо раніше. Дослідники вивчали питання сільськогосподарського устрою та розмірковували про функції аграрного права, роль державного управління (регулювання), приходячи до висновку, що розвиток аграрно-правової науки безпосередньо залежний від стану законодавчої бази (проблемним, наприклад, вважалася відсутність єдиного аграрного кодексу) [5].

Водночас Генрик Свєнтковський (1896–1970) – польський правознавець, адвокат, був автором однієї з найбільш ґрунтовних монографій, в якій розглянуто теоретичні засади аграрного права. Учений працював на посаді професора, а певний час і завідувача кафедри аграрного права Варшавського університету. У своїх дослідженнях він звертав увагу на проблему правової захищеності інтересів селян внаслідок сільськогосподарських реформ та необхідності модернізації агарного сектора. Звісно, працюючи в умовах існування комуністичного режиму Польської Народної Республіки, Г. Свєнтковський високо оцінював аграрні реформи 1944 і 1958 рр., критикуючи натомість зміни 1920-х років [6].

До *другої групи* аналізованої історіографії належать дослідження, в яких порушено питання земельних відносин в Галичині та на Волині напередодні приєднання до складу Республіки Польщі. Ці праці дозволяють простежити ситуацію у селі напередодні 1918 р., заходи держав в сільськогосподарському секторі, до складу яких входили галицькі і волинські землі (Австро-Угорщина і Росія відповідно) тощо. Щобільше, врахування історико-правової ретроспективи важливе і з огляду на те, що австрійські та російські закони певний час діяли і у відновленій Польській державі.

[5] Selwa J., Stelmachowski A. Prawo rolne. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1970. 298 s.
[6] Świątkowski H. Prawo rolne. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1966. 320 s.

У контексті вище зазначеного вартує уваги використані нами монографії Францішека Буяка (1875–1953) – польського історика, економіста, завідувача кафедри середньовічної господарської історії Львівського університету (1920–1941). Учений був одним із творців польської економічної історії, приділяючи також увагу правовому регулюванню земельних відносин у Галичині, де в епіцентрі уваги перебували реформи освіченого абсолютизму останньої третини XVIII ст. та скасування панщинних відносин середини XIX ст. [7].

Питання регулювання земельних відносин частково висвітлив у своїй фундаментальній праці «Цивільне право» Станіслав Дністрянський (1870–1935) – правознавець і громадсько-політичний діяч, голова правничої секції Наукового Товариства ім. Шевченка. Учений сформулював принципи теорії соціальних зв'язків в правничій науці й розвинув напрацювання у сфері цивільного права. Такі розділи монографії, як «Особове право», «Річеве право» (право посідання; право власності; набуття власності через присвоєння, приріст, передачу; сервітутне право; застави; записи в табулярні книги; право спадщини; договори дарування) [8].

Започатковані С. Дністрянським дослідження правового регулювання цивільних відносин на українських землях розвивають сучасні українські дослідники історії держави права, зокрема представники Львівської правничої школи – професори юридичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка Борис Тищик, Ігор Бойко та ін. З врахуванням сучасних досягнень правничої науки вони простежили особливості регулювання цивільних відносин в Україні від давнини до сьогодення, приділяючи певну увагу і аграрним відносинам на західноукраїнських землях [9].

---

[7] Bujak F. Galicya. T. II. Lwów–Warszawa: Księgarnia pod Firmą E. Wende i Spółka, 1910. 509 s.; Bujak F. Rozwój gospodarczy Galicyi (1772–1914). Lwów: Nakł. Księgarni poskiej Połonieckiego, 1917. 61 s.; Bujak F. O naprawie ustroju rolnego w Polsce. Warszawa: Gebethner i Wolff, [Б. р.]. 160 s.

[8] Дністрянський С. Цивільне право. Том І. Відень: [Накладом автора], 1919. 1063 с.

[9] Бойко І. Правове регулювання цивільних відносин в Україні (IX – XX ст.): [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів]. Київ: Атіка, 2013. 348 с.; Тищик Б., Бойко І. Історія держави і права України: акад. курс: підручник. Київ: Ін Юре, 2015. 808 с.; Бойко І. Галичина у державно-правовій системі Австрії та Австро-Угорщини (1772–1918): навч. посібник. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2017. 312 с.

Узагальнюючи історико-правові дослідження проблеми регулювання земельних відносин виокремимо монографію і статті Ірини Настасяк (селянська реформа Йосифа II, скасування кріпосного права) [10]; наукові статті Наталії Мельничук (передумови земельних реформ в Галичині за правління Марії Терезії та Йосифа II; зміни у правовому регулюванні земельних відносин після 1848 р.) [11]; Олега Павлишина та Романа Тимченка (підготовка і проведення аграрної реформи в Західній Області Української Народної Республіки) [12]; Івана Терлюка (аграрне питання в історії УНР та ЗУНР) [13]; Юлії Рудакової та Ярослава Цецика (земельні відносини на Волині у складі Російської імперії) [14].

Дослідження з історії держави і права Польщі складають *третю тематичну групу* використаних наукових праць. У цьому переліку як праці історичного, так і історико-правового характеру. З першої когорти виділяється коротка історія відродження Польської держави у 1918–1921 рр. доцентки Львівського національного університету імені Івана Франка Зої Баран, в якій проаналізовано основні етапи становлення Другої Речі Посполитої після Першої світової війни, у т. ч. відображено історію її конституціоналізму [15]. Ширший спектр проблем охоплює історія Польщі від найдавніших часів до наших днів авторства авторитетних львівських дослідників Леоніда Зашкільняка та Миколи Крикуна. Основну увагу у цій праці приділено

---

[10] Настасяк І. Причини, перебіг та значення селянської реформи в Галичині (1772–1789 рр.). *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2004. Вип. 40. С. 113–119; Настасяк І. Скасування кріпосного права в Галичині. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 1999. Вип. 34. С. 46–48.

[11] Мельничук Н. Зміни у правовому регулюванні земельних відносин у Галичині під впливом революції 1848 р. в Австрійській імперії. *Вісник Запорізького національного університету*. 2015. №2(II). С. 39–46; Мельничук Н. Передумови земельних реформ а Австрійській монархії за Марії Терезії та Йосифа II та їх поширення у Галичині. *Часопис Київського університету права*. 2015. №1. С. 53–59.

[12] Павлишин О. Підготовка аграрної реформи в ЗО УНР. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 6. Львів, 2000. С. 170–183; Тимченко Р. Земельна реформа ЗУНР (ЗОУНР) 1919 р. *Український історичний збірник*. 2012. Вип. 15. С. 105–118.

[13] Терлюк І. Аграрне питання як фактор правової політики українських державних формацій (1917–1921 рр.): започаткування національного земельного законодавства. *Вісник Національного університету «Львівська Політехніка»*. 2016. №850. С. 461–468.

[14] Рудакова Ю. Основні аспекти земельної політики Катерини II та Павла I на території Правобережної України (на прикладі Волині). *Дрогобицький краєзнавчий збірник. Збірник наукових праць*. 2003. Вип. VII. С. 243–258; Цецик Я. Земельні відносини на Волині наприкінці XIX – на початку XX століть. *Чорноморський літопис*. 2011. Вип. 3. С. 75–80.

[15] Баран З. Відродження і становлення Польської держави, 1918–1921 рр.: Текст лекцій. Львів: ЛДУ ім. І. Франка, 1995. 53 с.

суспільному життю – політичному розвиткові, соціальним, економічним та культурним змінам у розрізі історичних епох (природно, найбільша увага зосереджена навколо історії новітнього періоду) [16].

До другої когорти відносимо праці з історії польської держави і права. Специфічні ознаки державно-правової системи Республіки Польщі, а саме джерела державного права, суспільний лад, функціонування політичної системи, ухвалення Конституцій 1921 і 1935 рр., структуру державного управління, діяльність загальної адміністрації, організацію правосуддя, процеси з уніфікації і кодифікації права простежили Юліуш Бардах, Богуслав Лєснодарський і Міхал П'єтрчак [17]. Порівняльний аналіз державних устроїв різних країн Європи, у т. ч. Республіки Польщі, здійснив Станіслав Гродзіцький (1929–2020) – історик права, завідувач кафедри історії польського права та декан Відділу права й адміністрації Ягеллонського університету [18].

Вагомі напрацювання в царині дослідження польського парламентаризму, конституційних реформ і політичного розвитку міжвоєнної Польщі належать Анджею Айненкелю (1931–2015) – спеціалісту в галузі польського конституційного права, професору Польської академії наук. Демонструючи тяглість історичної традиції і виводячи польський парламентаризм з шляхетської демократії нового часу, учений зупинився на таких проблемах як вибори до парламенту, політичні зміни у Сеймі, законодавча робота, діяльність депутатських клубів й окремих парламентарів [19].

Період Другої Речі Посполитої, або ж окремі аспекти її розвитку у своїх працях також детально проаналізували Чеслав Бржоза (суспільне-політичне

[16] Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2002. 752 с.

[17] Бардах Ю., Леснодарский Б., Пиетрчак М. История государства и права Польши. Пер. с пол. Москва: Юридическая литература, 1980. 559 с.

[18] Grodziski S. Porównawcza historia ustrojów państwowych. Kraków: Universitas, 1998. 364 s.

[19] Ajnenkel A. Parlamentarysm II Rzeczypospolitej. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1975. 412 s.; Ajnenkiel A. Konstytucje Polski w rozwoju dziejowym, 1791–1997. Warszawa: Rytm, 2001. 415 s.; Ajnenkiel A. Od «Rządów Ludowych» do przewrotu majowego. Zarys dziejów politycznych Polski 1918–1926. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1964. 339 s.

життя та державний розвиток Польщі) [20], Міхал П'єтрчак (формування парламентських урядів у 1919–1926 рр.) [21], Володимир Калинович (еволюція державного ладу Польщі) [22]. Особливий інтерес істориків та правознавців, зокрема Антонія Гвіжджа, викликали обставини ухвалення, зміст та важливість Конституції 1921 р. [23].

Четверту групу формують наукові праці, в яких розглядаються питання аграрної політики польських урядів та проведення сільськогосподарських реформ. З-поміж них варто виділити монографії і наукові статті, що торкаються: 1) загальним принципам сільськогосподарського реформування у міжвоєнній Польщі (Марта Бленд, Зоя Баран, Оксана Вербова, Віталій Виздрик) [24]; 2) необхідності проведення змін в земельних відносинах (Казімєж Конопка, Станіслав Прутіс, Андрій Крюков) [25]; 3) ухвалення і дія земельних законів (Віталій Виздрик, Олександра Мельник, Олег Муравський, Роберт Ястребжський) [26]; 4) проведення сільськогосподарських реформ на окремих територіях держави (Чеслав Нонєвіч) [27]. Вищезгадані автори констатували

---

[20] Brzoza C. Polska w czasach niepodległości i II wojny światowej (1918–1945). Kraków: Wydawnictwo «Fogra», 2001. 424 p.

[21] Pietrzak M. Rzady parlamentarne w Polsce w latach 1919–1926. Warszawa: Książka i Wiedza, 1969. 354 s.

[22] Калинович В. Від буржуазної демократії до фашистської диктатури в Польщі (До питань історії державного ладу Польщі 1918–1939). *Наукові записки Львівського державного університету імені Івана Франка.* Том XXVII. Серія юридична. Вип. 2. С. 146–161.

[23] Gwiżdż A. Burżuazyjno-obszarnicza Konstytucja z 1921 roku w praktyce. Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze, 1956. 360 s.

[24] Błąd M. Reformy rolne Polski odrodzonej [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://www.irwirpan.waw.pl/dir_upload/site/files/Monografia/33_Blad.pdf [23.10.2020]; Баран З. До питання про аграрну політику урядів міжвоєнної Польщі стосовно Західної України. [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://www.ji.lviv.ua/n28texts/baran.htm; Вербова О. Аграрна політика Польської держави міжвоєнного періоду та українське питання. *Науковий вісник НЛТУ України*. 2008. №18(6). С. 127–134; Виздрик В. Польська аграрна реформа та її реалізація у 20-х рр. XX ст. на західноукраїнських землях. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Держава та армія*. 2013. №752. С. 150–155.

[25] Konopka K. Konieczność reform agrarnych w Drugiej Rzeczypospolitej Polskiej (1918–1939). *Economy and Management*. 2009/ Nr. 1. S. 7–19; Prutis S. Reformy agrarne w Polsce po odzyskaniu niepodległości w 1918 roku. *Studia Iuridica Agraria*. 2018. Vol. XV. S. 201–216; Крюков А. Соціально-економічні наслідки земельних реформ у галицькому селі (1921–1939 рр.) [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://www.sworld.education/index.php/ru/conference/the-content-of-conferences/archives-of-individual-conferences/march-2015

[26] Vyzdryk V., Melnyk O., Muravskiy O. Agrarian legislation of interwar Poland: specificities of its implementation in Eastern Galicia. *Skhid*. July-August 2019. No. 4(162). P. 23–28; Jastrzębski R. Zagadnienia prawne reform agrarnych na ziemiach polskich w XX wieku. *Kwestia agrarna. Zagadnienia prawne i ekonomiczne*. P. Litwiniuk (red.). Warszawa: Fundacja Programów Pomocy dla Rolnictwa, 2016. S. 17–38.

[27] Noniewicz Cz. Reforma rolna na Wileńszczyźnie w okresie międzywojennym. Optimum. Studia ekonomiczne. 2014. Nr 6(72). S. 236–241.

еволюційний, а не революційний характер земельних змін, підкреслюючи, що законодавство 1920-х років склало основу польського аграрного права.

Дослідження, які розкривають зміни в структурі міжвоєнного селянства становлять *п'яту групу* праць. Серед них виділяється монографічне дослідження філософа і публіциста Алєксандра Свєнтоховського (1849–1938) «Історія польських селян» (тут здійснено акцент на соціально-економічній ситуації селянства до початку XX ст.) [28]. Польський дослідник Януш Жарновський проаналізував процеси, що відбувалися у польському суспільстві в роки Першої світової війни та відразу по війні. Автор детально розглянув вплив соціальних міграцій, безробіття на соціальну ситуацію на селі. Я. Жарновський торкнувся також політичної ситуації, яка безпосередньо впливала на реформи в господарському комплексі. Автор прийшов до висновку, що попри всі позитиви сільськогосподарських реформ 1920-х років, селянство як окрема соціальна група не розвивалася так динамічно, як робітництво чи інтелігенція у той час [29]. Та, якщо Я. Жарновський практично не розрізняв селянство Польської держави за національностями, то Василь Боєчко охарактеризував розвиток українського селянства в умовах ринкової трансформації [30].

Власне, наукові праці з українським контекстом досліджуваної проблеми можемо виділити в окрему *шосту групу* історіографії. Загальний аналіз українського питання в Польщі 1918–1939 рр. здійснив Роман Ружицький, котрий писав під псевдо М. Фелінський [31]. Аграрне питання в українській громадсько-політичній думці Галичини міжвоєнного періоду розглянув у своїх дослідженнях Андрій Крюков [32]. Правовий статус західноукраїнських земель у складі Республіки Польщі проаналізувала Ольга Паславська, котра

[28] Swiętochowski A. Historia chłopów polskich. Poznań: Wyd-wo polskie Wegnera [Б.р.в.]. 555 s.

[29] Żarnowski J. Społeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939. Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1973. 436 s.

[30] Боєчко В. Селянство в умовах ринково-капіталістичної трансформації і суспільно-політичних потрясінь XIX – початку XX ст. *Український селянин*. 2014. Вип. 14. С. 91–94.

[31] Feliński M. Ukraińcy w Polsce odrodzonej. Warszawa, 1931. 140 s.

[32] Крюков А. Аграрне питання в українській громадсько-політичній думці Галичини міжвоєнного періоду. *Вісник Львівської комерційної академії. Серія «Гуманітарні науки»*. 2014. Вип. 12. С. 155–160.

констатувала: «Упродовж усього часу існування українського народу, формування його правової культури, звичаїв, ментальності, правосвідомості нерозривно було пов'язане з уявленням про землю. Саме питання землі ставало наріжним каменем усіх соціальних і політичних перетворень та рушійних процесів, через які пройшли українці у своєму формуванні й розвитку як нація» [33].

Українсько-польський антагонізм у земельному питанні в Галичині став предметом дослідження Івана Монлатія. Він обґрунтував, що каталізатором конкуренції етнічних/політичних груп було суперництво за землю, яке зумовлювалася малоземеллям українців і концентрацією значних володінь у руках поляків. Таким чином, атмосферу міжетнічної напруги й конкуренції усталила польська колонізація західноукраїнських земель (осадництво). Рівень незадоволення аграрною політикою центру й неприйняття колонізації «чужими» територій, де українці становили незаперечну етнічну більшість, на думку І. Монолатія, відображала кількість їхніх акцій протесту [34].

Нарешті, *сьому групу* досліджень, склали праці, в центрі яких окремі питання регулювання земельних відносин (осадництво, парцеляція, комасація, ліквідація сервітутів, меліорація, подолання господарської кризи, проблема перенаселення). Ґрунтовні праці у цій ділянці належать Вінцентію Стисю (1903–1960) – правнику, досліднику соціально-економічних проблем, професору Вроцлавського університету. Він був вихідцем із бідного селянства, здобув юридичну освіту у Львівському університеті (двічі переривав своє навчання через нестачу коштів). Фактор соціального походження і вплив професора Францішека Буяка визначили майбутнє коло наукових інтересів ученого. Його цікавили правове регулювання виробництва, доходів у сільському господарстві, права власності на земельну ділянку. В. Стись не залишив поза увагою політичний та правовий аналіз аграрної системи та її

[33] Паславська О. Правовий статус західноукраїнських земель у складі Республіки Польщі (1918–1939 рр.): історико-правове дослідження. *Порівняльно-аналітичне право*. 2015. №4. С. 35–38.

[34] Монолатій І. Українсько-польський антагонізм у земельному питанні в Галичині як етносоціальний конфлікт. *Вісник Прикарпатського університету. Історія*. 2013. Вип. 23–24. С. 174–184.

трансформації. Обстоюючи принцип вільного ринку, дослідник вказував на роль держави щодо пом'якшення конфліктів у сфері сільського господарства. В. Стись був переконаний, що аграрна система формується демографічними процесами, а зменшення середніх розмірів земель зумовлено збільшенням населення. Виходом з тієї ситуації, що складалася, зокрема, і в міжвоєнній Польщі, вчений вбачав у залученні сільських працівників до роботи в промисловості (процес індустріалізації мав запобігти земельним поділам і підвищити ефективність виробництва) [35].

Загальні питання розвитку села у міжвоєнній Польщі у своїх працях розкрили Єжи Цепелєвський (село в період господарської кризи 1929–1935 рр.), Павло Коріненко (трансформації земельних відносин в українському селі), Г. Фіалковський (упорядкування правового статусу дрібних фермерських господарств), Болеслав Ґільчинський (ліквідація сервітутного права у повоєнній Польщі) [36]. Дослідники висвітлили трансформації земельних відносин у селі, зміни у землеволодінні та землекористуванні різних категорій населення, проведення земельних реформ та їх наслідки.

Подрібнення ґрунтів на дрібніші ділянки, що було складовою земельних реформ 1920-х років (парцеляція), традиційно ставало об'єктом вивчення істориків і правознавців (Моніка Цепіль, Томаш Фіґлюс, Мар'яна Гладун). Парцеляція проводилася урядом Варшави задля посилення польських позицій на західноукраїнських землях. Задля її проведення була прийнята відповідна база, що легітимізувала політику Польщі на приєднаних у 1918–1921 рр. землях. Практично всі дослідники сходяться на точці зору, що правлячі кола прагнули не лише вирішити проблему аграрного перенаселення, але й створити

[35] Styś W. Reforma rolna jako walka z przeludnieniem wsi. Lwów, 1938. 10 s.; Styś W. Rozdrobnienie gruntów chłopskich w byłym zaborze austriackim od roku 1787 do 1931. Archiwum Towarzystwa Naukowego we Lwowie. Lwów, 1934. T. 15. Z. 1. Lwów, 1938. 363 s.; Styś W. Wpływ uprzemysłowienia na ustrój rolny. Lwów: Nakł. T-wanaukowego, 1936. 259 s.

[36] Ciepielewski J. Wieś polska w latach wielkiego kryzysu 1929–1935. Materiały i dokumenty. Warszawa: Książka i wiedza, 1965. 258 s.; Коріненко П. Трансформації земельних відносин в українському селі (IX – початок XXI ст.). Порівняльний аналіз. Монографія. Тернопіль, 2015. 496 с.; Fialkowski H. Uporzadkowanie stanu prawnego drobnych gospodarstw na ziemiach wschodnich. Lublin,1937. 16 s.; Giliczyński B. Likwidacja serwitutów na zasadzie ustawy z dn. 7 maja 1920 r. Warszawa: Skład Główny w Księgarni Rolniczej, 1921. 202 s.

соціальну опору власного режиму на східних і південно-східних окраїнах держави [37].

Подібним чином, чималу увагу дослідників викликала аграрна колонізація західноукраїнських земель, або іншими словами осадництво (Віталій Виздрик, Андрій Крюков, В. Шевчук). Подібно, як і через парцеляцію, польські уряди ставили собі за мету створити надійну соціальну базу на селі, зміцнити окупаційну владу і підірвати позиції українських господарів. Політика заселення польськими колоністами західноукраїнських земель викликала осуд з боку української громадськості [38].

Отже, на основі аналізу наукової літератури можемо констатувати висвітлення лише окремих аспектів порушеної в дисертаційному дослідженні проблеми (наприклад, осадництва). Здебільшого, вони висвітлені як історична, а не історико-правова реальність. Це дає можливість визначити спектр питань, які потребують детального історико-правового аналізу з позиції науки історії держави і права, а також відзначити відсутність системного підходу до вивчення проблеми регулювання земельних відносин в Західній Україні у складі Республіки Польщі в 1918–1939 рр. У дисертації повно і всебічно проаналізовано правові засади регулювання земельних відносин за польським цивільним законодавством у 1919–1921 рр., ґрунтовно проаналізовано причини та наслідки аграрної реформи 1925 р., підстави набуття, обмеження і припинення права власності на земельну ділянку у Західній Україні за польським цивільним законодавством досліджуваного періоду. Особливу увагу приділено характеристиці права користування земельними ділянками за польським цивільним законодавством, зокрема права оренди земельної ділянки,

---

[37] Cepil M., Figlus T. Procesy parcelacji gruntów folwarcznych i likwidacji serwitutów w okresie międzywojennym na przykładzie wsi Boczki i Rzepiszew. *Biuletyn Szadkowski*. 2019. Tom 19. S. 77–92; Гладун М. Проведення парцеляції в Східній Галичині міжвоєнного періоду. *Вісник Львівської комерційної академії. Серія: Гуманітарні науки*. 2014. Вип. 12. С. 161–170.

[38] Виздрик В. Польське аграрне осадництво на західноукраїнських землях у 20-х рр. XX ст. *Грані*. 2013. №6. С. 4–7; Крюков А. Польська аграрна колонізація в Галичині (1919–1939 рр.). Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2017. 23 с.; Шевчук В. Політика «осадництва» у контексті інкорпорації Західної України до складу II Речі Посполитої у 1920–1930-х рр. *Культура і мистецтво у сучасному світі.* 2010. Вип. 11. С. 207–212.

підстав ліквідації земельних сервітутів. Значна увага в дисертації зосереджена на характеристиці правових основ діяльності польських органів державної влади в Західній Україні у сфері земельних відносин. Проаналізовано польську державну аграрну політику в польському сеймі, характерні риси здійснення парцеляції та комасації у Західній Україні, визначено особливості політики осадництва, встановлено компетенцію місцевих органів влади у Західній Україні у сфері земельних відносин у досліджуваний період.

1.2. Джерельна база дослідження

Джерельну базу дисертаційного дослідження можемо поділити на дві групи: *неопубліковані* та *опубліковані* джерела. До першої групи належать *архівні матеріали,* представлені документами Центрального державного історичного архіву України у м. Львові; до другої – нормативні документи, опубліковані в офіційних виданнях або ж у збірниках документів.

Використані у роботі архівні матеріали сконцентровано у дванадцяти фондах, а саме: «Галицьке намісництво, м. Львів» (ф. 146; матеріали після 1914 р.), «Вищий крайовий суд у м. Львові» (ф. 150), «Галицька крайова фінансова дирекція, м. Львів» (ф. 160), «Крайовий комітет, м. Львів» (ф. 165), «Крайова табуля, м. Львів» (ф. 166), «Окружне земельне управління, м. Львів» (ф. 171), «Графи Лянскоронські» (ф. 181), «Крушельницький Антін (1878–1937), письменник, журналіст, літературний критик, редактор» (ф. 361), «Крайова аграрна комісія, м. Львів» (ф. 419), «Войнаровський Тит (1856–1938), митрат, адміністратор маєтків греко-католицької митрополії, церковний і громадський діяч, публіцист, голова крайового товариства «Сільський господар» у Львові» (ф. 682), «Колекція А. О. Петрушевича» (ф. 765), «Любомирські» (ф. 835). Хронологічно, опрацьовані справи охоплюють період останньої третини XVIII ст. і стосуються Королівства Галичини і Володимерії, однак з огляду на планомірну політику правової уніфікації в державі, ці матеріали є цінними для розуміння ситуації загалом в усій країні.

Архівні матеріали вищезгаданих фондів можна поділити на декілька тематичних блоків:

1.Матеріали, які відображають економічне становище західноукраїнських земель у складі Австрії/Австро-Угорщини (до 1918 р. включно). Це, зокрема, інформація Галицького намісництва про розвиток сільського господарства; аграрні відносини у селі; передвоєнне листування з Надвірною канцелярією у господарських питаннях; документи польської шляхти про її роль у сільській структурі тогочасного Королівства Галичини і Володимерії; заходи й ініціативи віденського уряду й місцевих органів влади у напрямку модернізації економіки; інструкції і директиви Міністерства землеробства; фінансові звіти окружних управлінь про витрати на відшкодування збитків землевласникам за скасування панщини й інших повинностей; адміністративні роз'яснення та судові рішення у справі земельних конфліктів [39].

2.Матеріали органів влади Другої Речі Посполитої (1918–1939) у сфері регулювання земельних відносин. З-поміж них, виокремимо документи, що стосуються оренди державних маєтків; стягнення плати за складання і внесення актів в табулярні книги та видачу табулярних приписів; регулювання і підтримка польського осадництва (колонізації) у Галичині і на Волині; плани (схеми) земельних ділянок, визначених польським урядом для передання у власність колишнім солдатам польської армії, котрі брали участь у Першій світовій та українсько-польській війнах; розпорядження й інструкції щодо

[39] Центральний державний архів України у м. Львові (далі – ЦДІА України у м. Львові), ф. 146 (Галицьке Намісництво, м. Львів), оп. 1, спр. 5 (Меморіал губернатора про політичне і соціально-економічне становище Галичини в час її приєднання до Австрійської імперії). 241 арк.; ЦДІА України у м. Львові, ф. 146, оп. 5, спр. 2949 (Листування з Надвірною канцелярією про розгляд питань щодо сплати податків, відробітку панщини тощо). 97 арк.; ЦДІА України у м. Львові, ф. 146, оп. 7, спр. 749 (Листування з імператором Францом I, Надвірною канцелярією та ін. про проекти економічного і політичного піднесення Галичини). 26 арк.; ЦДІА України у м. Львові, ф. 146, оп. 72, спр. 67 (Інструкції і директиви Міністерства землеробства). 32 арк.; ЦДІА України у м. Львові, ф. 146, оп. 87, спр. 216 (Листування з Львівським окружним управлінням про урегулювання прав користування земельними ділянками між общиною с. Білка Шляхетська і землевласником с. Германів). 61 арк.; ЦДІА України у м. Львові, ф. 146, оп. 87, спр. 233 (Справа про майнову суперечку общини с. Мальчиці з місцевим землевласником). 46 арк.; ЦДІА України у м. Львові, ф. 146, оп. 89, спр. 8 (Фінансові звіти окружних управлінь […] про витрати грошей на відшкодування збитків землевласникам). 30 арк.; ЦДІА України у м. Львові, ф. 150 (Вищий крайовий суд у м. Львові), оп. 1, спр. 1295 (Розпорядження, інструкції й роз'яснення вищих судових органів щодо питання суперечок між підданими й громадами (1858–1863 рр.). 129 арк. та інші.

остаточної ліквідації сервітутного права; інструкції для адміністраторів маєтків про порядок ведення господарського обліку, фіксація іпотечних боргів; статистичні дані, оформлення записів у книгах; плани парцеляції та звільнення від поділу певних маєтків [40].

3.Приватні (особисті) матеріали з аналізом сільськогосподарської політики польського уряду – переважно авторства українських громадських діячів, котрі критикували осадництво, зловживання при парцеляції й комасації (наприклад, документи Антіна Крушельницького, Тита Войнаровського); документи про майновий стан, господарську діяльність, інвентарні описи рухомого і нерухомого майна; врегулювання фінансових питань, вилучення земельних ділянок у маєтках Антона і Кароля Лянцкоронських [41].

4.Документи Крайової аграрної комісії у м. Львові (у нашому випадку використано матеріали 1918–1920 рр.). Завдання цієї комісії полягали у регулюванні на місцевому рівні окремих питань земельних відносин. У дисертаційному дослідженні використано протоколи засідань комісії, звіти земельних комісарів про ліквідацію через смужжя, листування про ведення

[40] ЦДІА України у м. Львові, ф. 160 (Галицька крайова фінансова дирекція, м. Львів), оп. 6, спр. 219 (Договори, квитанції, заставні документи та ін. про оренду державних маєтків). 59 арк.; ЦДІА України у м. Львові, ф. 166 (Крайова табуля, м. Львів), оп. 1, спр. 5649 (Положення про стягнення плати за складання і внесення актів в табулярні книги та видачу табулярних приписів). 52 арк.; ЦДІА України у м. Львові, ф. 171 (Окружне земельне управління, м. Львів), оп. 1, спр. 30 (Надання позик осадникам та листування з цього питання т. ІІІ). 91 арк.; ЦДІА України у м. Львові, ф. 181, оп. 1, спр. 1684 (Інструкція для адміністраторів маєтків про порядок ведення господарського обліку і оформлення записів у книгах, 1925–1926 рр.).18 арк.; ЦДІА України у м. Львові, ф. 181, оп. 1, спр. 2817 (Прохання, листування та ін. документи про звільнення від парцеляції маєтків графа Лянцкоронського Антона у Ходорівському ключі, 1922–1929 рр.). 38 арк.; ЦДІА України у м. Львові, ф. 181, оп. 1, спр. 3855 (Листування управління маєтків з Головною канцелярією у м. Львові, дирекцією маєтків у м. Комарно та ін. про права і обов'язки орендарів та управляючих маєтків 1925–1928 рр.). 53 арк. та інші.

[41] ЦДІА України у м. Львові, ф. 361 (Крушельницький Антін (1878–1937), письменник, журналіст, літературний критик, редактор), оп. 1, спр. 148, 45 арк.; ЦДІА України у м. Львові, ф. 181 (Графи Лянскоронські), оп. 1, спр. 130 (Плани, листування та ін. документи про пожертвування земельних ділянок графом Лянцкоронським Антоном у с. Поріччя Комарнівського ключа на користь товариства поселень польських інвалідів ім. Т. Костюшки (1920, 1932)), 1076 арк.; ЦДІА України у м. Львові, ф. 181, оп. 1, спр. 662 (Інвентарні описи рухомого і нерухомого майна Дирекції лісів графа Лянцкоронського Кароля у м. Комарно Комарнівського ключа 1918–1921 рр.). 34 арк.; ЦДІА України у м. Львові, ф. 181, оп. 1, спр. 1175 (Листування управління маєтків Водзіславського ключа з Головною канцелярією у м. Львові, дирекцією маєтків у м. Комарно та ін. про знесення сервітутного права на маєтки цього ключа, 1924–1929 рр.). 52 арк.; ЦДІА України у м. Львові, ф. 682 (Войнаровський Тит (1856–1938), митрат, адміністратор маєтків греко-католицької митрополії, церковний і громадський діяч, публіцист, голова крайового товариства «Сільський господар» у Львові), оп 1, спр. 16 (Стаття «Що руйнує наше селянство? Чи є яка рада тій руїні?» (діафільм)). 91 арк.; ЦДІА України у м. Львові, ф. 835, оп. 1, спр. 1649 (Угода, доповнення до угоди (чорновик), список грошових зобов'язань нового власника і лист у справі продажу Любомирським Андрієм і Юрієм-Рафаїлом Любомирському Казимирові маєтків Городенківського ключа). 32 арк. та інші.

меліоративних робіт, звіти про робочі поїздки західноукраїнськими селами та перевірку діяльності земельних комісій, журнали обліку роботи з оцінювання земельних ділянок, справи про проведення парцеляційних робіт в окремих населених пунктах, опис земельних ділянок, передбачених для комасації, окремі угоди купівлі-продажу земельних ділянок [42].

Друга група джерел – *опубліковані документи* – містить широкий спектр документів, які стосуються реформування земельної сфери міжвоєнної Польщі (закони, підзаконні акти тощо), праці державних і громадських діячів. Безумовно, ключове значення при дослідженні правового регулювання земельних відносин на території Західної України в складі Республіки Польщі (1918–1939 рр.) мають Конституції, установчі документи, закони Польської держави [43]. Усі закони, які приймалися у міжвоєнний час публікувалися на шпальтах урядового видання «*Dziennik Ustaw*». Це видання було засноване указом Ради регентства Королівства Польського від 3 січня 1918 р., а перший номер вийшов 1 лютого 1918 р. (виходить досі, але з 1 січня 2012 р. лише в електронному вигляді). Назва видання змінювалася: 1918 р. – *Dziennik Praw Królestwa Polskiego* (Dz.Pr.K.P.), 1918–1919 рр. – *Dziennik Praw Państwa Polskiego* (Dz.Pr.P.P.), 1919–1952 – *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej* (Dz.U.R.P. lub Dz.U.). «*Dziennik Ustaw*» публікував тексти законів, нормативно-правові акти, видані Президентом Республіки Польщі, розпорядження Ради Міністрів та окремих міністерств [44].

---

[42] ЦДІА України у м. Львові, ф. 419 (Крайова аграрна комісія, м. Львів), оп. 1, спр. 7 (Листування з Крайовим відділом про ведення меліоративних робіт на території Львівського воєводства, 1904–1920 рр.), 239 арк.; ЦДІА України у м. Львові, ф. 419, оп. 1, спр. 10 (Звіт про діяльність Крайової аграрної комісії, 1903–1920 рр.), 276 арк.; ЦДІА України у м. Львові, ф. 419, оп. 1, спр. 26 (Листування з аграрним комісаром у Львові з персональних питань, 1907–1920 рр.), 244 арк.; ЦДІА України у м. Львові, ф. 419, оп. 1, спр. 102 (Інструкції про створення земельних управлінь у Польщі, 1919 р.), 48 арк.; ЦДІА України у м. Львові, ф. 419, оп. 1, спр. 105 (Відомості про виконані роботи з ліквідації черезсмужжя та врегулювання прав власності на землю, 1920 р.), 79 арк.; ЦДІА України у м. Львові, ф. 419, оп. 1, спр. 499 (Справа про ліквідацію черезсмужжя у с. Скнилів, 1914–1920 рр.), 115 арк.; ЦДІА України у м. Львові, ф. 419, оп. 1, спр. 690 (Справа про парцеляцію земельних ділянок графині Скарбек Феліції у селах Гикловичі та Орховичі і передачу цих земель інвалідам війни, 1919–1920 рр.), 67 арк. та інші.

[43] Konstytucja Marcowa. Lublin: W-wo Lubelskie, 1983. 104 s.; Manifest Tymczasowego rządu ludowego Republiki Polskiej ogłoszony w Lublinie 11 listopada 1918 roku [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://daszynski-stowarzyszenie.manifo.com/manifest-rzadu-ludowego---1918 [2.11.2020].

[44] Ustawa z dnia 15 lipca 1920 r. o wykonaniu reform rolnej. *Dziennik Ustaw*. 1920. Poz. 462. №70; Ustawa z dnia 17 grudnia 1920 r. o nadaniu ziemi żołnierzom Wojska Polskiego. *Dziennik Ustaw*. 1920. Poz. 18. № 4;

Під час здійснення дисертаційного дослідження використано опубліковані збірники документів, у яких поміщено найважливіші розпорядження профільних міністрів, комісій Сейму, інструктивні листи, роз'яснення, обіжники [45]. Окремі документи відтворюють особливості регулювання земельних відносин на західноукраїнських землях в різний час (наприклад, в період існування Західно-Української Народної Республіки), що дозволяє простежити тяглість/відмінність аграрної політики різних державних утворень, що існували на західноукраїнських землях [46]. Наприклад, зважаючи на той факт, що у міжвоєнній Польщі певний час діяла австрійська законодавча база, у дисертації використано Цивільний кодекс Австрії 1811 р. та інші нормативно-правові акти видані в монархії Габсбургів [47].

З огляду на важливість аграрного питання у міжвоєнній Польщі, важливими при дослідженні також стали матеріали Сейму, де точилися гострі політичні дискусії з приводу злободенних питань, на зразок колонізації «східних кресів» (тобто Галичини і Волині)[48]. Водночас, важливе значення мають статистичні дані, які включають описи сіл міжвоєнної Польщі (у т. ч.

Rozporządzenia z dnia 27 kwietnia 1924 r. *Dziennik Ustaw*. 1924. Poz. 385. №36; Rozporządzenie Ministra Reform Rolnych z dnia 27 marca 1926 r. *Dziennik Ustaw*. 1926. poz. 196, 197, 198. №32; Rozporządzenie Prezesa głównego urzędu ziemskiego oraz Ministrów rolnictwa i dóbr państwowych, spraw wojskowych, w porozumieniu z ministrami skarbu i spraw wewnętrznych z dnia 23 marca 1921 r. w przedmiocie wykonania ustawy z dn. 17 grudnia 1920 r. o nadaniu ziemi żołnierzom W. P. *Dziennik Ustaw*. 1921. Poz. 21. № 4; Ustawa z dnia 28 grudnia 1925 r. o wykonaniu reform rolnej. *Dziennik Ustaw*. 1926. Poz. 1. №1; Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 11 lipca 1922 r. w predmiocie likwidacji spraw inspektoratów pomocy rolnej we Lwowie i Krakowie. *Dziennik Ustaw*. 1922. Poz. 571. №61–64; Ustawa z dnia 11 sierpnia 1923 r. o zakresie działania Ministra Reform Rolnych i organizacja urzędów i komisyj ziemskich. *Dziennik Ustaw*. 1923. Nr. 90. Poz. 706; Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 24 listopada 1930 r. o uregulowaniu niektórych spraw z zakresu osadnictwa wojskowego. *Dziennik Ustaw*. 1925. Poz. 153, 154 i 155. №22; Ustawa z dnia 14 marca 1932 r. uzupelniajaca przepisy o nadaniu ziemi żołnierzom Wojska Polskiego. *Dziennik Ustaw*. 1932. Poz. 333, 334, 335. № 32; Ustawa z dnia 18 marca 1933 r. w sprawie zmian w ustawie z dnia 31 lipca 1923 r. o scalaniu gruntów. *Dziennik Ustaw*. 1933. Poz. 166, 167, 168. № 22; Ustawa z dnia 14 kwietnia 1937 r. o ograniczeniu obrotu nieruchomościami powstałymi z parcelacji. *Dziennik Ustaw*. 1937. Poz. 272. Nr 36.

[45] Zbiór ustaw o księgach publicznych wraz z dotyczącemi rozporzaądzeniami oraz innemi ustawami mającemi łączność z księgami gruntowemi. Wydał Eugenjusz Wieliczkowski. T. 1. Ustawy hipoteczne austrjackie. Kolomyja: Drukarnia A. Kisielewskiego, 1924. 316 s.

[46] Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали: в 5 т. Відп. ред. О. Карпенко. Т. 1. Івано-Франківськ: Лілея НВ, 2001. 584 с.

[47] Allgemeines bürgerliches Gesetzbuch für die deutschen Erbländer der Oesterreichischen Monarchie. Teil 1–3. Wien: k. k. Hof- und Staats-Druckerey, 1811. Teil 2. 760 s.

[48] Polska Rzeczypospolita Ludowa. Sejm. Skorowidz druków Sejmowych z r. 1922–1925. Warszawa, 1925. 225 s.; Regulamin obrad Sejmu uchwalony dnia 16 lutego 1923 r. oraz konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Warszawa: Druk Panstwowa, 1930. 111 s.; Sejm i Senat, 1922–1927: Podręcznik dla wuborców zawierający wyniki wyborów w powiatach, okregach, województwach, podobizny senatorów i posłów sejmowych oraz mapy polądowe. T. Rzepecki, W. Rzepecki. Poznań: Wielkopolska Księgarnia Nakładowa K. Rzepeckiego, 1923. 552 s.; Sprawozdanie stenograficzne Sejmu. Kadencja IV. 4 posiedzenia w dniach 5 i 6 grudnia 1935 r.

західноукраїнських) із зазначенням загальної території, сільськогосподарських земель, мешканців, розміри оброблюваних ділянок і т. п. [49].

Нарешті, останню групу використаних джерел становлять праці державних та громадських діячів. Так, український правник, публіцист, політичний і громадський діяч (член УНДП), секретар земельних справ у Тимчасовому секретаріаті Степан Баран (1879–1953) був автором низки праць, присвячених аграрним відносинам у галицькому селі («Народ без землі – риба без води», «Земельні справи в Галичині», «Аграрний устрій західноукраїнських земель») [50].

Заслуговують на увагу спогади Івана Макуха (1872–1946) – правознавця, громадсько-політичного діяча, організатора «Січей» і читалень «Просвіти», очільника Української радикальної партії. В роки Першої світової війни І. Макух працював в управі товариства «Сільський господар». Упродовж 1928–1935 рр. він був сенатором, послідовно обстоював права і свободи українського населення Західної України. На еміграції написав спогади «На народній службі», в яких описав свою громадсько-політичну діяльність [51].

Серед польських громадських діячів варто виокремити працю доктора права, посла Яна Гупки (1866–1952). Напередодні Першої світової війни він редагував тижневик «Rola» – орган Польського союзу рільників. Я. Гупка автор таких праць, як «Господарство на спільних ґрунтах у Галичині», «Професійні рільничі товариства», «Кривда малопольських рільників», «У справі аграрної реформи: до уваги професора Буяка» (власне, остання праця викликає особливе зацікавлення з огляду на бачення земельних відносин з достатньо ідеалізованих позицій) [52].

---

[49] Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 r. Gospodarstwa wiejskie. Województwa wschodnie. Warszawa, 1926; Statystyka Polski. Statystyka wyborów do Sejmu i Senatu z dnia 16 i 23 listopada 1930 roku. Warszawa, 1935. T. 32.

[50] Баран С. За рідну землю. Справа кольонізації. Львів: Накладом видавничої спілки «Діло», 1936. 72 с.

[51] Макух І. На народній службі. Детройт: Видання Української вільної громади Америки, 1958. 628 с.

[52] Hupka J. W sprawie reformy agrarnej: prof. Bujakowi pod rozwagę. Kraków: Księg. J. Czerneckiego, 1919. 40 s.

Для розуміння підходів до проведення аграрної політики (і її еволюції) важливим було опрацювання спогадів і публіцистичних праць польських державних діячів. Серед них виділимо підбірку висловлювань Юзефа Пілсудського (1867–1935) – польського політичного і державного діяча, першого очільника відновленої у 1918 р. Польської держави (у 1918–1922 рр. – Начальник держави, 1926–1928, 1930 рр.) [53]. Його бачення ситуації на селі було дуже важливим, безпосередньо відбившись на змісті першої повоєнної аграрної реформи.

Одним із опонентів режиму «санації» Ю. Пілсудського, починаючи з 1926 р. був Вінцентій Вітос (1874–1945) – політик, прем'єр-міністр Республіки Польщі (1920–1921, 1923, 1926). Критикуючи політику Пілсудського, Вітос долучився до створення й очолив організацію Центролів (по війні був членом Польського народного руху «П'яст»). Його спогади відтворюють дискусії навколо земельних реформ, особливо – другої 1925 р., прийнятої не в останню чергу завдяки позиції В. Вітоса [54].

Перипетії навколо ухвалення реформи 1920 р. висвітлені у спогадах Мацея Ратая (1884–1940) – уродженця Львівщини, польського політика, члена Селянської партії, виконувача обов'язків Президента Польської республіки (1922, 1926 рр.), маршалка сейму у 1922–1928 роках. М. Ратай був прихильником системи парламентської демократії, наголошуючи на потребі комплексного розв'язання селянської проблеми і чіткого врегулювання земельних відносин [55].

Перші роки існування Польської держави і законодавчі ініціативи того часу проаналізовані у спогадах Станіслава Ґрабського (1871–1949) – політика і державного діяча, економіста. Він був прихильником полонізації західноукраїнських земель й проведення аграрної колонізації у Галичині й на Волині. Праці політика присвячені проблемам господарства й політики.

[53] Piłsudski J. Myśli i aforyzmy. Kraków: Miniatura, 1989. 62 s.
[54] Witos W. Moje wspomnienie. Paryż: Instytut literacki, 1964. 357 s.
[55] Rataj M. Pamiętniki. Redaktor Jan Dębski. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1965. 488 s.

Перебудову земельних відносин у II Речі Посполитій С. Ґрабський вбачав крізь призму соціалізму [56].

Детально про політичні дискусії, обґрунтування земельних реформ у Республіці Польщі у міжвоєнний час описав у своїх спогадах профільний міністр Юліуш Понятовський (1886–1975) – економіст, член партії ПСЛ «Визволєнє», міністр рільництва і земельних реформ у 1920–1921 і 1934–1939 роках [57].

Отже, дисертаційне дослідження виконане на основі різноманітних за характером, змістом і значимістю джерел – як неопублікованих (архівних матеріалів), так й опублікованих (нормативні акти, розпорядження, інструкції, збірники історико-правових документів, спогади). Їхнє використання дозволяє цілісно висвітлити правове регулювання земельних відносин на території Західної України у складі міжвоєнної Польщі.

1.3. Методологічна основа дослідження

Як відомо, наукові знання вивчають з двох точок зору: з позиції отримання нового знання, тобто в процесі діяльності щодо його досягнення і як результат, підсумок цього процесу, тобто як існуюче знання. Методи, які використовують з цією метою, в багато чому відрізняються один від одного. Відповідно у першому випадку виділяють методологію наукового пізнання, а в іншому – методологію аналізу існуючого наукового знання [58]. Відтак, методологія наукового пізнання вивчає методи наукового дослідження з філософської точки зору, методологія – це вчення про методи пізнання і перебудови дійсності, застосування принципів світогляду до процесів пізнання, духовної творчості і практики [59]. Для конкретних наук методологія пізнання (дослідження) є

[56] Grabski S. Uwagi o bieżącej historycznej chwili Polski. Warszawa: Niklewicz i s-ka, 1922. 159 s.

[57] Poniatowski J. Cele i założenia Reformy Rolnej w 20-leciu Niepodległości. Opracowanie Jan Górecki. Warszawa: Wydawnictwo Fundacji Rozwój SGGW, 2004. 39 s.

[58] *Рузавин Г. И.* Методология научного познания: Учеб. Пособие для вузов / Г. И. Рузавин. – Москва: ЮНИТИ-ДАНА, 2005. – С. 4.

[59] *Панковская П. Я.* Методология научных исследований: Курс лекций. – 2- изд., изм. – Минск: ООО «Информпресс», 2006. – С. 11.

сукупністю методів, спрямованих на вирішення поставлених проблем. У перекладі з давньогрецької мови термін «проблема» означає складність або перешкоду, для подолання якої і здійснюються практичні та теоретичні зусилля. Виходячи з цього, розрізняють практичні тамн теоретичні проблеми. У науковому дослідженні мають справу з проблемами емпіричного і теоретичного характеру, які виникають у процесі розвитку наукових знань. Як би не вирізнялись ці проблеми за змістом, рівнем, їх призначення полягає в тому, щоб точно і зрозуміло вказати саме на складність, яка виникла на тій чи іншій стадії пізнання, щоби розпочати їх дослідження і надати її вирішенню цілеспрямований і пошуковий характер [60].

У зв'язку з цим методологія реалізує три функції: отримання і створення нового знання, перебудова (зміна) цього знання у вигляді наукових понять, категорій, законів, гіпотез, ідей, теорій, концепцій; організація використання нових знань у практичній діяльності. Основними принципами методології пізнання є: єдності теорії і практики; визначеності; конкретності; пізнання, об'єктивності; причинності; розвитку. Принцип єдності теорії і практики означає, що вони є нерозривно пов'язані і взаємообумовлюючі один одного сторонами людської діяльності. Принцип визначеності вимагає повного і всебічного відображення найбільш суттєвих рис і закономірностей об'єктивних процесів, конкретного історичного підходу до їх оцінки. Принцип конкретності означає, що відображення дійсності у мисленні істинне тільки тоді, якщо воно конкретне. Принцип пізнання означає, що об'єктивний світ, який існує поза і незалежно від нас, може бути пізнаний, так як немає принципових перешкод для того. Принципи причинності полягає в утвердженні об'єктивної закономірності, зумовленості одного явища іншим і вимагає врахування багатоманітності відносин і зв'язків. Причини розвитку характеризуються тим, що формування наукового знання відбувається при певному і всебічному відображенні процесів становлення розвитку об'єктів пізнання, його

[60] *Рузавин Г. И.* Методология научного познания: ... – С. 22.

суперечності, кількісних і якісних рис. Суть принципу об'єктивності в тому, що аналіз процесів, явищ відбувається правдиво, без упередження, у всій багатоманітності їх сторін, зв'язків, відносин [61].

Провадячи дослідження з історії держави і права важливим було врахування декількох методологічних аспектів, а саме: 1) перехід від національного до наднаціонального характеру досліджуваного контексту; 2) врахування співвідношення права з іншими базовими регуляторами, наприклад, систем національних і загальнолюдських цінностей; 3) обрання адекватних методів дослідження, здатних сприяти розкриттю особливостей правового регулювання земельних відносин на території Західної України у складі міжвоєнної Польщі; 4) знаходження оптимального поєднання теоретичної й емпіричної складових дослідження [62].

Важливими сферами наукового пізнання розвитку суспільства є історико-правові науки, до яких відносяться історія держави і права України, історія держави і права зарубіжних країн. Ці науки розкривають найголовніші закономірності виникнення, розвитку і занепаду державно-правових систем, що існували та змінювали одна одну на українських землях. Гносеологічні межі історико-правових наук розширюються і важливою передумовою цього є удосконалення методології і розширення їх матеріального арсеналу.

Серед різних напрямків дослідження історичного процесу важливе місце займає історико-правовий, який об'єднує риси історичного і правового. Історико-правове дослідження ґрунтується на знаннях минулого, істотною його особливістю є розуміння історії як неперервного зв'язку минулого з сучасним. Методологія пізнання історико-правових явищ полягає у визначенні раціональних підходів до дослідження конкретних державно-правових явищ чи процесів. Згідно з її основними положеннями методом є певна послідовність дій, операцій, виконання яких необхідне для досягнення заздалегідь

---

[61] *Панковская П. Я.* Методология научных исследований... – С. 12–13.

[62] *Копча В. В.* Методологія дослідження правового явища поняття, стукрутар, інструментарій // Часопис Київського університету права. 2020. №1. С. 55.

поставленої мети, наприклад, для отримання нових знань або уточнення вже існуючих уявлень про ті чи інші події. Науковий метод можна визначити і як сукупність принципів, вимог і норм, правил і процедур, знарядь та інструментів, які забезпечують взаємодію суб'єкта з об'єктом, що пізнається з метою вирішення поставлених дослідницьких завдань[63]. Методологія дослідження покликана класифікувати державно-правові явища, які піддаються дослідженню, виділити в них найсуттєвіші риси, особливості. Завдання методології полягає у виявленні і розмежуванні у дослідженні загального, особливого і конкретного. Історико-правові явища – це конкретні державно-правові факти, події, процеси, які відображають зовнішні аспекти об'єктивної соціальної дійсності.

Наукове дослідження правового регулювання земельних відносин на території Західної України у складі Республіки Польщі (1921–1939 рр.) базується на методологічних засадах, які визначають сутність історико-правового пізнання. Для дослідження право пізнання – це рух, розвиток людської думки від пізнання до знання.

Історико-правовий аналіз регулювання земельних відносин на території Західної України у складі Республіки Польщі (1921–1939 рр.) надав можливість не тільки з'ясувати застосування польських нормативно-правових актів у Галичині, тобто реконструювати причини та умови необхідності регулювання земельних відносин, але й у перспективі надав можливість використати історичний правовий досвід для удосконалення правового регулювання земельних відносин у сучасній Україні.

Під час роботи над дисертацією враховано також те, що сучасне українське суспільство чекає удосконалення земельного законодавства та встановлення механізму реалізації правових норм, які б забезпечували ефективне й економічне використання, відтворення й захист ґрунтів. Сьогодні необхідно запровадити регульований і контрольований державою і органами

[63] Історія держави і права України: підручник / В. Д. Гончаренко, В. М. Єрмолаєв, В.О. Рум'янцев та ін. : За ред. В. Д. Гончаренка. – Харків: Право, 2013. – С. 6–7.

самоврядування земельний ринок, який би враховував сучасні соціально-економічні реалії, особливості можливого земельного обороту тощо. Тому автором проаналізовано не лише правове регулювання земельних відносин на території Західної України у складі Республіки Польщі (1921–1939 рр.) , але і діяльність польських органів влади у сфері землекористування.

До основних принципів, на яких базується методологія даного дослідження, належить принцип об'єктивності, за допомогою якого історико-правові явища і процеси розкрито повно та всебічно. При висвітленні визначених у плані дисертації питань цей принцип забезпечив незалежність суджень від світоглядних та суспільно-політичних орієнтацій автора, незалежність від сьогоденної ситуації у сфері правового регулювання земельних відносин в Україні. Дисертаційне дослідження ґрунтується на відображенні не тенденційно підібраних вибіркових фактів, а з урахуванням всього спектра, позицій і явищ, тобто аналіз правового регулювання земельних відносин на території Західної України у складі Республіки Польщі (1921–1939 рр.) . При цьому, події та факти досліджено без емоційної складової, безсторонньо. Основною метою було з'ясування об'єктивної істини, пошук справедливості правового регулювання земельних відносин в Західній Україні у складі Республіки Польщі в досліджуваний період.

Принцип всебічності забезпечив глибоке опрацювання і аналіз наявного матеріалу (спеціальної літератури, архівних документів та ін.). ґрунтовне вивчення проблеми, що дало змогу дати неупереджений виклад сутності, змісту певних правових явищ, процесів, фактів, що стосувалися правового регулювання земельних відносин на території Західної України у складі Республіки Польщі (1921–1939 рр.) .

Важливим для даного дослідження є принцип історизму, який полягає у виявленні об'єктивних закономірностей становлення та розвитку правового регулювання земельних відносин на території Західної України у складі Республіки Польщі (1921–1939 рр.), а також особливостей цього процесу;

закономірностей і особливостей переходу від одного якісно визначеного етапу їх розвитку до іншого. Виявлення цих закономірностей і особливостей важливе тому, що взагалі історія держави і права України та історія правового регулювання земельних відносин на території Західної України у складі Республіки Польщі (1921–1939 рр.), зокрема, повинні виявити маловідомі та цікаві історико-правові факти, з'ясувати причинно-наслідкові зв'язки, дати правову оцінку історико-правовим явищам, процесам, підтвердити про наявність певного історичного досвіду (як позитивного, але більше негативного), який може бути використаний у реформуванні чинного законодавства України, запропонувати рекомендації для удосконалення, зокрема земельного законодавства України. Цей принцип дав змогу використати позитивний історичний досвід для уникнення помилок у майбутньому.

Для ефективного історико-правового дослідження дотримано також принципів комплексності та послідовності. Усі дослідницькі методи застосовано у комплексі кожного з досліджуваних історико-правових явищ, дотримуючись певного науково-обґрунтованого порядку з врахуванням їхньої правової природи.

У контексті написання дисертації дієвими для застосування методів історико-правових досліджень є принципи аналітичності та критичності. При застосуванні методів дослідження автор критично ставилася до різних історико-правових явищ та процесів, здійснила їхній багатосторонній аналіз. Усі твердження чи факти не розглядались як безсумнівні, неспростовні чи догматичні, усі фактичні дані піддано критичному аналізу на підставі наукового дослідження правового регулювання земельних відносин на території Західної України у складі Республіки Польщі (1921–1939 рр.). Під час аналізу історико-правових явищ, автор намагалася виокремити проблемні моменти, ставити запитання та знаходити на них обґрунтовані відповіді, використовуючи відповідні методи наукового пізнання.

Методологічну основу дослідження становить система концептуальних підходів, філософських, загальнонаукових і спеціально-наукових методів.

Найважливішим концептуальним підходом у контексті історико-правового дослідження є антропологічний підхід. Цей підхід розглядає людину як основного творця державно-правових інститутів, законодавства. Адже саме людська діяльність є першопричиною тих змін, зокрема, у правовому регулюванні земельних відносин на території Західної України у складі Республіки Польщі (1921–1939 рр.), спричинила до реформування земельного законодавства Другої Речі Посполитої.. Людський чинник став вирішальним для прийняття польських конституцій 1921 та 1935 рр., здійснення земельних реформ та створення польського земельного законодавства. Таким чином, завдяки застосуванню антропологічного підходу стало можливим відображення ролі людини, особистості, індивіда в необхідності правового регулювання земельних відносин на території Західної України у складі Республіки Польщі (1921–1939 рр.) .

Діалектичний підхід застосовано для виявлення та дослідження нутрішніх, насаперед соціально-економічних чинників, які вплинули на правове регулювання земельних відносин на території Західної України у складі Республіки Польщі (1921–1939 рр.). Зазначений підхід полягає у дослідженні правових норм, які регулювали земельні відносини на території Західної України в контексті різноманітних історико-правових, історичних, економічних, соціальних та інших явищ. В основі цього підходу лежить принцип детермінізму, який полягає у виявленні причинно-наслідкових зв’язків між різними історико-правовими явищами. За допомогою цього підходу встановлено діалектичні зв’язки між цивільно-правовими нормами, які регулювали землеволодіння та землекористування на території Західної України у складі Республіки Польщі (1921–1939 рр.). Досліджуючи, зокрема, причини становлення та розвитку правового регулювання земельних відносин на території Західної України у складі Республіки Польщі (1921–1939 рр.),

використано також потребовий підхід. Згідно з цим підходом необхідність правового регулювання земельних відносин у Західній Україні в досліджуваний період викликана необхідністю надати можливість українським селянам вільно працювати на власній землі. Аналіз соціально-економічних і політичних змін, які відбулися у Західній Україні у складі Республіки Польщі (1921–1939 рр.) надав можливість з'ясувати, що саме зростаючі соціально-економічні відносини ринкового суспільства стали причиною земельної реформи в Республіці Польщі у першій половині XX ст., яка вплинула на удосконалення правового регулювання земельних відносин у досліджуваний період..

Важливим для дослідження правового регулювання земельних відносин на території Західної України у складі Республіки Польщі (1921–1939 рр.) є цивілізаційний підхід. Він полягає у тому, що конкретний період історичного розвитку визначається не стільки об'єктивно-матеріальними, скільки ідейно-духовними та культурологічними чинниками. У межах цього підходу не лише досліджено польську правову систему, але й дано характеристику правовому регулюванню земельних відносин у Західній Україні. Свідчення сучасників того періоду вказують на те, що правового регулювання земельних відносин на території Західної України у складі Республіки Польщі (1921–1939 рр.) часто супроводжувалась протидією польських поміщиків та осадників, які після земельної реформи 1925 р. зберігали свої землеволодіння, а іноді розширювали їх за рахунок сервітутів. Загалом, цивілізаційний підхід дозволив розглядати процес правового регулювання земельних відносин на території Західної України у складі Республіки Польщі (1921–1939 рр.) як складне історико-правове явище, що здійснило суттєвий вплив на формування правової свідомості та культури українського народу, його державну та правову традицію.

Зазначені концептуальні підходи реалізовано за допомогою низки методів, які класифіковані залежно від рівня наукового пошуку. Зокрема, за

цим критерієм методи історико-правового пізнання можна розділити на філософські, загальнонаукові та спеціально-наукові.

Філософські методи наукового пізнання розкривають загальні шляхи та принципи пізнання тогочасної соціальної реальності. Вони є універсальними і застосовуються при вивченні всіх проявів історико-правової дійсності. Серед філософських методів у контексті даного дисертаційного дослідження найважливіше місце посідає діалектичний метод, який відіграє виключну роль у теоретичному осмисленні об'єкта історико-правового дослідження. Як прийом для доказу якого-небудь положення, коли справжнє уявлення про досліджувані події або явище досягається шляхом розгляду та зіставлення двох протилежних точок зору, діалектичний метод дозволив розглянути державно-правові явища у контексті даного історико-правового дослідження в їх органічному взаємозв'язку з економічними, політичними, соціальними та ідеологічними чинниками. У цьому аспекті діалектичний метод є незмінним у науковому пізнанні, зокрема, становлення і розвитку правового регулювання земельних відносин на території Західної України у складі Республіки Польщі (1921–1939 рр.).

З допомогою іншого філософського методу, зокрема, метафізичного, розглянуто історичні явища і події незалежно один від одного, а їхні внутрішні суперечності відкидаються як такі, що не мають значення для історико-правового пізнання. На відмінну від діалектичного методу метафізичний метод пізнання в історичному аспекті є доволі обмеженим та виконує допоміжну роль, оскільки для історико-правової науки важливим є не лише саме явище, що вивчається, а й всі ті чинники, що зумовили його настання.

Кожен із цих методів характеризує один із аспектів досліджуваної діяльності та спрямований на вирішення того або іншого наукового завдання. Комплекс методів наукового пізнання охоплює весь дослідницький процес, починаючи з визначення об'єкта і предмета, мети і завдань та завершуючи формулювання отриманого нового знання.

До найбільш поширених загальнонаукових методів, які використовуються під час висвітлення даної історико-правової проблеми, належать: абстрагування та абсолютизація, формалізація та ідеалізація, аналіз і синтез, індукція та дедукція, сходження від конкретного до абстрактного й від абстрактного до конкретного, класифікація і типологізація, а також методи – історичний і логічний, статистичний, аналогії, структурно-функціонального аналізу тощо [64].

Системний метод використано для цілісного дослідження становлення та розвитку правового регулювання земельних відносин на території Західної України у складі Республіки Польщі (1921–1939 рр.) як історико-правового явища. У дисертації системно проаналізовано зміни в правовому регулюванні земельних відносин у Західній Україні згідно з польським законодавством після 1925 р., досліджено їхній вплив на судовий захист порушених прав громадянна земельну ділянку.

Логічний метод використано з метою осмислення історико-правових, політичних й соціальних явищ і процесів, які здійснили вплив на становлення та розвитку правового регулювання земельних відносин та зумовили особливості його здійснення у Західній Україні. Автором враховано різноманітні зовнішні та внутрішні чинники, які спричинили конституційні зміни у правовому регулюванні земельних відносин на території Західної України у складі Республіки Польщі (1921–1939 рр.). Зокрема, проаналізовано становлення та розвиток польської правової системи в Західній Україні (1921–1939 рр.).

За допомогою історичного методу досліджено закономірності прийняття, впровадження та зміни польського цивільного законодавства, проаналізовано його вплив на правове регулювання земельних відносин на території Західної України у складі Республіки Польщі (1921–1939 рр.). Здійснено комплексний аналіз усіх історичних, політичних, економічних та соціальних умов, що

[64] Історія держави і права України: підручник / В. Д. Гончаренко, В. М. Єрмолаєв, В.О. Рум'янцев та ін. : За ред. В. Д. Гончаренка. – Харків: Право, 2013. – С. 8.

сприяли еволюції правового регулювання земельних відносин у Західній Україні, вивчено процес його становлення та розвитку.

Можливість здійснити порівняльний аналіз історико-правових явищ, які мають подібну правову природу, надав метод порівняння. Завдяки цьому методу автор порівняв правове становище українського селянина напередодні та після приєднання Західної України до складу Республіки Польщі (1921–1939 рр.). Основну увагу приділено можливості реалізації громадянських прав на земельну ділянку, етапам реформування політичної та правової системи держави тощо. Це допомогло виокремити особливості впливу польського цивільного права на українських селян Західної України та відобразити його позитивні та негативні сторони.

Завдяки використання методу структурно-функціонального аналізу вдалося з'ясувати, як воєводства та повіти здійснювали функції регулювання земельних відносин на території Західної України та визначити їхню компетенцію. Водночас зазначений метод дозволив простежити юрисдикцію інших владних органів у сфері регулювання земельних правовідносин як регіональних, так і загальнодержавних.

У роботі також використано наступні спеціально-наукові методи: історико-правовий, порівняльно-правовий, герменевтико-правовий та ін.

Історико-правовий бачиться головним у цьому історико-правовому дослідженні. Його сутність полягає у послідовному розкритті характерних рис, функцій та змін досліджуваного об'єкта з метою відтворення його реальної історії. З його допомогою вдалося визначити суспільно-політичні передумови правового регулювання земельних відносин на території Західної України, основних напрямків діяльності польських органів в сфері земельних відносин, з'ясувати його місце у державному механізмі Республіки Польщі (1921-1939 рр.).

Застосування порівняльно-правового методу дало можливість порівняти правове регулювання земельних відносин у Західній Україні, населеній

переважно українцями, і Республіці Польщі, населеній поляками та визначити особливості реалізації права на земельну ділянку.

Герменевтичний метод застосовано з метою аналізу писемних джерел, польського цивільного законодавства, рішень: 1) гродських (повітових) судів, які розглядали дрібні кримінальні та цивільні справи; 2) окружних судів, що виступали судами першої інстанції для всіх інших – складніших справ; 3) апеляційних судів, які виступали апеляційною інстанцією для окружних судів, а також здійснювали судове управління на території свого округу (у нашому випадку – Львівського судового округу); 4) Найвищого суду, який мав характер касаційного суду у цивільних та кримінальних справах та дисциплінарного суду для суддів вищих судів у Західній України щодо розгляду і вирішення земельних спорів, архівних та опублікованих документів, які стосувались особливостей правового регулювання земельних відносин на території Західної України у складі Республіки Польщі (1921–1939 рр.). Метод тлумачення правових приписів допоміг з'ясувати зміст і правову природу зафіксованих у писемних джерелах правових норм. Автор проаналізувала характерну для польського цивільного права офіційну термінологію та з'ясувала правову природу окремих нормативних актів, які найчастіше застосовувалися при регулюванні земельних відносин на території Західної України в досліджуваний період.

Усі ці підходи та методи надали можливість ґрунтовно дослідити правове регулювання земельних відносин на території Західної України у складі Республіки Польщі (1921–1939 рр.).

Висновки до розділу 1

Отже, історико-правове дослідження з порушеної у дисертації проблематики можна систематизувати за тематичним принципом і виділити декілька груп наукових праць, в яких охарактеризовано 1) теоретичні засади земельного та аграрного права; 2) земельні відносини в Галичині та на Волині

напередодні приєднання до складу Республіки Польщі; 3) історію держави і права Польщі; 4) земельну політику польських урядів та здійснення сільськогосподарських реформ; 5) зміни в структурі міжвоєнного селянства; 6) власне українську складову досліджуваної проблеми; 7) окремі питання регулювання земельних відносин (осадництво, парцеляція, комасація, ліквідація сервітутів, меліорація, подолання господарської кризи, проблема перенаселення).

Встановлено, що: 1) питання земельних відносин на території Західної України у складі міжвоєнної Польщі ставали предметом наукового вивчення передусім істориків, а не правників; 2) в абсолютній більшості польські дослідники позитивно оцінюють проведені реформи, як метод модернізації країни, тоді як українські дослідники критикують вжиті центральним урядом у напрямку колонізації «східних кресів»; 3) характерною рисою в аналізі наявних досліджень є більша увага до проведення парцеляції і осадництва/колонізації, що становили сутність сільськогосподарських змін 1920–1930-х років; 4) значний доробок з порушеної в дисертації проблематики належить дослідникам, яких пов'язуємо з Львівським університетом (Ф. Лонгшам де Бер'є, Ф. Буяк, В. Стись та ін.), які цікавилися окремими питаннями з огляду на важливість земельного питання для Галичини. Проте серед сучасних наукових напрацювань відсутні комплексні роботи історико-правового характеру, присвячені регулюванню земельних відносин безпосередньо на юридичній основі.

Джерельна основа дисертації представлена такими блоками першоджерел: 1) архівні матеріали; 2) опубліковані документи – нормативно-правові акти, збірники історико-правових документів, праці державних і громадських діячів, спогади. З джерел першої групи – матеріали Центрального державного історичного архіву України у місті Львові – опрацьовано 47 справ з дванадцяти фондів. Ці матеріали – інструкції, підзаконні акти тощо – дозволяють простежити стан сільського господарства на західноукраїнських землях, заходи

центральної влади у напрямку покращення ситуації на селі й формування нової системи земельних відносин. Документи другої групи опубліковані в 1) спеціальних виданнях, зокрема у спеціалізованому періодичному виданні «*Dziennik Ustaw»*; 2) збірниках, які містять розпорядження профільних міністрів, комісій Сейму, інструктивні листи, роз'яснення, обіжники; 3) спогади й праці державних та громадських діячів, як польського, так і українського походження.

Методологічна база представлена комплексом філософських, загальнонаукових і спеціально наукових методів: діалектичний, історичний системний, структурно-функціональний, історико-правовий, порівняльно-правовий. Для розкриття змісту і теоретичного осмислення досліджуваних в дисертації історико-правових явищ та процесів, використано такі правові й загальнонаукові категорії: «земельне право», «земельні правовідносини», «конституція», «законодавство», «нормативно-правові акти», «реформи», «уніфікація», «приватна власність», «оренда», «парцеляція» (подрібнення ґрунтів), «комасація» (ліквідація «черезсмужжя», уникнення розпорошення земельних ділянок у сучасному розумінні того слова), «осадництво». Їх уточнення і розкриття дозволило детальніше проаналізувати предмет дисертаційного дослідження.

РОЗДІЛ 2
ІСТОРИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ РЕГУЛЮВАННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ НАПЕРЕДОДНІ ЇХ ІНКОРПОРАЦІЇ ДО СКЛАДУ РЕСПУБЛІКИ ПОЛЬЩІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX-ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XX СТ.

2.1. Особливості регулювання земельних правовідносин у Галичині в складі Австрії та Австро-Угорщини (1772–1918 рр.)

Правові основи регулювання земельних відносин в Австрії (з 1867 р. – Австро-Угорщини) закладалися упродовж тривалого часу на основі звичаєвого та кодифікованого цивільного права з урахуванням досвіду окремих європейських країн (Франція, Англія, Німецькі держави). Своєрідний юридичний еклектизм був покликаний сповна врахувати суспільні запити, втім це часто приводило до виникнення в австрійському законодавстві певних суперечностей і колізій. Недарма авторитетний український правознавець Станіслав Дністрянський (1870–1935) слушно зазначав: «Ґрунтове право австрійське… належить до найбільш спірних в науці й практиці австрійського приватного права. Самі основні проблеми правного обороту ґрунтами є так непевні, теорія та практика в самих основах так хитка, що справді мусимо дивуватися, як було можливо в такій правній непевності видержати більше одного століття» [65].

Приєднана внаслідок першого поділу Речі Посполитої 1772 р. до монархії Габсбургів Галичина була аграрним краєм із низькою механізацією праці та цілим комплексом нерозв'язаних проблем у сфері земельних правовідносин [66]. Ці проблеми накопичилися у час перебування Галичини у складі Польського королівства, а відтак Речі Посполитїі (починаючи з 1387 р.). Створене австрійцями Королівство Галичини і Володимерії (*Königreich Galizien und Lodomerien*) – територіально було найбільшим у межах імперії Габсбургів

[65] Дністрянський С. Річеве право. Прага: Український університет, 1923. С. 155.
[66] Kalinka W. Galicja i Kraków pod panowaniem austriackim. Paryż: Komisja Księg. Polsk., 1853. S. 17.

(загальна площа складала більше 83 тис. км² з населенням 2,5 млн. чол.), його економічна вага в державі була незначною [67]. В економічній системі Австрійської імперії, Галичину розглядали як потенційного постачальника хліба для всієї держави [68].

Перші кроки австрійської влади в Галичині у сфері сільського господарства можна назвати наведенням елементарного порядку з метою впровадження ефективнішого господарювання. Значно складнішою виявилася ситуація із врегулюванням земельних правовідносин в Галичині, де спостерігалося значне аграрне перенаселення – помітно більше від інших регіонів тогочасної Європи [69]. Губернатор Королівства Галичини і Володимерії А. Перген подав у липні 1773 р. імператриці Марії Терезії детальний звіт про економіку краю, звертаючи увагу на систему поміщицького шляхетського землеволодіння. Особливість ситуації полягала в тому, що селяни, не володіли землею фактично, а «сиділи» на ній (*possesio*) [70]. Він відзначав «пан садив селянна земельну ділянку, давав їм худобу, реманент, ліс на хату; в разі потреби навіть сам будував хату, пересаджував його з одної землі на іншу, або забирав у свій фільварок згідно своєї необмеженої волі» [71]. Як зауважив професор Францішек Буяк, мешканці Галичини надто мало розумілися на сільському господарстві, не кажучи вже про право, яким регулювалися земельні відносини [72]. На нашу думку, такий підхід не зовсім відповідає дійсності, особливо в контексті просвітницької діяльності товариства «Сільський господар». Існуюча ситуація здебільшого задовольняла польську шляхту, якій

[67]Бойко І. Й. Галичина у державно-правовій системі Австрії та Австро-Угорщини (1772 – 1918): навчальний посібник. / І. Й. Бойко. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2017. С.42.

[68] Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДІА України у м. Львові), ф. 146 (Галицьке Намісництво), оп. 1, спр. 5 (Меморіал губернатора про політичне і соціально-економічне становище Галичини в час її приєднання до Австрійської імперії), арк. 78–81.

[69] Styś W. Rozdrobnienie gruntów chłopskich w byłym zaborze austriackim od roku 1787 do 1931. Archiwum Towarzystwa Naukowego we Lwowie. Lwów, 1934. T. 15. Z. 1. Lwów, 1938. S. 311.

[70] Мельничук Н. Передумови земельних реформ а Австрійській монархії за Марії Терезії та Йосифа ІІ та їх поширення у Галичині. *Часопис Київського університету права*. 2015. №1. С. 54.

[71] Герасименко М. Аграрні відносини в Галичині в період кризи панщинного господарства. Київ: Видавництво Академії Наук Української РСР, 1959. С. 41

[72] Bujak F. Galicya. T. II. Lwów–Warszawa: Księgarnia pod Firmą E. Wende i Spółka, 1910. S. 13.

належала більшість земель, тож ініціатив реформування земельної сфери від неї було годі чекати.

У галицькому селі панувала панщинна система, а в більшості панських маєтків кількість днів відробітку панщини на тиждень сягала до п'яти днів на тиждень. Панщина у державних маєтках (78 днів) була меншою, ніж у приватних (133 дні на рік у літній час) [73]. Своїм імператорським патентом Марія Терезія обмежила панщину у неділю і свята. Панщина, як правило, була звичайна, дарова і допоміжна – шарварки, допомоги, на ґвалт. Крім інвентарних повинностей, селяни були змушені виконувати різноманітні роботи для двору. Відтак, у 1774 р. було заборонено поміщикам вимагати від підданих більше, ніж те, що було визначено в інвентарях. Крім того, було заборонено змушувати селян відпрацьовувати панщину в неділі і свята, купувати сіль, пиво, горілку та інші продукти за встановленими при панському дворі цінах [74].

З метою впорядкувати земельні відносини у Галичині одним із першочергових завдань залишалося визначення чітких розмірів оподаткування й обмеження залежності селян від власників. Радикальні зміни у цьому напрямку зробив наступний австрійський імператор – Йосиф II (1780–1790). Якщо, за визначенням українського дослідника Іллі Витановича, «патенти Марії Терезії були ще обережні, не раз дуже загальні й неясні та не зрушували підданських прав у самих основах» [75], то ініціативи Йосифа II мали далекосяжні наслідки і для сільського господарства, і для становища галицьких селян.

Імператор Йосиф II наважився на скасування кріпосного права (*Leibeigenschaft*), як це зробили раніше деякі німецькі князі. Відбувся світоглядний і правовий злам у ставленні до селянства, спричинений ідеологією Просвітництва [76]. Імператорськими патентами 1781–1782 рр. Йосиф II оголосив звільнення селян від особистої залежності від поміщиків (кріпосного права) і

[73] Brawer A. Galizien. Wie es an Ősterreich kam. Eine historisch-statistische studie űber die inneren Verhältnisse des Landes in Jahre 1772. Leipzig; Wien, 1910. S. 54–55.

[74] Rutkowski J. Historia gospodarcza Polski (do 1864 r.). Warszawa: Książka i Wiedza, 1953. S. 290.

[75] Витанович І. Селянська доля від часів Хмельниччини до 1848 р. Історія українського селянства. Частина ІІ. Львів: Накладом «Самоосвіти», 1936. С. 30.

[76] Тейлор А. Габсбурзька монархія 1809–1918. Пер. з англ. Львів: ВНТЛ–Класика, 2002. С. 19.

чітко визначив розмір панщини (до тридцяти днів на рік). Кріпосних селян у Галичині налічувалося до 2 млн., або 72% від загальної кількості усіх селян [77]. Патент надавав селянинові право обробляти свій наділ, збувати плоди свого виробництва (без колишньої регламентації, кому саме), а також деякі особисті свободи, як, наприклад, право звертатися зі скаргою на свого пана до суду [78].

Імператор також видав патент, який врегульовував механізм вирішення суперечок між панами і їхніми підданими. За документом першою інстанцією для розгляду скарг підданих визнавалась панська домінія. Незадоволений результатом оскарження, селянин володів правом звертатися до окружної влади, до губернатора і навіть у віденську придворну канцелярію [79]. І лише після того, 5 квітня 1782 р. Йосиф II оприлюднив патент, яким скасовувалася особиста кріпосна залежність селян у Галичині і надавав їм базові громадянські права [80].

У Галичині в складі Австрійської монархії за аналогією з чеськими і австрійськими землями встановлювалося помірне підданство. Це, на думку українського дослідника історії права Бориса Тищика, було «розумним спадковим підданством», котре давало селянам особисту свободу і право вільного пересування у певних межах [81]. Селянин за цим патентом отримав право одружуватися без дозволу пана, залишити помістя пана і оселитись, де вони захочуть, або знайти нову службу. Навчатися ремесла можна було також без окремої грамоти на звільнення [82]. В юридичних тонкощах патенту селянин не міг зорієнтуватись, проте добре усвідомлював, що він тепер не панський, а

---

[77] Історія держави і права України: підручник. В. Д. Гончаренко, В. М. Єрмолаєв, В.О. Рум'янцев та ін.: За ред. В. Д. Гончаренка. Харків: Право, 2013. С. 260.

[78] ЦДІА України у м. Львові, ф. 765 (Колекція А. О. Петрушевича), оп. 1, спр. 55 (Розпорядження губернатора Йозефа Брігідо про права та зменшення повинностей підданих в Галичині), арк. 1–3.

[79] Uniwersał. Uciśnienia poddaństwa okreslaicy 5 stycznia 1781 // Continuatio edictorum et mandatorum universalium a die 1 Januari ad ultimam Decembris anno 1781 emanatorum. Leopoli: Typis Viduae Josephae Piller, 1781. S. 5.

[80] Uniwersał. Względem zniesienia niewolniczego poddaństwa, 5 kwietnia 1782 // Continuatio edictorum et mandatorum universalium a die 1 Januari ad ultimam Decembris anno 1782 emanatorum. Leopoli: Typis Viduae Josephae Piller, 1782. S. 55.

[81] Тищик Б. Історія держави та права Австрії та Австро-Угорщини (X ст.–1918 р.): навч. посібник. Львів: Вид-во ЛНУ імені Івана Франка, 2003. С. 42.

[82] ЦДІА України у м. Львові, ф. 765 (Колекція А. О. Петрушевича), оп. 1, спр. 55 (Розпорядження губернатора Йозефа Брігідо про права та зменшення повинностей підданих в Галичині), арк. 1–2.

цісарський підданий, а його повинності випливають з користування надільною землею [83].

Упродовж 1785–1788 рр. в Австрії складався перший загальний земельний перепис – поземельний кадастр [*], відомий як Йосифінська метрика (за іменем імператора Йосифа II) [84]. Запровадження такого кадастру визначалося потребою в отриманні відомостей про землю як джерело багатства й оподаткування [85]. Австрійський кадастр був детальним переписом й оцінкою наявних земель. У результаті обміру складався протокол земельних вимірів, де зазначалися земельні ділянки із вказанням їхнього номеру, розміру (у сажнях), площі та дохідності [86].

Після скасування кріпосної залежності селян у Галичині та кадастрової реформи було ухвалено низку інших розпоряджень і патентів, що регулювали сферу земельних відносин[87]. Нововведення стосувалися відповідальності панів за обмеження та порушення прав селян, додаткових повинностей, врегулювання панщини у непогодні дні [88] (ситуація, коли селянин міг відпрацювати дні панщини у полі в погідні дні замість непогідних). Влада скасувала патримоніальне судівництво панів щодо селян і впровадила посади спеціальних суддів – юстиціаріїв, які мали займатися судовими справами селян.

---

[83] Герасименко М. Аграрні відносини в Галичині в період кризи панщинного господарства. Київ: Видавництво Академії Наук Української РСР, 1959. С. 135.

[*] Термін «кадастр» походить від латинських слів «caput» – «податковий предмет, голова» та «capetastrum» – «опис податкових предметів». Спочатку під кадастром розуміли книгу, яка містила відомості про предмет оподаткування, згодом – точний облік земель і їхня оцінка як об'єкт господарювання й оподаткування.

[84] Uniwersał. Porzadek podług którego grunta przez geometrów maja bydz wimierżone, 23 lutego 1784 // Continuatio edictorum et mandatorum universalium a die1 Januari ad ultimam Decembris anno 1784 emanatorum. Leopoli: Typis Viduae Josephae Piller, 1784. S. 43.

[85] Бойко І. Й. Галичина у державно-правовій системі Австрії та Австро-Угорщини (1772 – 1918): навчальний посібник. / І. Й. Бойко. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2017. С.53.

[86] Теоретичні основи державного земельного кадастру: Навчальний посібник. За ред. М. Ступеня. Львів: Новий Світ-2000, 2003. С. 13.

[87] Никифорак М. Буковина в державно-правовій системі Австрії (1774–1918). Чернівці: Рута, 2004. С. 71.

[88] Uniwersał. Pańszczyzna w niepogodny dzień iak ma bydż poddanym poczytana, 21 maia 1784 // Continuatio edictorum et mandatorum universalium a die1 Januari ad ultimam Decembris anno 1784 emanatorum. Leopoli: Typis Viduae Josephae Piller, 1784. S. 115.

Однак і надалі поміщики оплачували їхню діяльність і ті виступали фактично їхніми уповноваженими [89].

Для Галичини 16 червня 1786 р. було затвердження «Роботпатент» [*], що підтверджував попередні розпорядження у сфері земельних відносин, будучи своєрідним кодексом земельного права для Королівства Галичини і Володимерії (складався з 84-х статей). Документ чітко розмежовував підданські та двірські землі. Було визначено правову межу між землями – панською (домініальною, табулярною) і селянською (рустикальною), утворюючи тим непорушний селянський земельний фонд, з якого в майбутньому не можна було передавати землю до фільваркових ґрунтів. Усі землі, що станом на 1 листопада 1786 р. перебували в користуванні селян, оголошувались навічно селянськими. Селяни отримали право успадкування ґрунтів. Після смерті господаря пан мав передати земельну ділянку одному із синів покійного. Однак селянин не міг оброблювану ним землю продати, заставити чи дарувати. Та попри все, цим документом були закладено основи сталого селянського землекористування [90]. «Роботпатент» задумувався як тимчасове розпорядження, проте через відкладення земельної реформи його положення діяли аж до середини XIX ст.[91].

Імператорський патент 1786 р., який до середини XIX ст. був головною правовою підставою господарських відносин селян з двором, кодифікував і доповнив попередні постанови стосовно повинностей. Було ліквідовано низку данин: комірне, куничне, десятину від овочів і тютюну, данину для урядників. Найважливіша постанова стосувалася тижневих днів панщини, яку обмежено трьома днями тяглої панщини для кметів (заможних селян) і 12 днів піших у рік

[89]Uniwersał. Zwierchności w uciemiężneniu poddanych za officialistów swoich odpowiedziec maja, 5 stycznia 1784 // Continuatio edictorum et mandator umuniversalium a die1 Januari ad ultimam Decembris anno 1784 emanatorum. Leopoli: Typis Viduae Josephae Piller, 1784. S. 4.

[*] Роботпатент (Robot-Patent), де Robot – популярна назва панщини німецькою мовою.

[90] Bujak F. Rozwój gospodarczy Galicyi (1772–1914). Lwów: Nakł. Księgarni poskiej Połonieckiego, 1917. S. 14.

[91]Настасяк І. Причини, перебіг та значення селянської реформи в Галичині (1772–1789 рр.). *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2004. Вип. 40. С. 115.

для халупників і комірників. Встановлено тривалість робочого дня у 12 годин літом і 8 годин узимку[92].

Скасування особистої залежності селян можна трактувати як початок «нової ери» земельних правовідносин у селі, а відносини між паном і селянином як добровільні приватно-правові зв'язки, з яких виникли підданські зв'язки – *Untertansverband (nexus subditelae*) [93]. Ліквідуючи кріпосну залежність, реформи залишили недоторканним прикріплення селян до землі. Селянин переставав бути підданим пана, але залишався підданим маєтку (*Gutsuntertan*). Такий стан справ зберігався аж до середини XIX ст. Австрійський правознавець Моріц Дрдацький скептично відзначав, що суть відносин між земельними власниками і підданими не так змінилась, скільки була модифікована [94].

У 1817 р. австрійський уряд ухвалив рішення про тимчасове використання йосифінського земельного кадастру. Щоправда, до нього було внесені зміни, які відбулися у праві власності на земельну ділянку, визначенні розмірів земельних наділів і дохідності за період з 1788 р. Цей кадастр отримав назву провізорного францисканського кадастру (його також називають «постійним»)[95]. Назву постійного кадастр отримав через те, що передбачалося встановити тверду оцінку землі, яка не повинна була змінюватися. Проте вже у другій половині XIX ст. (а саме 1868 р.) дані кадастру застаріли і до нього довелося вносити зміни. Передусім це стосувалося нових способів отримання планово-картографічних матеріалів, проведення ґрунтових обстежень. Нерідко виникали ситуації, коли реальне розташування ґрунтів не відповідало

[92] ЦДІА України у м. Львові, ф. 166, оп. 1, спр. 5649 (Положення про стягнення плати за складання і внесення актів в табулярні книги та видачу табулярних приписів), арк. 10–14.

[93] Uniwersał. Przedaż dóbr lub odmiana possessorów i dziedziców nie odmienia powinności ani prawo poddanych, 8 kwietnia 1784 //Continuatio edictorum et mandatorum universalium a die1 Januari ad ultimam Decembris anno 1784 emanatorum. Leopoli: Typis Viduae Josephae Piller, 1784. S. 82–83; Swiętochowski A. Historia chłopów polskich. Poznań: Wyd-wo polskie Wegnera [Б.р.в.]. S. 12.

[94] Drdacki M. Die Frohnpatente Galizienz. Wien: Sollinger, 1838. S. 81.

[95] Теоретичні основи державного земельного кадастру... С. 14.

позначкам на кадастрових картах[96]. Францисканська метрика стала другим поземельним кадастром Галичини, складеним упродовж 1819–1820 рр. [97].

Австрійський кадастр проводився за системою парцел. За окрему парцелу вважалася частина ґрунту (ділянка), розмежована парифікатом (*paryfikat*) – рови, дороги та ін. або ж окреслена загородою – плотами чи парканами. Нерухомість становила окремий предмет володіння. Оподаткуванню підлягали усі земельні ділянки, придатні до рільництва, як і будинки, розміщені на них [98]. У 1828 р. в Галичині запроваджено новий земельний кадастр під назвою «дефінітум», який діяв аж до початку Другої світової війни. Оцінка землі проводилася за 15 років за чистим доходом. Виділялося п'ять класів ґрунтів, рілля відносилася до трьох класів – третього, четвертого і п'ятого [99]. Назагал, основні складники нового земельного кадастру були аналогічними до тих, що містилися у Йосифінській і Францисканській метриках.

Крім того, за австрійського імператора Франца I (1792–1835) розглядалося питання надання права на перехід селян: якщо за Йосифа II це питання трактували як проблему права селян, то на той час, радше як обмеження цього права. За Франца I було видано патент, яким санкціоновано дії шляхетства, спрямовані на збереження його суспільно-політичного становища [100]. Відповідно, це вело до збільшення розмірів панських земель і селянської панщини, а також до обмеження прав і свобод простого галицького селянина. Таким чином, австрійські реформи в сфері сільського господарства і земельних правовідносин наприкінці XVIII – початку XIX ст. гарантували селянське землеволодіння і захистили його від посягань поміщиків. Вони окреслили

---

[96] Т. Ст. Въ справъ спростованя книгъ ґрунтовыхъ. *Часопись правнича*. Львовъ. 1890. Рочникъ II. Чис. 10. С. 153.

[97] Cyrkularz. Że podatek gruntowy, reluicy ali werunkowa i dodatek woyskowy za rok 1818 płacony bydć ma // Contynuacya wyroków y rozkazów powszechnych w Galicyi i Lodomeryi Królewstwach od dnia 1 stycznia aż do końca grudnia roku 1816 wypadłych. Leopoli: Typis Josephi Piller, 1817. S. 128–129.

[98] Patent którym zaprowadzasię słusznyi wu życiu swoim mocny systemat podatku gruntowy // Contynuacya wyroków y rozkazów powszechnych w Galicyi i Lodomeryi Królewstwach od dnia 1 stycznia aż do końca grudnia roku 1816 wypadłych. Leopoli: Typis Josephi Piller, 1817. S. 159–162.

[99] Теоретичні основи державного земельного кадастру: Навчальний посібник. За ред. М. Ступеня. Львів: Новий Світ-2000, 2003. С. 14.

[100] ЦДІА України у м. Львові, ф. 146, оп. 7, спр. 749 (Листування з імператором Францом I, Надвірною канцелярією та ін. про проекти економічного і політичного піднесення Галичини), арк. 8–12.

рамки селянського господарства, самої селянської громади та визначили їх місце у структурі та функціонуванні держави аж до середини XIX ст. На нашу думку, такі заходи безумовно покращили ситуацію, але не вирішили проблеми в цілому.

Чергові зміни у правовому регулюванні земельних відносин у Галичині відбулися після революції «Весни народів». У березні 1848 р. в Австрійській імперії розпочалася революція, учасники якої домагалися проголошення громадянських прав і свобод, ліквідації пережитків ще епохи Середньовіччя. Під впливом народних вимог і політичної кон'юнктури імператор Фердинанд I пішов на певні політичні поступки і 25 квітня 1848 р. підписав першу конституцію для всієї Австрійської імперії. Конституція залишала монархічно-конституційні порядки, однак впроваджувала обмежені демократичні права і свободи громадян, декларуючи розподіл влади на три гілки – виконавчу, законодавчу і судову [101].

В умовах революції активізувалися селянські рухи, представники яких з-поміж іншого порушували питання регулювання земельних відносин. Питома вага панщини у 1845 р. складала 83,2 % усіх повинностей; натуральна данина – 10,8 %; чинш – 6 % [102]. Природні катаклізми (повені, розливи річок і як наслідок знищення великих площі посівів) та селянський виступ у лютому-березні 1846 р. селян Західної Галичини підштовхнули східно-галицьку шляхту і центральну владу до рішучіших дій у напрямку реформування земельного законодавства [103]. Упродовж 1846–1847 рр. були скасовані окремі другорядні селянські повинності, зокрема підводна повинність, робота за примусовим

[101] Verfassungsurkundedes österreichischen Kaiserstaates [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://www.verfassungen.de/at/at-18/verfassung48.htm [10.03.2020].

[102] Історія держави і права України: підручник. В. Д. Гончаренко, В. М. Єрмолаєв, В.О. Рум'янцев та ін.: За ред. В. Д. Гончаренка. Харків: Право, 2013. С. 261.

[103] Grodziski S. Porównawcza historia ustrojów państwowych. Kraków: Universitas, 1998. S. 270.

наймом. Крім того, частково зменшено розмір панщини – на 27 %, не значно розширено право селян щодо їхніх земельних наділів [104].

Галицькі громадські діячі сходилися на думці, що селянин вороже налаштований проти будь-яких реформ і виступає поборником приватної власності. Галицький громадський діяч В'ячеслав Будзиновський наводив приклади з історії, коли селянські антиреволюційні бунти у Франції або Німецьких державах зводили нанівець багато прогресивних на той час починань: «В Галичині, на першу вість о польськім повстаню (мова про повстання 1846 р.), вхопив руский і польский хлоп за ціп і косу, щоб примірно покарати ворохобників, що важилися підняти руку против цісаря – того батька утисненого народу!» [105].

У 1848 р. під час революції постав представницький орган галицьких українців – Головна Руська Рада, а в поляків – Центральна Рада Народова. У своїй петиції до імператора від 18 березня 1848 р. Польський комітет зажадав не тільки впровадження польської мови для шкіл, судів і адміністративних органів краю, але й скасування панщини. Як відзначав згадуваний уже І. Витанович, «треба знати, що цю петицію укладали гарячі польські львівські міщани-газетярі й адвокати, які панщини не мали й їх нічого не коштувало її підданим дарувати. Вони агітували теж у тій справі між шляхтою, але дідичі не спішилися сповнювати мрій міських патріотів і про дарування панщини не хотіли чути» [106]. Водночас Головна Руська Рада знехтувала питаннями соціально-економічного розвитку і захисту прав селянства. Рада послідовно захищала інтереси права греко-католицької церкви й духовенства, ініціювала культурницько-просвітницькі проекти та, водночас, звернути увагу на соціальне невдоволення основної маси свого народу не спромоглася. Це при

[104] Торжество історичної справедливості: Закономірність возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській Радянській державі. Відп. ред. М. М. Олексюк. Львів: Видавництво Львівського університету, 1968. С. 192.

[105] Будзиновський В. Хлопска посілість в Галичині і новочасні суспільно-реформаторські змагання. Львів: З «Народної Друкарні» В. Манєцкого, 1895. С. 8.

[106] Витанович І. Селянська доля від часів Хмельниччини до 1848 р. Історія українського селянства. Частина ІІ. Львів: Накладом «Самоосвіти», 1936. С. 39.

тому, що час від часу до неї зверталися селяни зі скаргами на поміщиків, посесорів або ж мандаторів [107].

Намісник Галичини граф Франц Стадіон 5 квітня 1848 р. спеціальним циркуляром обмежив право поміщиків у вирішенні питання про панщину. Він вимагав від землевласників, які добровільно відмовляться від панщини, надати окружним староствам свідоцтва про те, що посілість вільна від боргів. Після свого призначення у 1846 р. намісником Галичини, він намагався втихомирити надмірні польські амбіції, підтримуючи як противагу українські вимоги. Польська історіографія, зокрема авторитетний дослідник історії права Станіслав Ґродзіцький, твердить, що у справі галицького селянства Ф. Стадіон діяв винятково на власний розсуд [108].

Антипоміщицькі виступи селян посилювали тривогу галицької адміністрації і граф Стадіон доповідав у Відень, що чиновники завжди помічали емісарів, які підмовляють селян проти шляхти й уряду: «Селянин наразі спокійний, але стежить за кожним кроком ненависної йому шляхти, прикидається відданим уряду, проте на його допомогу не варто розраховувати… Гаслом селян буде не підтримка, відновлення спокою і порядку, а лише вбивства і спустошення» [109]. Але вже в іншій доповідній записці Стадіона спостерігаємо його розсудливість і тверезу оцінку ситуації, що полягає у рекомендації скасувати панщину. Він був певним, що галицьке селянство не лише не є надійною опорою влади, а може стати елементом соціального збурення [110].

Ініціативи галицької шляхти і боязнь повторення повстання 1846 р. (як це сталося у Кракові) змусили австрійський уряд дати вказівку губернатору

---

[107] Головна Руська Рада (1848–1851): протоколи засідань і книга кореспонденції. За ред. О. Турія. Упорядн. У. Кришталович та І. Сварник. Львів: Інститут Історії Церкви УКУ, 2002. С. 59.

[108] Grodziski S. Porównawcza historia ustrojów państwowych... S. 271.

[109] Косачевская Е. Восточная Галиция накануне и в период революции 1848 г. Львов: Издательство Львовского университета, 1965. С. 83.

[110] ЦДІА України у м. Львові, ф. 146, оп. 5, спр. 2949 (Листування з Надвірною канцелярією про розгляд питань щодо сплати податків, відробітку панщини тощо), арк. 53.

Галичини негайно оголосити про скасування панщини за викуп [111]. Правник Кость Левицький, характеризуючи скасування панщини, трактував цю подію як заслугу Відня і ставив під сумнів заслуги польської шляхти: «Поляки (шляхта) не були вдоволені з цього, що австрійське правительство знесло панщину та пятнували той акт як інтригу Австрії, покликуючися на те, що вони вже перед постановили дарувати панщину. З боку Австрії був се акт самооборони, щоби приєднати собі нарід хліборобський і не допустити його до участи в польських повстаннях» [112].

17 квітня 1848 р. імператор підписав патент про скасування панщини, оприлюднення якого відбулося через декілька днів. У Львові документ вперше було оголошено 14 травня 1848 р.: «По селах роз'їздили цісарські урядники, відчитували патент і накликували селян до вдячності й вірності цісареві за цю ласку» [113]. Видаючи цей документ, австрійська влада декларувала мету «зміцнення і піднесення добробуту краю» [114]. Крім того невідповідність між розмірами повинностей і селянським землекористуванням, було визнано перешкодою для досягнення соціальної гармонії й економічної ефективності. Характерно, що в преамбулі також зазначалося, що прийняття документу стало можливим після багатьох звернень власників маєтків у Галичині, які зі своєї доброти просили про «дарування панщини селянам» [115]. Квітневий патент передбачав повне відшкодування земельним власникам втрат від скасування панщини: дві третини втрат повинна була відшкодувати держава, тоді як одну третину зараховували у формі компенсації за звільнення «підданих» [116]. Спосіб

---

[111] Настасяк І. Скасування кріпосного права в Галичині. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 1999. Вип. 34. С. 46.

[112] Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців. Львів: З друкарні оо. Василіан у Жовкві, 1927. С. 13.

[113] Витанович І. Селянська доля від часів Хмельниччини до 1848 р... С. 40.

[114] Мельничук Н. Зміни у правовому регулюванні земельних відносин у Галичині під впливом революції 1848 р. в Австрійській імперії. *Вісник Запорізького національного університету*. 2015. №2(II). С. 41.

[115] Kaiserliches Patent 1848 [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://www.klinebooks.com/cgi-bin/kline/32567.html [10.03.2020].

[116] ЦДІА України у м. Львові, ф. 146, оп. 89, спр. 8 (Фінансові звіти окружних управлінь […] про витрати грошей на відшкодування збитків землевласникам), арк. 27–28.

компенсації землевласникам не був чітко прописаний, що створювало можливості для різного роду маніпуляцій і судових зловживань.

Земельна реформа не вирішила усіх проблем, передусім питання сервітутів. Сервітути (лат. *servitus* – повинність, зобов'язання) звичаєве, а згодом встановлене право користуватися (частково або спільно) чужою власністю. Найбільшого поширення в Австрійській державі набули земельні або ґрунтові сервітути, що полягали у праві власника земельної ділянки користуватися вигодами сусіднього земельного наділу. Головними земельними сервітутами визначалися: 1) право утримування на чужому ґрунті стежки, вигону худоби або переїзду; 2) черпання (забір) води; 3) випас худоби; 4) вирубка дерева, збирання сухого листя, жолудів та хворосту; 5) полювання, риболовлі; 6) копання піску, ламання каміння [117]. Один ґрунт (земельний наділ) міг бути одночасним сервітутом для декількох чи більше осіб. Наприклад, не існувало жодної перешкоди для права переїзду через якийсь конкретний земельний наділ. У випадку, коли ґрунт обтяжений сервітутом збільшувався або зменшувався – це не впливало на значення сервітуту, бо він залишався й надалі. Щоправда, функціонував принцип, згідно з яким шанувалася власність обтяженої ділянки, і у випадку сумніву, сервітут належало не побільшувати, а зменшувати. Жоден сервітут не міг бути довільно відокремлений від службової (сервітутної) речі, так само як і перенесений на іншу річ чи особи. Право переїзду через один ґрунт не давало автоматично права переїзду через інший ґрунт [118].

Селяни могли розраховувати лише на деяку компенсацію за сервітути. Що більше, відразу після скасування панщини поміщики часто позбавляли селян навіть тих сервітутів, якими вони продовжували користуватися. Оформивши ще раніше в земельних метриках громадські ліси і пасовища як свою власність, вони забороняли селянам сервітути під тим приводом, що опікунські

[117] Нараївський Є. Правовий порадник... С. 218.
[118] Нараївський Є. Правовий порадник... С. 218.

повинності поміщиків відмінені із скасуванням панщини [119]. З 1853 р. уряд відокремив розгляд сервітутних справ від індемнізації і вони стали предметом окремого законодавства [120]. Щоправда, зауважимо, що обов'язковою умовою сервітуту є право користування: якщо селянин не користувався угіддям, обтяженим сервітутом, то його позбавляли цього права.

Сервітути були причиною загострення суперечностей між селянами і табулярними власниками. У руках останніх перебувало 98 % усіх лісів, 32 % пасовищ і 25,8 % лук, право користування якими селяни мали або викупити, або зовсім його позбутись [121]. Якщо до 1848 р. селяни головно виступали проти панщини, то після – проти сервітутів. Аналіз архівних матеріалів дає підстави твердити, що в Галичині досить часто траплялися суперечки на ґрунті розмежування сервітутних прав. Це могли бути суперечки *між окремими громадами*, *між власником і громадою* (наприклад, суперечка між громадою с. Білка Шляхетська і землевласником с. Германів 1840–1848 рр.; суперечка громади с. Мальчиці із місцевим землевласником у 1849–1858 рр.) [122] та багато інших. Судові процеси стосовно права сервітутів зазвичай завершувалися не на користь селян: за весь час із 32 тис. справ їм вдалося виграти лише близько 2 тис. [123].

Відомий правник Кость Левицький пропонував правове вирішення сервітутної проблеми, яке складалося з двох кроків: скасування імператорського патенту 1853 р. і передання сервітутних справ на розгляд звичайних судів, а не спеціальних комісій [124]. Ліквідацією сервітутів займалися спеціальні комісії і цей процес затягнувся до 1890 р. Якщо одні локальні комісії

---

[119] Кравець М. Селянство Східної Галичини і Північної Буковини у другій половині XIX ст. Львів: Видавництво Львівського університету, 1964. С. 19.

[120] ЦДІА України у м. Львові, ф. 165, оп. 8, спр. 1, т. 1, (Розпорядження, протоколи, листування та ін. документи про заснування і діяльність індемнізаційного фонду), арк. 23.

[121] Герасименко М. Аграрні відносини в Галичині в період кризи панщинного господарства... С. 297.

[122] ЦДІА України у м. Львові, ф. 146, оп. 87, спр. 216 (Листування з Львівським окружним управлінням про урегулювання прав користування земельними ділянками між общиною с. Білка Шляхетська і землевласником с. Германів), арк. 14; ЦДІА України у м. Львові, ф. 146, оп. 87, спр. 233 (Справа про майнову суперечку общини с. Мальчиці з місцевим землевласником), арк. 3.

[123] Герасименко М. Аграрні відносини в Галичині в період кризи панщинного господарства... С. 297.

[124] Левицький К. Наші сервітути. *Часопись правнича*. Львів. 1895. Рочник V (За перший чверть). С. 28.

займалися підготовкою, то інші на основі зібраних даних ухвалювали відповідні постанови, які могли бути оскаржені у Міністерстві внутрішніх справ. Після вирішення основної частини сервітутних справ комісії припинили свою діяльність. Їхні компетенції згідно крайового закону для Галичини від 24 березня 1895 р. були передані судам і політичним органам влади.

У вересні 1848 р. рейхстаг Австрії ухвалив закон про скасування панщинних повинностей за відшкодування – індемнізацію [125]. Утім, фонд індемнізації був вирахуваний лише через декілька років [126]. Імператорський патент не визначив вартості панщини і всіх підданських данин у грошах на основі податкового виміру, які пани мали отримати як відшкодування. Замість того організовувалася спеціальна комісія на чолі з губернатором, що мала визначити суму компенсації за втрату панщини [127]. Іван Франко з цього приводу писав: «Чи звалимо весь тягар індемнізації на край, чи на державу, чи поділимо його між ними на рівні, чи на нерівні часті, для селян се все одно: сяк чи так, а понести той цілий тягар мусять вони своєю працею» [128].

У патенті від 17 квітня 1848 р. не було чіткого розмежування між селянськими і панськими землями. Скасування поділу власності на верховну і підлеглу та поділу земель на панські та селянські ставили власників в однакове становище щодо правана земельну ділянку [129]. Патент про заборону приєднувати селянські ґрунти до панських часто порушувався, особливо у період 1817–1819 і 1846–1849 рр., коли багато селянських земель і пусток було прилучено до двірських ґрунтів.

---

[125]Нарат Х. Де правда? Спорне пытанє про галицку индемнізацію. *Часопись правнича*. Львовъ. 1890. Рочникъ II. Чис. 6. С. 83.

[126] ЦДІА України у м. Львові, ф. 146, оп. 89, спр. 2 (Протоколи засідань дирекції Фонду відшкодувань втрат за звільнення від земельних повинностей у зв'язку з скасуванням панщини), арк. 40.

[127] ЦДІА України у м. Львові, ф. 150 (Вищий крайовий суд), оп. 1, спр. 1295 (Розпорядження, інструкції й роз'яснення вищих судових органів щодо питання суперечок між підданими й громадами (1858–1863 рр.), арк. 18.

[128] Франко І. Галицька індемнізація // Франко І. Зібрання творів: У 50-ти т. Т. 44. Книга 1. Економічні праці (1878–1887). Київ: Наукова думка, 1984. С. 119–120.

[129] Мельничук Н. Зміни у правовому регулюванні земельних відносин у Галичині під впливом революції 1848 р. в Австрійській імперії *Вісник Запорізького національного університету*. 2015. №2(II). С. 42.

Характерною рисою землеволодіння у Галичині було т. зв. «черезсмужжя» – ситуація, коли один власник володів декількома дрібними ділянками на незначній віддалі. Особливо гострою ця проблема була у Східній Галичині, де один власник мав право мати до 20-ти ділянок, віддалених одна від одної. Довгі, але вузькі ділянки (інколи навіть 1 м), у краї стали типовими [130]. Австрійський уряд певний час зволікав з проведенням комасації – зведення розрізнених ділянок (парцел) одного власника в одну ділянку, оскільки це було пов'язане грошовими витратами [131]. Лише 1869 р. було прийнято Закон[*], який надавав дозвіл на обмін земельними ділянками з метою ліквідації «черезсмужжя». Передбачалася і примусова комасація (ліквідація «черезсмужжя») у разі проведення робіт державного значення, як-от будівництво доріг, залізниць. Утім результати комасації нівелювалися подрібненням земельних ділянок при спадкуванні [132].

7 червня 1883 р. був прийнятий Закон про комасацію (з'єднання земельних ділянок). У ньому, зокрема, передбачалося право комасації земельних ділянок за участі представників влади і згідно чинного законодавства. Ґрунти, які вже хоч раз комасувалися згідно з цим Законом, могли підлягати новій комасації, але тільки в надзвичайних випадках (наприклад, з метою запобігання наводнення) [133]. «Галицький комасаційний закон» від 9 грудня 1899 р. був важливий з огляду на визначення, що вважати «рільними ґрунтами». Так, стаття 2 документа гласила (стиль викладу збережено): «Рільними ґрунтами вважаються… ріллі, луки, пасовиська, городи на полі, хмілярні та межі, дальше дороги, перегони (себто дороги до перегону худоби), рови, багна й неужитки, без різниці, чи засаджено на сих ґрунтах дерева, чи ні… Рівні з рільними ґрунтами є крім сього в розумінні сього закону… відокремлені лісні парцелі,

[130] Bujak F. O naprawie ustroju rolnego w Polsce. Warszawa: Gebethner i Wolff, [Б. р.]. S. 151.

[131] Кравець М. Селянство Східної Галичини і Північної Буковини у другій половині XIX ст... С. 30.

[*] 7 червня 1883 р. в Австро-Угорщині ухвалено новий патент про проведення комасації, а 9 грудня 1899 р. прийнято крайовий патент для Галичини.

[132] Козьмук П., Козьмук А. Державна реєстрація земельних ділянок, іншого нерухомого майна та прав на них. Чернівці: Букрек, 2004. С. 73–74.

[133] Додаток. Окремі земельні закони // Дністрянський С. Цивільне право. Том І. Відень: [Накладом автора], 1919. С. 723.

зарослі…» [134]. Проте, за підрахунками Івана Монолатія, політикою ліквідації «черезсмужжя» владі вдалося досягти не багато [135]. Вкрай критично оцінював заходи влади стосовно комасації й І. Франко, який писав: «[Від] Проекту комасації ґрунтів… дехто надіявся Бог зна якого добра… Той проект, на подобу того пана в Євангелії, маючому дає ще більше, ніж він має, а немаючому відбирає й те, що має» підносить дохідність ґрунтів того, хто має їх багато, а зменшує дохідність того, хто має мало, бо з конечності самого комасаційного процесу викидає його за периферію більших комплексів, звичайно на ґрунти найменше родючі. А хто з селян не має ніяких ґрунтів, як прим. халупники, той і комасувати не матиме що і тому жодна комасація не поможе» [136].

Підставами для *набуття права власності* в австрійському законодавстві були присвоєння, прирощування та передача майна. Без законного способу набуття і правових підстав, жодна власність не могла бути набута. Правовою підставою для заволодіння «нічиєю» (безгосподарною) річчю, виступала свобода людини вилучати такі речі з їх природного стану. Таким способом вважалося присвоєння, після чого особа набувала у власність річ з метою чинити з нею як із власною річчю [137]. У випадку порушення процедури купівлі-продажу земельну ділянку судовим рішенням могли повернути її першому власнику (приклад, повернення громадянці Марії Новаторській земельної ділянки в с. Унятичі, проданої у вересні 1857 р. Юркові Соломці) [138].

Без запису у ґрунтову книгу фактично неможливо було підтвердити жодних прав на земельну ділянку (запис слугував способом підтвердження). Ґрунтові книги передбачали запис земельних ділянок і їхніх власників. Вони складалися з головної книги (іпотечна інформація та зміни у ній, речові права) і

---

[134] Додаток. Окремі земельні закони // Дністрянський С. Цивільне право... С. 729.

[135] Монолатій І. Українсько-польський антагонізм у земельному питанні в Галичині як етносоціальний конфлікт. *Вісник Прикарпатського університету. Історія*. 2013. Вип. 23–24. С. 176.

[136] *Франко І.* Земельна власність у Галичині // Франко І. Зібрання творів: У 50-ти т. – Т. 44. – Книга 1. Економічні праці (1878–1887). – Київ: Наукова думка, 1984. – С. 569.

[137] Бойко І. Правове регулювання цивільних відносин в Україні (IX – XX ст.): [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів]. Київ: Атіка, 2013. С. 276.

[138] ЦДІА України у м. Львові, ф. 150, оп. 1 б, спр. 13 (Справа про повернення Новаторській Марії земельної ділянки в с. Унятичі проданого Соломці Юрку), арк. 3–3 зв.

підбірки документів (заяви на запис, судові рішення). Записи поділялися на: 1) інтабуляції; 2) пренотації (неповна тимчасова інтабуляція); 3) аднотації (запис суперечки щодо нерухомості). Предметом записів могли слугувати речові права, зокрема право власності, застави, сервітуту, викупу, оренди [139]. Співвласність могла бути вписана лише у певних частинах, наприклад, ½, ¼ тощо, а поділ передбачав окремий запис в ґрунтовій книзі [140]. У ґрунтову книгу могли бути вписані певні примітки для кращого розуміння, зокрема щодо обмеження користування тією чи іншою земельною ділянкою (часто у примітках зазначали виставлення на ліцитацію) [141].

25 червня 1871 р. австрійський парламент ухвалив окремий Закон про ґрунтові книги, у якому закріплялося право власності на нерухомість, зокремана земельну ділянку, а також зобов'язання, що виникали на основі цього права. Особа, яка набувала чи передавала право на нерухоме майно, була зобов'язана клопотати про зміну записів у ґрунтових книгах [142]. Заборонялося здійснювати у ґрунтових книгах виправлення. Необхідні поправки можна було вносити лише під час самого запису, а якщо виникла така потреба пізніше – то лише за окремим рішенням табулярного суду [143].

Оскільки індемнізація після селянської реформи 1848 р. перевищувала вартість панщинних повинностей, виникнення класичних фермерських (ринкових) відносин у сільському господарстві Галичини ускладнювалося. Відповідно й право оренди набуло поширення лише в останній чверті XIX ст. Поміщик міг вести господарство тільки на старій, панщинній основі або віддавати землю в оренду безземельним і малоземельним селянам, для яких

---

[139] Дністрянський С. Табулярне засидженє. Львів: Б.в., 1910. С. 31.

[140] Stawecki T. Rejestry nieruchomości, księgi hipoteczne i ksiąg wieczyste od czasów najdawniejszych do XXI wieku. *Studia Iuridica*. 2002. Vol. XL. S. 192.

[141] ЦДІА України у м. Львові, ф. 166, оп. 1, спр. 5649 (Положення про стягнення плати за складання і внесення актів в табулярні книги та видачу табулярних приписів), арк. 14; 33.

[142] Powszechna ustawa o księgach gruntowych (z d. 25 lipca 1871) // Zbiór ustaw o księgach publicznych wraz z dotyczącemi rozporzaądzeniami oraz innemi ustawami mającemi łączność z księgami gruntowemi. Wydał Eugenjusz Wieliczkowski. T. 1. Ustawy hipoteczne austrjackie. Kolomyja: Drukarnia A. Kisielewskiego, 1924. S. 6.

[143] ЦДІА України у м. Львові, ф. 146, оп. 72, спр. 67 (Інструкції і директиви Міністерства землеробства), арк. 2–5.

метою виробництва був не прибуток, а здобуття засобів для прохарчування [144]. У Галичині набули поширення натуральна і відробіткова оренди. За оренду пасовища селяни відробляли у жнива по 10 робочих днів за одну голову робочої худоби. Таку оренду поміщики розцінювали як простий спосіб забезпечення своїх маєтків робочою силою. Значно рідше спостерігалася оренда селянських земель. Здебільшого землю здавали селяни, які заборгували гроші [145].

Підставою для *обмеження або ж припинення права власності* на земельну ділянку були порушення у сфері землекористування, базовим з-поміж яких виступала процесуальна неправоздатність однієї із сторін [146]. Австрійський цивільний кодекс 1811 р. визначав перелік таких порушень, які були конкретизовані у Законі про охорону полів (земель) від 17 липня 1876 р., який також регулював земельні відносини, зокрема, охорону та використання земельних ділянок [147]. Тож, серед порушень, визначених законодавчо, належали: 1) ходіння, їзда верхом або запрягом через городи, ріллю, луки та інших ґрунтах, позначених спеціальними заборонними знаками (таблиці і забороною, рови, огорожі); 2) неправомірне усунення або пошкодження огорож, таблиць із заборонами або остерігаючих знаків; 3) самовільне творення стежок чи доріг на полі; 4) самовільне заорювання або інше ушкодження встановлених польових доріг, стежок; перенесення або усунення граничних знаків; 5) неправомірне зривання квітів, овочів або листя з дерев; обривання колосся та іншого роду рослин на управнених полях; 6) неправомірне копання піску, каміння та збирання на чужих ґрунтах листя й упалих зрілих чи незрілих фруктів; 7) неправомірне складання каміння, нечистот або сміття на чужі ґрунти або дороги; 8) неправомірне вживання чужих знарядь праці, полишених у полі, укривання цього факту, їхнє ушкодження; 9) самовільне розкидування

[144] Герасименко М. Аграрні відносини в Галичині в період кризи панщинного господарства... С. 297.

[145] ЦДІА України у м. Львові, ф. 160, оп. 6, спр. 219 (Договори, квитанції, заставні документи та ін. про оренду державних маєтків), арк. 16; 27.

[146] Левицький К. Про неважність в новім процесі цивільнім. Львів: Накладом НТШ, 1900. С. 6.

[147] Коритко Л. Організаційно-правові засади діяльності суб'єктів господарювання Східної Галичини та Буковини в складі Австро-Угорщини. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2011. С. 46.

чужих куп землі, гною, полукіпків збіжжя, копиць або скирт сіна, соломи; 10) розкладання вогню на чужому полі (так само порушенням вважалося розкладання вогню на своєму полі, коли з цього може виникнути небезпека для чужої земельної власності); 11) залишення і пасіння без догляду худоби поза обгородженими місцями, коли можна завдати шкоди чужій власності; 12) збирати колосся дозволялося тільки за дозволом власника (вночі це категорично заборонялося) [148].

Суд реєстрував *зміни права власності* у ґрунтових книгах, повідомляючи про це відповідальних за кадастр чиновників з метою внесення правок до кадастрових книг. На підставі спеціального міністерського розпорядження про обов'язки судді при перевірці поданих документів задля внесення запису до ґрунтових книг від 26 березня 1916 р. (№ 83) визначалося три головних кроки: 1) перевірити чи посілість не записана до іншої ґрунтової книги; 2) з'ясувати чи подані документи відповідають вимогам оформлення; 3) чи присутні сумніви щодо правової здатності сторін договору (наприклад, чи усі повнолітні) [149].

Починаючи з 1868 р. у монархії Габсбурґів законодавчо дозволявся необмежений *поділ наділів та торгівля землею*, що спричинило розвиток малоземелля у Галичині. Малоземельний характер селянських господарств призвів до того, що близько половини з них виявилися нерентабельними [150]. Кількість селянських наділів збільшилася, зате їхня площа суттєво зменшилася. Водночас намітилася тенденція до зростання частки табулярної власності у торговельному обігу. З 1852–1856 рр. до 1902 р. площа табулярної земельної власності у Східній Галичині зменшилась з 2 461 263 га до 2 229 469 га, головною причиною чого виступала компенсація селянам за їхні сервітути на поміщицьких землях [151]. Упродовж 1879–1889 рр. було проведено 2 713

[148] Нараївський Є. Правовий порадник... С. 661.
[149] Дністрянський С. Річеве право... С. 180.
[150] Бойко І. Правове регулювання цивільних відносин в Україні (IX – XX ст.): [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів]. Київ: Атіка, 2013. С. 266.
[151] Pilat W. Własność ziemi i stosunki posiadania. Lwów: Nakładem Wydziału Krajowego, 1897. S. 5.

операцій купівлі-продажу табулярної власності на суму 90 920 зол. рин.; у 1890–1900 рр. – 5 780 операцій на суму 234 323 зол. рин. [152].

Проблеми спадкового права селянинана земельну ділянку, на переконання В. Стися, залишалася однією з ключових у селі [153]. У суспільстві існувало усвідомлення, що стабілізація земельних відносин потребувала перетворення несталого селянського землекористування у спадкове. Австрійська юрисдикційна норма 1895 р. передбачала розгляд спадкових справ повітовими судами, однак, коли справа торкалася табулярного майна (землі), то її розглядав окружний суд. Якщо певний громадянин помер за кордоном, то спадкову справу розглядав суд, який в останніх роках перебування померлого в краї був для нього загальним судом. У випадку, коли не було визначено такого суду, то справа переходила до суду, в окрузі діяльності якого були розташовані землі, що належали до спадку [154].

Часто до продажу земельних ділянок штовхали фінансові труднощі, і могло трапитися, що один власник масово спродував свої земельні маєтки. Такий приклад знаходимо в архівних матеріалах, пов'язаних з родиною Любомирських. Зокрема, у 1912 р. Андрій Любомирський оформив продаж земель у с. Скавина докторові Людовіку Межеві, а 1913–1914 рр. він разом із Юрієм-Рафаїлом Любомирським продали земельні маєтки Городенківського ключа (нині Івано-Франківської області) [155]. Проте у Галичині залишалося чимало великих землевласників (переважно польських), крім Любомирських. Це, зокрема, барон Лібіг (113 400 моргів), Р. Потоцький (84 885 моргів), архікнязь Стефан (79 967 моргів), Ґредель-Задік (68 726 моргів), Поппер (58 468

[152] Кравець М. Селянство Східної Галичини і Північної Буковини у другій половині XIX ст... С. 56.
[153] Styś W. Wpływ uprzemysłowienia na ustrój rolny. Lwów: Nakł. T-wanaukowego, 1936. S. 100.
[154] Нараївський Є. Правовий порадник… С. 225.
[155] ЦДІА України у м. Львові, ф. 835 (Любомирські), оп. 1, спр. 1113 (Нотаріальна довідка, лист і телеграма про продаж князем Любомирським Андрієм докторові Межеві Людовіку маєтків у с. Скавина), арк. 3; ЦДІА України у м. Львові, ф. 835, оп. 1, спр. 1649 (Угода, доповнення до угоди (чорновик), список грошових зобов'язань нового власника і лист у справі продажу Любомирським Андрієм і Юрієм-Рафаїлом Любомирському Казимирові маєтків Городенківського ключа), арк. 1–4, 18–20.

морґів), А. Потоцький (45 239 морґів), Дідушицький (42 829 морґів), Бадені (40 745 морґів) [156].

На переконання Івана Монолатія, наприкінці XIX – на початку XX ст. у Галичині почала складатися несприятлива етносоціальна ситуація, що проявлялося зокрема і в земельному питанні. Так, посилилася колонізація Східної Галичини польськими поселенцями з інших регіонів Австро-Угорщини. Крайова влада, яка з 1867 р. перебувала під впливом польських елементів, намагалася лобіювати земельні інтереси прибулих, що суперечило інтересам українців, котрі абсолютно переважали у сільській місцевості Східної Галичини. Упродовж 1890–1910 рр. через т. зв. колонізаційну парцеляцію до східної частини Галичини прибуло бл. 230 тис. осіб [157].

Отже, правове регулювання земельних відносин у Галичині упродовж 1772–1918 рр. відбувалося на основі окремих імператорських патентів, міністерських розпоряджень та інструкцій, а починаючи з 1861 р. до них додалися рішення Галицького крайового сейму. Окремого комплексного нормативно-правового акту – земельного кодексу у сучасному розумінні того терміну, який би регулював земельні відносини у досліджуваний час в монархії Габсбурґів не існувало. Лише з часу ухвалення 1811 р. Цивільного кодексу вдалося уніфікувати низку аспектів у сфері правовідносин у земельній сфері. Але і в тому випадку Цивільний кодекс 1811 р. регулював фактично лише те, що випливало з майнових прав на земельну ділянку, містив низку норм, метою яких виступала охорона прав шляхетської власності.

Після здійснення селянської реформи 1781–1782 рр. селянин перестав бути кріпаком й опинився під захистом державного права. Селянин посідав оброблюваний ним ґрунт і міг отримувати з нього дохід. Поміщик не мав права його усунути з цієї земельної ділянки, як це було з кріпаком, що виступав фактичною власністю пана. Скасування особистої кріпосної залежності ставило

[156] Монолатій І. Українсько-польський антагонізм у земельному питанні в Галичині як етносоціальний конфлікт. *Вісник Прикарпатського університету. Історія*. 2013. Вип. 23–24. С. 176.
[157] Монолатій І. Українсько-польський антагонізм у земельному питанні в Галичині… С. 177.

селян на один щабель з іншими громадянами монархії Габсбурґів, галицький селянин отримав такі права, як й інші громадяни імперії. Однак до середини XIX ст. селяни залишатися залежними від пана з огляду на те, що шляхта й надалі залишалася повним власником панських і верховним власником селянських земель.

Австрійське цивільне законодавство визнавало землю необмеженою власністю з правом «уживання» і «надуживання». Утім існувала відмінність у правовому статусі окремих земель. Зокрема, підданий, який посідав ґрунт, не мав права його поділити, віддати під заставу, чи навіть передати у спадок. Водночас і двір (домінія) не мав права цей ґрунт поділити або ж обміняти на інший без урядового дозволу. Також за дозволом уряду двір можна було усунути небажаного селянина з ґрунту, але обов'язково посадити на його місце іншого. Обмеження, що стосувалися права власності, посідання чи передачі у спадок після скасування панщини у 1848 р. стали значно меншими, оскільки перестали визначатися відносинами панщини. Після скасування влади пана над підданими і перетворенням селян на підданих імператора, держава поставила селян під юрисдикцію публічної влади. Урбаріальні відносини були визнані сферою приватноправових цивільних відносин. Та навіть попри поступове удосконалення правової бази регулювання права власності на земельну ділянку, користування ґрунтами, здачу в оренду, заставу чи передання у спадок, в земельних відносинах зберігалися і постійно відроджувалися пережитки вотчинного права.

2.2. Характерні риси регулювання земельних правовідносин на Волині в складі Російської імперії (1793–1917 рр.)

Упродовж XIX – початку XX ст. основну масу населення Волині становили селяни, а край залишався типовим земельним, де питання землі було дуже важливим. Погоджуємося з думкою дослідника Олександра Михайлюка, що «земельна власність не була лише предметом правових і майнових відносин

та суто споживчих потреб, але охоплювала незрівнянно більш широке коло явищ, у тому числі емоційних, світоглядних, символічних, міфологічних... Цим багато в чому пояснюється своєрідний ажіотаж навколо землі, часом ірраціональне, якщо керуватися лише критеріями прибутковості, ставлення селян до землі, до поміщицького землеволодіння, і гострота земельної проблеми» [158].

Унаслідок третього поділу Речі Посполитої 1795 р. Волинь відійшла до складу Російської імперії. Головнокомандувач російськими військами М. Кречетников наказ потурбуватися про присягу з боку місцевої польської шляхти. Ті шляхтичі, які не склали присяги на вірність російській імператриці Катерині II, не могли володіти землями. Монастирські села, монахи яких не склали присяги російській владі, передавалися у державну власність. Усім, хто не бажав присягати на вірність Російській імперії, надавалося три місяці для того, щоб продати свої земельні маєтки і покинути імперію. Майно тих, хто не встиг його продати за визначений строк, конфіскували і передавали державі. Таким чином, подальше володіння майном на території імперії було поставлене у залежність від складання присяги [159]. У тогочасній Російської імперії головним обов'язком підданого була вірність правителю (царю, імператору).

Ще 1793 р., внаслідок другого поділу Речі Посполитої, до Російської імперії перейшла східна частина Волині й Полісся. Пізніше на території старої Волині і двох міст Київщини-Житомира й Овруча було створено Волинське намісництво, а згодом постала Волинська губернія (переважно нинішні Рівненська, Волинська і Житомирська області України). Волинська губернія у 1795 р. складалася з 12-ти повітів, а саме: Володимирського, Дубенського, Житомирського, Заславського, Ковельського, Кременецького, Луцького, Новоград-Волинського, Овруцького, Острозького, Рівненського і

[158] Михайлюк О. Взаємини між селянами та поміщиками в українських губерніях Російської імперії на початку XX ст. // Питання аграрної історії України та Росії. Матеріали дев'ятих наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди. Дніпропетровськ, 2012. – С. 106.

[159] Брославський В. Землеволодіння та землекористування на Правобережній Україні в кінці XVIII ст. *Наукові записки. Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського. Серія «Історія».* Вип. XII. 2007. С. 21.

Старокостянтинівського. У 1795 р. адміністративним центром нової губернії стало містечко Звягель, яке викупили в графині Зубової та пізніше перейменували у Новоград-Волинський [160].

Майже відразу російська влада значну увагу приділила складенню карт земельних ділянок та камеральному опису приєднаних земель – подібно, як і австрійці в 1772 р. вивчаючи нові територіальні надбання. Цими завданнями займалися представники генерального штабу, які перебували на той час на Волині. Передусім було підтверджено права на володіння «коронними маєтками» всім, хто присягнув російському імператорові, мав документально підтверджені права на ці маєтки і залишався вірним своєму обов'язку підданого. Фіксації чиновниками підлягали: назва населеного пункту, власника села (земельного угіддя), кількість людей на маєтку, прибутковість маєтку, форми відробітку селянами тощо. Процес розмежування приватних та державних земель затягнувся на всю першу половину XIX ст., однак «російський» маєтковий фонд, який належав державі, на Волині активно зростав. Особливо це активно відбувалося за правління Катерини II, яка роздавала волинські землі людям із свого оточення. За її наступників у першій третині XIX ст. земельний фонд для роздачі, хоч і зростав, але не високими темпами [161].

Системи землеволодіння Речі Посполитої та Російської імперії, як і земельних правовідносин на селі, наприкінці XVIII ст. помітно різнилися. Вірогідно, саме тому російська влада не прагнула відразу до їхньої уніфікації, а лише до збереження існуючого положення [162]. Результатом такого становища стало збереження польського земельного законодавства, що регулювалося і

[160] Рачковський Г. Списки поселень Волинської губернії другої половини XIX – початку XX століття як джерело до вивчення сільських поселень. *Вісник Львівського університету. Серія історична.* 2019. Спецвипуск. С. 816.

[161] Рудакова Ю. Основні аспекти земельної політики Катерини II та Павла I на території Правобережної України (на прикладі Волині). *Дрогобицький краєзнавчий збірник. Збірник наукових праць*. 2003. Вип. VII. С. 255.

[162] Рудакова Ю. Основні аспекти земельної політики Катерини II та Павла I на території Правобережної України (на прикладі Волині)… С. 243.

доповнювалося російською владою шляхом видання різноманітних указів і положень [163].

Польське повстання 1830–1831 рр. слугувало причиною активнішої розробки російським урядом законодавства про конфіскацію майна шляхтичів, які були учасниками тих подій [164]. Прагнення у майбутньому запобігти подібним виступам зумовило й новий адміністративний поділ. Після повстання новостворені губернії Південно-Західного краю, які перед цим входили до складу варшавського намісництва, були виділені в окремі генерал-губернаторства, на чолі яких поставлено генерал губернатора Дмитра Бібікова. Київську, Подільську і Волинську губернії об'єднали в Київське генерал-губернаторство (такий адміністративний поділ існував з 1832 до 1914 рр.). Із Д. Бібіковим пов'язуємо проведення інвентарної реформи, яка з-поміж іншого передбачала складання уставних грамот, які визначали поземельні відносини у селі. Втім чіткого порядку земельних правовідносин встановити не вдалося і це викликало нарікання. Як з боку поміщиків, так і з боку кріпосних селян. Як відзначає дослідниця звичаєвого права Марина Гримич, там, де існували прогалини в законі або законодавство було недосконалим (зокрема на Волині), місцеве населення керувалося звичаєвим правом [165].

Основними категоріями селян на Волині були *державні, кріпосні та чиншові* селяни. Якщо правовий статус перших двох категорій був цілком зрозумілий, то статус третьої категорії – розмитий. Чиншовики не були землевласниками, а орендували певні земельні ділянки, сплачуючи за це чинш. Ця категорія селян з'явилася ще в Речі Посполитій, коли польські пани з метою отримати додаткові доходи стали здавати невеликі земельні ділянки в оренду. Така оренда не була чітко обмежена в часі і не завжди підкріплялася письмовим

---

[163] Брославський В. Норми польського земельного права на Правобережній Україні в 1793–1830 рр. [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://chtyvo.org.ua/authors/Broslavskyi_Volodymyr/Normy_polskoho_zemelnoho_prava_na_Pravoberezhnii_Ukraini_v_1793-1830_rr/

[164] Брославський В. Землеволодіння та землекористування на Правобережній Україні в кінці XVIII ст. *Наукові записки. Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського. Серія «Історія».* Вип. XII. 2007. С. 22.

[165] Гримич М. Звичаєве цивільне право українців XIX – початку XX століття. Київ: Арістей, 2006. С. 75.

документом, що в разі земельного конфлікту утруднювали його вирішення у правовому полі [166]. Лише після земельної реформи 1861 р. в Російській імперії чиншовики отримали право стати повноправними власниками орендованих земель за умов сплати викупних платежів. Утім, юридично статус чиншовиків був вирішений не сповна.

Ведучи мову про орендні відносини, відзначимо, що особливістю земельних правовідносин у волинському селі був низький відсоток договорів оренди. До початку Української революції 1917 р. на українських землях Російської імперії орендними відносинами були охоплені понад 43% селянських господарств (на Волині лише 3%) [167]. На Волині домінував приватновласницький світогляд населення, які хотіли не просто користуватися землею, а продавати її і передавати у спадок.

Щоб збільшити прибутковість своїх господарств, поміщики посилювали експлуатацію селян підвищенням норми панщини або розширенням земельних володінь за рахунок відібраних селянських наділів. Постійно зростала кількість обезземелених селян. Панівною у землеробстві залишалася відстала за своїм характером система чергування сільськогосподарських культур. Як наслідок – низька врожайність й неефективність господарювання [168]. Відсоток кріпаків був одним із найвищих у Волинській губернії (більший тільки в Подільській і Київській губерніях). Так, на середину XIX ст. з 1 528 328 жителів Волині 864 161 (56,54%) були кріпаками [169]. Поміщицьких селян з них було 417 895 осіб. Відробляти панщину доводилося 2–4 дні на тиждень. Кількість державних селян (ті, що перебували на службі держави), порівняно була невеликою – 28,7 тис. [170].

---

[166] Шевчук А. Земельний устрій чиншовиків Волинської губернії за законом 1886 р.: політика царської влади стосовно національної меншини. *Волинські історичні записки*. 2008. Том 1. С. 143.

[167] Панченко П., Шмарчук В. Аграрна історія України... С. 77.

[168] Сарбей В. Національне відродження України. Том 9. Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. С. 87.

[169] Гуржій І. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. Київ: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1954. С. 24.

[170] Гуржій І. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. … С .98.

Найбільшою проблемою у волинському селі залишалося беззаконня відносно селян-кріпаків, особливо коли злоба накладалася ще й на етнічний ґрунт. Дослідник Даніель Бовуа з цього приводу твердив, що земельний фонд Волині, який перебував в руках поляків був головною причиною польсько-українських незгод [171]. На Волині, де основну масу поміщиків становили поляки, до соціальних проблеми додавалися релігійні і національні розходження, роблячи, взаємини між селянами та поміщиками більш напруженими, ніж на наддніпрянській Україні [172]. Чиновник державної служби у Рівному Автоном Солтановський відзначав: «Кріпак був особою, яка стояла поза законом. Сікти його можна було скільки завгодно (можна було і до смерті засікти, якщо польський поміщик жив у злагоді з властями). Дружина і доньки кріпаків служили хтивості і панів і паничів. Жінок сікли нарівні з чоловіками. Сікли кріпаків пани і пані, сікли їх управителі, сікли економи, сікли поліцейські та всілякі інші власті… за судом і без всякого суду…» [173].

У другій половині XIX ст. система кріпосницьких відносин опинилася в кризі. Ця система не могла забезпечити не лише зростання виробництва, а навіть збереження досягнутого рівня. Російський царизм вимушено пішов на реформи, покликані встановити ринкові відносини і гарантувати елементарні потреби селян. Зважаючи на це, були підготовлені «Положення про селян» і «Маніфест», які 19 лютого 1861 р. підписав російський імператор Олександр II. «Положення» стосувалося питань особистої залежності селян від поміщиків (скасування кріпацтва) та поземельних відносин. Як наслідок, селяни в Російській імперії здобули громадянські права як особисті, так і майнові. Зі свого боку, поміщики втратили будь-які права на них. Колишні кріпаки

[171] Бовуа Д. Битва за землю в Україні (1863–1914). Поляки в соціетнічних конфліктах. Київ: Критика, 1998. С. 148.

[172] Михайлюк О. Взаємини між селянами та поміщиками в українських губерніях Російської імперії на початку XX ст. // Питання аграрної історії України та Росії. Матеріали дев'ятих наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди. Дніпропетровськ, 2012. С. 109.

[173] Сарбей В. Національне відродження України. Том 9. Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. С. 90.

отримали право володіти рухомою і нерухомою власністю, самостійно виступати у суді [174].

Попри видимі позитиви, Селянська реформа 1861 р. мала низку недоліків: ставши вільними, селяни ще декілька років сплачували подушний податок, відбували рекрутчину, зазнавали фізичних покарань. Крім того, вони не могли відмовитися від земельного наділу, який надавався їм за угодою з поміщиком. Якщо зважити на той факт, що поміщик одноосібно визначав, у якому місці надати колишньому кріпакові землю, то закономірно, що селянин отримував гіршу ділянку і нічого не міг з тим подіяти. Водночас до укладення викупної угоди з поміщиком селяни перебували у статусі тимчасовозобов'язаних (до 1883 р.). Невдоволені реформою виявилися і волинські поміщики, земельні маєтки яких зменшилась з 4,8 млн. дес. до 3,8 млн. дес., тобто в поміщиків залишилось 65,8% землі, якою вони володіли до реформи 1861 р. [175].

Після «великої реформи» 1861 р. правовідносини у волинському селі регулювалися «Місцевим положенням про поземельне облаштування селян, поселених на поміщицьких землях у губерніях Київській, Подільській та Волинській». Це положення містило такі частини, як I. Про наділ і користування землею; II. Про обмін земель; III. Про користування землею та іншими угіддями; IV. Про звільнення селян із сільських общин і прийняття в них інших осіб [176]. Окремі розділи положення регулювали деякі повинності на користь поміщиків, які все ще залишалися після 1861 р. [177]. Подібно і як в Галичині, на Волині залишилися панщинні пережитки. У Волинській губернії,

---

[174] Из „Общего положения о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости» об устройстве общественного управления сельских обществ и волостей. 1861 г. [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://docs.historyrussia.org/ru/nodes/103188-iz-obschego-polozheniya-o-krestyanah-vyshedshih-iz-krepostnoy-zavisimosti-ob-ustroystve-obschestvennogo-upravleniya-selskih-obschestv-i-volostey-1861-g

[175] Буравський О. Поляки Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. Житомир: Вид-во ЖДУ, 2004. С. 53.

[176] Из „Общего положения о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости» об устройстве общественного управления сельских обществ и волостей. 1861 г. [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://docs.historyrussia.org/ru/nodes/103188-iz-obschego-polozheniya-o-krestyanah-vyshedshih-iz-krepostnoy-zavisimosti-ob-ustroystve-obschestvennogo-upravleniya-selskih-obschestv-i-volostey-1861-g

[177] Гримич М. Звичаєве цивільне право українців XIX – початку XX століття... С. 62.

наприклад, існувала така форма відробітків як «із влока» (перекручене «волоки» – мірна норма землі).

Зміни 1861 р. спровокували виступ польської земельної шляхти проти російського царизму. Друге польське повстання на Правобережній Україні і Волині відбулося у 1863 р. Учасники польського визвольного руху добре усвідомлювали, що успіх виступу залежить від позиції селянства, здебільшого українського. Однак обіцянки, дані керівниками повстання виглядали непереконливими. Так, у декреті Центрального національного комітету від 22 січня 1863 р. йшлося про передачу у власність селян лише тих земель, які перебували на час повстання у їхньому користуванні й за які вони мали сплачувати податки [178]. Положення іншого декрету передбачали, що після перемоги повстання буде наділено всіх безземельних селян, які брали участь у збройній боротьбі з царизмом, ділянками землі з державних земельних фондів у розмірі бл. 3 моргів. У випадку загибелі повстанця передбачений наділ передавався його дружині або іншому спадкоємцю [179]. Однак повстання завершилося невдачею, тож всі проекти повстанців залишилися нереалізованими.

Якщо на початок 1863 р. на Правобережжі України шляхті належало до 90% всіх земельних угідь, то у 1901 р. 47% земель регіону [180]. Одночасно з конфіскацією земельних маєтків бунтівних польських земельних магнатів відбувався процес роздачі значних земельних володінь російським дворянам. Влада прагнула аби земля, як основний державний ресурс, перебувала в руках лояльних осіб. Міністерство державного майна видало у квітні 1863 р. циркуляр про проведення секвестру земельних угідь осіб, причетних до повстання. На основі цього рішення Луцький повітовий суд, наприклад, отримав розпорядження провести секвестр маєтків шляхтичів Волинської

[178] Галушка А. Польське повстання 1863 р. у Правобережній Україні // У кігтях двоглавих орлів. Творення модерної нації. Харків: КСД, 2016. С. 168.

[179] Золота Грамота до сільського народу (для сільських мешканців Поділля, Волині та України, 1863 р.) [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1863(03)31.gramota..php

[180] Панченко П., Шмарчук В. Аграрна історія України. 2-ге вид. випр. і доп. Київ: «Знання», 2000. С. 35.

губернії І. Блажовського, Ф. Скуржинського, О. Вележинського та інших учасників повстання [181].

Під впливом польського повстання 1863 р. наділи українських селян були збільшені у Волинській губернії на 21,2% [182] (українські селяни наділялися землею за викуп). Тим самим уряд намагався також підірвати позиції польської шляхти в регіоні. Побоюючись за втрату своїх земель, більшість польських шляхтичів погоджувалися бути лояльними Російській імперії. Однак, навчена негативним досвідом польської нелояльності, російська влада пішла на безпрецедентний крок, ухваливши 10 грудня 1865 р. указ про заборону особам польської національності купляти нові землі (фактично, указ діяв до революції 1905 р.) [183]. Впроваджувалися обмеження і через віросповідання: за «Законом про обмеження приналежного селянам католицького віросповідання права придбання земельної власності у дев'яти західних губерніях» розмір земельних володінь «іновірців» не міг перевищувати 60 дес. [184].

Подібно як в Галичині після скасування панщини, так само і на Волині після 1861 р. гострою залишалася проблема сервітутів. Інколи селяни діяли на власний розсуд, приносячи шкоду поміщикам, які скаржилися на такі дії. Наприклад, в одній такій скарзі на адресу Київського генерал-губернатора йшлося: «Право це (сервітутів) ущемляє права поміщиків, позбавляє їх можливості вдосконалювати своє господарство» [185]. Однак подібних скарг поміщиків було значно менше за кількість скарг селян.

Сервітути були найпоширенішим явищем з-поміж усіх українських земель в Російській імперії саме на Волині (тут ними користувався 71% господарств). Поширеними були лісові сервітути – збирання в лісі, належному поміщикові, ягід, грибів чи хмизу. Досить складно було домогтися отримати з таких

[181] Буравський О. Поляки Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. Житомир: Вид-во ЖДУ, 2004. С. 39.
[182] Економічна історія України. Історико-економічне дослідження в двох томах. Том 1. Ред. Рада Г. Боряк та інші. Київ: Ніка-Центр, 2011. С. 609.
[183] Буравський О. Поляки Волині у другій половині XIX – на початку XX ст... С. 40.
[184] Буравський О. Поляки Волині у другій половині XIX – на початку XX ст... С. 54.
[185] Гримич М. Звичаєве цивільне право українців XIX – початку XX століття... С. 299.

сервітутів сухостій на зиму (селяни інколи зловживали і вирубували не тільки сухі дерева). Ще проблемнішим виглядало питання пасовищ обтяжених сервітутом, адже на думку поміщиків, це не давало їм можливості на свій розсуд визначати, що з цією землею робити: наприклад, в документах було прописане сервітутне право на пасовисько конкретної землі, а вони захотіли зорати і засіяти цю землю [186].

Поряд із спробами юридично врегулювати питання сервітутів, російська влада наприкінці XIX ст. повернулася до визначення статусу селян-чиншовиків, значна частка яких, як ми вже зазначали, проживала на Волині. У 1886 р. був виданий «Закон про поземельний устрій сільських вічних чиншовиків у губерніях Західних і Білоруських» Задля цього створювали спеціальні адміністративні органи, покликані врегулювати проблему. На думку багатьох дослідників чиншова реформа 1886 р. загострила земельне питання в аграрно перенаселеному волинському регіоні. Частина колишніх чиншовиків стали шукати кращої долі у найближчих містах [187].

У підсумку реформи, володіння, надбані раніше 21 серпня 1840 р. (часу інвентарної реформи), визнавалося вічно-чиншовим, щоправда за умови існування письмового документа: грамоти, привілею, договору, контракту, пожалування. У випадку відсутності письмового документа до уваги бралися усні свідчення людей, які під присягою могли засвідчити передачу в оренду поміщиком конкретної ділянки землі визначеній особі. Якщо землеволодіння датувалося періодом 21 серпня 1840 – 9 червня 1876 рр., то уряд міг надати право на викуп за умови письмових доказів або навіть розміщення ділянки поміж інших подібних. Селяни, землекористування яких розпочалося пізніше 1876 р., не володіли правом викупу ґрунту за підтримки держави. Особам, яким було відмовлено у набутті права власності на земельну ділянку, залишалася можливість довести свої права на ріллю упродовж 5-ти років. Можна було скористатися рішенням суду, але для цього були потрібні переконливі докази.

[186] Гримич М. Звичаєве цивільне право українців XIX – початку XX століття... С. 307.
[187] Прищепа О. Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. Рівне: ПП ДМ, 2010. С. 66.

Якщо за вказаний час довести це не вдавалося, то такий селянин зобов'язувався покинути земельну ділянку [188]. Загалом, станом на липень 1895 р. у Волинській губернії чиншові права було визнано майже за 70 тис. осіб (це – 77% від загальної кількості тих, хто претендував на таке право). Ці чиншовики отримали майже 55 тис. дес. землі, як присадибної, так і польових угідь [189]. Намагання у судовому порядку домогтися юридичного закріплення за собою земельних угідь, якими чиншовики користувалися тривалий час, але не мали на це підтверджувальних документів, завершувалися не завжди успішно.

У судових справах сторони часто посилалися на звичаєве право, ігноруючи окремі норми офіційного права. Навіть загальне Положення про селян (пункт 107) передбачало дозвіл розв'язувати земельні спори на основі місцевих звичаїв. Траплялося, що по подібних справах різні волосні суди виносили діаметрально різні рішення. У листі Волинського губернатора до Київського генерал-губернатора йшлося (1892 р.): «нерідко навіть на одному засіданні вирішуються по-іншому, як наприклад, суперечки між братами і сестрами; в одних справах суд присуджує частину землі сестрам, а по іншому відмовляє. Що стосується визначення частки в спадку, то і в цьому випадку спостерігається повне свавілля» [190].

Історико-правовий аналіз діяльності волосних судів Волині демонструє те «юридичне свавілля», про яке доповідали Київському генерал-губернаторові посадовці місцевих адміністрацій. У звіті про перевірку йшлося, що «угоди про продаж селянами земельних присадибних і польових угідь виконуються з порушеннями», «різного роду угоди складаються без свідків», люди «уникають фіксування угод у судових книгах» [191]. Були відсутні записи не лише купівлі-продажу, але й оренди та спадку. На цьому прикладі бачимо, наскільки ситуація

[188] Шевчук А. Земельний устрій чиншовиків Волинської губернії за законом 1886 р.: політика царської влади стосовно національної меншини. *Волинські історичні записки*. 2008. Том 1. С. 146.

[189] Пойда Д. Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период 1866–1900 гг. Днепропетровск: ДГИ, 1960. С. 50.

[190] Гримич М. Звичаєве цивільне право українців XIX – початку XX століття... С. 245.

[191] Гримич М. Звичаєве цивільне право українців XIX – початку XX століття... С. 435.

на Волині відрізнялася від тієї, що спостерігалася в Галичині – юридичної дисципліни в останній було значно більше.

Загальні закономірності використання звичаєвого права полягали (за класифікацією М. Гримич) у: «1) розв'язанні суперечок на основі правил і звичаїв усталених у попередні століття (наприклад, правонаступництво вдови); 2) наявність у мешканців Волині народної правосвідомості і стихійної правотворчості; 3) перемішання звичаєвого права й офіційного законодавства (проникнення офіційного тлумачення законів помітно у селах поблизу більших міст)» [192]. Подібне, на нашу думку, свідчить про досить складу інтеграцію українських земель Волині, які тривалий жили за Литовськими статутами, до правового поля Російської імперії.

Станом на початок XX ст. економічні процеси в Російській імперії зумовили перетворення поміщицьких маєтків тогочасної Волині на сільськогосподарські підприємства, які працювали на ринок. В основному у волинському селі виникали підприємства з цукроваріння та винокуріння. Такі підприємства розпоряджалися великими земельними володіннями, власниками яких зокрема були Радзивіли, Сангушки, Любомирські, Потоцькі та інші родини [193]. Крім винокуріння, Волинь була лідером з виробництва спирту, який продавали в інші губернії.

Ринок спричинив і нові труднощі для поміщицьких землеволодінь, кількість яких зменшувалася через розорення (як неможливість сплачувати кредити, борги тощо). За період з 1860 до 1900 рр. кількість таких підприємств скоротилася на 26 % [194]. Паралельно з тим виникла можливість купівлі землі завдяки позичкам. Для тих потреб у 1883 р. в губернському центрі Волині було створене відділення Селянського поземельного банку [195]. Цей банк надавав кредити тільки заможним господарям, які проживали в сільській місцевості та

[192] Гримич М. Звичаєве цивільне право українців XIX – початку XX століття... С. 247.

[193] Павлюк В. Магнатерія Волині в умовах розвитку ринкових відносин у другій половині XIX ст. *Український історичний журнал*. 2000. № 1. С. 106–107.

[194] Цецик Я. Земельні відносини на Волині наприкінці XIX – на початку XX століть. *Чорноморський літопис.* 2011. Вип. 3. С. 77.

[195] Прищепа О. Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. Рівне: ПП ДМ, 2010. С. 129.

на постійній основі займалися рільництвом [196]. Однак розвиток системи позик для купівлі землі не набув на Волині такого поширення як в сусідній підавстрійській Галичині.

Крім великих землевласників і українських селян окрему категорію господарів на селі становили німецькі колоністи Волинської губернії. Згідно з даними першого Всеросійського перепису населення 1897 р. тут проживало більше 171 тис. німецьких поселенців, а в 1914 р. їхня кількість сягнула майже 210 тис. чол. [197]. Оскільки колоністи мали значно більше коштів, ніж місцеві селяни, щоб придбати землю, вони користали з цього. Ціна 1 дес. землі без посередництва Селянського поземельного банку становила 313 руб., однак залежно від повіту її вартість варіювалася. Так, наприклад, найбільше земля коштувала у Рівненському повіті – 390 руб., а найменше – в Овруцькому– 162 руб. З іншого боку, поява німецьких колоністів сприяла аграрному розвиткові регіону, адже вони принесли з собою нову культуру господарювання (хутірська система) [198].

Крім німецьких колоністів, Волинь наприкінці XIX ст. заселяли чехи, котрі здебільшого розселялися у Луцькому, Володимир-Волинському, Дубенському, Острозькому та Рівненському повітах. На початку XX ст. темпи чеської колонізації Волині сповільнилися й у 1912 р. тут проживало трохи більше 27 тис. поселенців [199]. Подібно, як і німці, чехи спричинилися до появи на Волині нової культури господарювання. До того ж, потрібно розуміти, що поява колоністів призвела до ще більшого аграрного перенаселення волинських сіл [200].

Земельні правовідносини на українських землях у складі Російської імперії була покликана т. зв. столипінська реформа (за прізвищем міністра внутрішніх справ П. Столипіна). Однак столипінське законодавство не зачіпало основ

[196] Буравський О. Поляки Волині у другій половині XIX – на початку XX ст... С. 66.
[197] Цецик Я. Земельні відносини на Волині наприкінці XIX – на початку XX століть... С. 78.
[198] Цецик Я. Земельні відносини на Волині наприкінці XIX – на початку XX століть... С. 78.
[199] Цецик Я. Земельні відносини на Волині наприкінці XIX – на початку XX століть. *Чорноморський літопис*. 2011. Вип. 3. С. 78.
[200] Прищепа О. Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. Рівне: ПП ДМ, 2010. С. 88.

поміщицького землеволодіння. Щоб збільшити прошарок заможних селян-власників, російська влада почала руйнувати общинні порядки і запроваджувати приватне землеволодіння [201]. Зубожілим селянам надавалася можливість переселятися в малозаселені райони країни (в основному Сибір) [202]. Утім. Відзначимо, що за кількістю мігрантів серед усіх українських губерній Волинь мала найнижчі показники (1,5% з усіх переселенців) [203]. На початку XX ст. середній розмір земельного наділу в Східній Галичині становив 6 акрів – на 3 акри менше, ніж у найбільш перенаселеній Волинській губернії з російського боку кордону. До того ж, земля на Волині була родючіша, ніж в Галичині [204].

Російський імператор Микола II 9 листопада 1906 р. підписав підготовлений П. Столипіним Указ «Про доповнення деяких постанов діючого закону щодо селянського землеволодіння і землекористування». Указ передбачав такі заходи: «1) виділення селян з общини і закріплення за ними землі у приватне володіння; 2) закладення хутірського господарства; 3) переселення селян з районів, охоплених безземеллям в райони, де землі є вдосталь [205] (так почнеться переселення українських селян у Сибір, Зелений клин, Малиновий клин)». Переселення з Волинської губернії селян у пошуку землі почалося ще до столипінської реформи. Упродовж 1896–1914 рр. з регіону виїхало 63 тис. малоземельних селян [206]. Попри еміграційний чинник, суть земельної реформи зводилася до створення у майбутньому заможного селянина, наділення його землею із земельного фонду. П. Столипін прагнув створити в імперії земельний лад у формі дрібних та середніх господарських

---

[201] Положение о крестьянском землевладении [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://docs.historyrussia.org/ru/nodes/8452-polozhenie-o-krestyanskom-zemlevladenii

[202] Сарбей В. Національне відродження України. Том 9. Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. С. 286–287.

[203] Буравський О. Поляки Волині у другій половині XIX – на початку XX ст... С. 63.

[204] Плохій С. Брама Європи. Історія України від Скіфських воєн до незалежності. Харків: КСД, 2016. С. 243.

[205] Панченко П., Шмарчук В. Аграрна історія України... С. 71.

[206] Розовик О. Участь ходаків Волині у виборі земельних ділянок для переселення на південь України (1920-ті – початок 1930-х рр.). *Гілея*. 2016. Вип. 111. С. 57.

господарств, невеликих дворянських садиб, об'єднаних органами місцевого самоуправління на селі [207].

Максимальні наділи на одне господарство після столипінської реформи на Волині складали від 9 до 10,5 десятин землі. По окремих повітах це виглядало таким чином: Володимир-Волинський – 10,5; Дубенський – 9; Житомирський – 10,5; Ізяславський – 9; Ковельський – 10,5; Кременецький – 9; Луцький – 10,5; Новоград-Волинський – 10,5; Овруцький – 10,5; Острозький – 9; Рівненський – 10,5; Старокостянтинівський – 9 десятин [208]. Тож, як бачимо, селянські земельні ділянки на Волині в середньому становили 9–10 десятин на один селянський двір. Утім, значна частина селян взагалі не мали в своєму розпорядженні ріллі, що посилювало соціальне напруження на селі. Нерідко, між селянами й поміщиками виникали земельні конфлікти, які доводилося вирішувати у судовому порядку.

На початку XX ст. великим землевласникам на Волині належало 166,669 десятин – майже половина всієї землі. Ці великі земельні простори знаходилися в руках 100 великих власників. Найбільшими землевласниками були Альфред Потоцький – 72,208 дес., Уваров – 67,633 дес., Малинський – 44,275 дес, гр. Канкрип – 30,835 дес., Мезенцев – 25,521 дес., Тишкевич – 25,000 дес. В руках польської шляхти знаходилося 1,520,011 дес, а росіян (від часів польських повстань) — 761,970 дес. Дрібна власність від 1 до 25 десятин належала переважно до православних (українців). Від 25 до 60 дес. мали 1,425 православні і 159 римо-католики, від 60 до 200 дес. належали до 429 православних, до 325 католиків. Від 500 до 1,000 дес. належали до 260 католиків і 147,483 дес. до православних, від 1,000 до 2,000 дес. мали 465 католиків і 151 православних, від 2,000 до 5,000 дес. належало до 88 католиків і 14 православних [209]. Станом на 1912 р. на Волині у володінні приватних

---

[207] Положение о крестьянском землевладении [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://docs.historyrussia.org/ru/nodes/8452-polozhenie-o-krestyanskom-zemlevladenii

[208] Цецик Я. Земельні відносини на Волині наприкінці XIX – на початку XX століть... С. 79.

[209] Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся (Краєзнавчий словник – від найдавніших часів до 1914 року). Том перший. Вінніпег: Накладом товариства «Волинь», 1984. С. 49.

землевласників числилося 3 032 675 дес. землі, селян – 2 250 909, чиншовиків – 65 155, вільних громадян – 10 370, державної казни – 477 140, уділів – 42 209, міст – 6 799 дес. землі [210].

Напередодні і в роки Української революції 1917–1921 рр. земельне питання найгострішим було на Волині, Поділлі і Київщині, де домінувало подвірне (родинно-трудове) землекористування. З початком революційних подій в цих регіонах почали активно виникати земельні повітові та волосні комітети. Такі комітети діяли досить хаотично, прислухаючись до селянських вимог, які здебільшого зводилася до негайного переділу поміщицьких земель. Як влучно відзначає П. Корнієнко, селяни не розрізняли понять «власність», «володіння», «користування», а головним для них було мати хоча б якусь власність. Парадокс полягав у тому, що український незаможний селянин був проти власності на земельну ділянку в інших – поміщиків, але сам прагнув володіти землею [211].

У травні 1917 р. відбувся Перший Всеукраїнський селянський з'їзд, на якому були сформовані принципи земельної реформи, зокрема соціалізація землі, чи іншими словами скасування приватної власності на земельну ділянку і її перехід у суспільну власність. Земля мала передаватися до Земельного фонду, а той зі свого боку мав передавати її земельним комітетам. Комітети зобов'язувалися розподіляти ґрунти за трудовою або споживчою нормою між селянами [212]. Після декількох років війни волинський селянин прагнув господарювати на своїй землі.

Після створення Генерального секретаріату – українського уряду, в його складі був утворений секретаріат земельних справ, який очолив представник соціал-демократів Борис Мартос. Єдиного бачення в Українській Центральній Раді (УЦР) – представницькому органі влади на колишніх українських територіях Російської імперії – не було. Так, голова Генерального секретаріату

[210] Цецик Я. Земельні відносини на Волині наприкінці XIX – на початку XX століть... С. 80.
[211] Корнієнко П. Трансформації земельних відносин в українському селі (IX – початок XXI ст.). Порівняльний аналіз. Монографія. Тернопіль, 2015. – С. 207, 210.
[212] Корнієнко П. Трансформації земельних відносин в українському селі (IX – початок XXI ст.)... С. 208.

Володимир Винниченко був прихильником соціалізації землі; міністр економіки Михайло Туган-Барановський – сільськогосподарської кооперації; голова УЦР Михайло Грушевський – передачі землі у приватну власність селянам (за принципом «земля має бути в руках тих, хто її обробляє») [213]. Відтак почався період вироблення національного законодавства, зокрема й в аграрній сфері [214].

Третій універсал УЦР від 7 листопада 1917 р. передбачав скасування приватної власності на землі поміщицьких господарств [215]. На думку дослідника М. Бурдіна, наступні рішення УЦР обмежили ефективність земельної реформи, а саме це проявилося у відмові конфісковувати землю у власників, наділи яких не перевищували 50 десятин [216]. Згодом УЦР повернулася до вирішення земельного питання на початку 1918 р. в умовах російсько-української війни. Ефективне і якнайшвидше вирішення земельної проблеми могло слугувати запорукою успіху у війні з більшовицьким агресором. Під час 9-ї сесії УЦР 18 січня 1918 р. було прийнято Тимчасовий земельний закон, який складався з трьох розділів: «Загальні положення», «Основні засади користування поверхнею землі», «Переходові міри». Закон передбачав скасування права власності на земельну ділянку. Ґрунти міського значення передавалися у розпорядження органів місцевого самоврядування; землі сільського призначення – сільськими громадам і створеним волосним, повітовим і губернським комітетам. Рілля передавалася у користування безкоштовно, а оподаткуванню підлягали тільки понаднормові наділи.

Земельний закон УНР 1918 р. призвів до спротиву на Волині, частина поміщиків на якій відкидала суспільну власністьна земельну ділянку. Польські поміщики вимагали відновлення поміщицького землеволодіння і навіть

---

[213] Корнієнко П. Трансформації земельних відносин в українському селі (IX – початок XXI ст.)... С. 215.

[214] Захарченко П. Історія українського права: поняттєва, історіографічна та компаративістична складові її ідентифікації // *Вісник кримінального судочинства*. 2019. №4. С. 141.

[215] Універсал Української Центральної Ради, 7 листопада 1917 р. [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1917%20(11)%2007.universal%20III.php

[216] Бурдін М. »Земельне питання»: підходи до вирішення часів національної революції в Україні (1917–1921 рр.) [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/1173/Zemelne%20pytannia_Burdin_2017.pdf?sequence=1&isAllowed=y 14.

створювали власні загони, з допомогою яких прагнули повернути землю у свою власність силою [217]. Зміна політичної ситуації в Україні змусили Генеральний Секретаріат відкласти аграрні перетворення на селі. Прихід до влади наприкінці квітня 1918 р. гетьмана Павла Скоропадського означав радикальну зміну у підходах до вирішення земельного питання, яке задовольняло волинських поміщиків. Це засвідчила вже «Грамота до всього українського народу», яка окреслила основні напрямки земельної реформи і в першу чергу декларувала відновлення приватної власності. Отже, земельна реформа П. Скоропадського передбачала реалізацію таких кроків, як 1) створення за рахунок державних, церковних і частини приватних володінь спеціального земельного фонду для подальшого розподілення серед безземельних і малоземельних громадян; 2) створення невеликих, але економічно ефективних господарств; 3) перетворення цукрової промисловості на ключову галузь економіки; 4) розробка дієвої системи сільськогосподарського кредитування [218].

Важливим елементом нової земельної політики став Закон про право продажу й купівлі землі у сільській місцевості від 14 червня 1918 р. Він визначав механізми набуття земельної власності та їхній обсяг (не більше 25 десятин). Виняткове право скупляти сільськогосподарські землі мав лише Державний земельний банк. Упродовж двох років придбана земля підлягала розмежуванню на індивідуальні ділянки, чим мали займатися земельні повітові комісії. Цілком правильно стверджує історик права Іван Терлюк про те, «гетьманська влада ставила за мету вирішення соціального завдання через створення середнього прошарку селян-власників, які мали стати її опорою» [219].

У липні 1918 р. було ухвалено новий закон, покликаний регулювати земельну сферу – «Положення про землеустрій», яке передбачало формування

---

[217] Булгаков А. Земельне законодавство у ході визвольних змагань за часів революції 1917–1920 рр. [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/13479/1/Bulgakov_114-119.pdf

[218] Терлюк І. Аграрне питання як фактор правової політики українських державних формацій (1917–1921 рр.): започаткування національного земельного законодавства. *Вісник Національного університету «Львівська Політехніка»*. 2016. №850. С. 463.

[219] Терлюк І. Аграрне питання як фактор правової політики українських державних формацій (1917–1921 рр.)… С. 464.

земельних комісій із визначенням їхньої компетенції. Крім цього, створювалися тимчасові земельно-ліквідаційні комісії, до завдань яких належало відновлення колишньої поміщицької власності і відшкодування за втрачені землі в роки революції. І, нарешті, останній Закон Української держави гетьмана П. Скоропадського «Проект загальних підстав земельної реформи» від 8 листопада 1918 р. передбачав, що всі великі земельні маєтки мав примусово викупляти уряд і згодом продавати їх через Державний земельний банк (не більше 25 десятин в одні руки). Однак вже незабаром П. Скоропадський втратив владу, а Директорія УНР вдалася до скасування ініціативи своїх попередників [220].

Припинення існування Гетьманату П. Скоропадського стало можливим завдяки, зокрема, і позиції українського селянства, невдоволеного поборами на користь союзній Українській державі німецькій та австро-угорській армій. Об'єктивна необхідність правового врегулювання земельних відносин на селі постала перед Директорією вкрай гостро [221]. Спочатку Директорія УНР видала відозву ще до приходу до влади, обіцяючи скасувати велике селянське землеволодіння і передати землю селянам як своєрідну плату за службу у війську Директорії. 21 листопада 1918 р. було видано «Наказ №1 селянам», який передбачав повернення майна селянам, незаконно конфіскованого гетьманським урядом на користь поміщиків. І, нарешті, Розпорядження від 15 грудня 1918 р. окреслило засади майбутньої земельної реформи. Згідно з ним, управління земельним фондом переходило в руки уряду УНР, а приватні землеволодіння ділилися і передавалися безземельним селянам. Землю було заборонено продавати, дарувати, заставляти і орендувати [222].

---

[220] Терлюк І. Аграрне питання як фактор правової політики українських державних формацій (1917–1921 рр.)… С. 464.

[221] Бурдін М. »Земельне питання»: підходи до вирішення часів національної революції в Україні (1917–1921 рр.) [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/1173/Zemelne%20pytannia_Burdin_2017.pdf?sequence=1&isAllowed=y17

[222] Бурдін М. »Земельне питання»: підходи до вирішення часів національної революції в Україні (1917–1921 рр.) [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/1173/Zemelne%20pytannia_Burdin_2017.pdf?sequence=1&isAllowed=y18.

Закон «Про землю в Українській Народній Республіці» Директорії підтверджував скасування приватної власності з розширенням об'єктів охорони, до яких входили й лісові масиви. 16 січня 1919 р. Міністерство земельних справ затвердило план проведення земельної реформи, який зводився до таких головних кроків: «1) до весняного посіву виділити землю кожному селу; 2) ліквідувати «черезсмужжя» та провести меліорацію. У лютому 1919 р. Директорія видала «Інструкцію про порядок наділення трудового народу УНР землею». Втрачаючи контроль над територією, уряди Директорії продовжували видавати все нові постанови щодо регулювання земельного питання (окремі видані і під час перебування у Рівному)» [223]. Загалом, переміщення лінії фронту перешкоджала проведенню будь-яких земельних перетворень.

Отже, у земельних правовідносинах на Волині у складі Російської імперії (кінець XVIII – поч. XX ст.) спостерігалися певні особливості, не притаманні іншим українським регіонам. По-перше, тут відчувалися відчутні впливи польського права, які цілковито не вдалося усунути з практичного вжитку. По-друге, на Волині сильний вплив мали місцеве звичаєве право, покликане регулювати земельні правовідносини (від купівлі-продажу – до спадку). По-третє, значну роль в господарському і суспільному житті краю відігравали великі землевласники. На початку XX ст. найбільша кількість землі на території Волинської губернії перебувала у власності великих землевласників (у тому числі німецьких і чеських колоністів), натомість селянство, яке становило найбільшу групу населення тогочасної Волині, володіло незначною кількістю землі. У той час відбувалася еволюція земельних правовідносин на селі, наслідком чого стали скорочення кількості поміщицьких господарств і соціальне розшарування селянства.

[223] Корнієнко П. Трансформації земельних відносин в українському селі (IX – початок XXI ст.)... С. 230.

2.3. Розвиток земельних правовідносин в Західно-Українській Народній Республіці (1918–1919 рр.)

У роки Першої світової війни на західноукраїнських землях відбувалися бойові дії, що негативно позначилося на сільському господарстві. Частина земельних угідь вимушено не оброблялася, скоротилася врожайність технічних і зернових культур. Згідно з імператорським розпорядженням від 1 травня 1916 р. військове керівництво Австро-Угорщини мало право «вносити зміни у відносинах ґрунтового посідання». Зокрема, для військових потреб могли забирати господарські споруди та реманент селян [224]. Під впливом радикальних гасел періоду війни поширився рух за ліквідацію великих поміщицьких маєтків. Інколи траплялися хаотичні спроби пограбувати поміщицькі володіння. Це все стало наслідком не до кінця розв'язаного селянського питання в імперії Габсбургів після 1848 р., коли селяни були звільнені від панщини, але не позбулися мало- чи безземелля [225]. Аби запобігти подальшому хаосу на селі потрібно було негайно розв'язати селянське питання, наділивши селян землею і врегулювавши земельні правовідносини [226].

У жовтні-листопаді 1918 р. Австро-Угорська монархія фактично припинила існувати, а на її руїнах виникли нові національні держави, з-поміж яких і Західно-Українська Народна Республіка (ЗУНР). У Львові 18 жовтня 1918 р. українські посли до австрійського парламенту створили Українську Національну Раду (УНРаду) – представницький орган українців Галичини, Буковини і Закарпаття (очолив адвокат Євген Петрушевич), яка поставила питання про об'єднання всіх західноукраїнських земель й утворення єдиної Української держави [227]. Після того як у Львові стало відомо про приїзд до міста Польської ліквідаційної комісії, створеної напередодні у Кракові, яка мала перебрати від австрійського намісника Карла фон Гуйна владу над цілим

[224] Додаток. Окремі земельні закони // Дністрянський С. Цивільне право… С. 745.

[225] Тищик Б. Західно Українська Народна Республіка (1918–1923). Історія держави і права. Львів: Тріада плюс, 2004. С. 21.

[226] Тимченко Р. Земельна реформа ЗУНР (ЗОУНР) 1919 р. *Український історичний збірник*. 2012. Вип. 15. С. 107.

[227] Тищик Б. Західно Українська Народна Республіка (1918–1923)... С. 131.

краєм і включити його до складу Республіки Польщі, було вирішено встановити контроль над регіоном. Відтак 1 листопада 1918 р. українські військові формування на чолі з сотником Дмитром Вітовським встановили контроль над найважливішими стратегічними об'єктами Львова та Східної Галичини загалом [228]. Ця подія увійшла в історію як «листопадовий чин». Польська сторона не змирилася із втратою українських територій і розпочала бойові дії з метою відвоювання Східної Галичини.

В умовах польсько-української війни УНРада заходилася розбудовувати державно-правові інституції [229]. У програмному маніфесті УНРади 5 листопада 1918 р. було задекларовано загальне виборче право, рівність всіх громадян перед законом, 8-годинний робочий день, соціальний захист потребуючих, охорону праці та проведення земельної реформи: «Український парламент, що вибереться і збереться зараз, як тільки край успокоїться, переведе справедливу земельну реформу, силою котрої земля великих земельних дібр перейде на власність малоземельних і безземельних» [230]. УНРада декларувала створення у майбутньому ситуації, коли не буде «панування багатших та економічно сильніших над бідними й економічно слабшими» [231].

У наступні дні відбулося уконституювання нової держави: 9 листопада 1918 р. – створено уряд – Державний Секретаріат, який очолив авторитетний в краї правник Кость Левицький. Уряд складався з 14-ти секретаріатів, один з яких – земельних справ, очолив Степан Баран. Дотичним до сфери сільського господарства був і т. зв. Український харчовий уряд на чолі із Степаном Федаком, який налагодив співпрацю з відновленим товариством Сільський господар, українськими кооперативами та фінансовими організаціями [232]. Міністр земельних справ С. Баран (1879–1953) – галицький громадський діяч і

---

[228] Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Уряди. Постаті. Гол. ред. Я. Ісаєвич; упоряд. М. Литвин, І. Патер, І. Соляр. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009. С. 5.

[229] Тищик Б. Західно Українська Народна Республіка (1918–1923)... С. 155.

[230] Малик Я. Державна аграрна політика Західноукраїнської Народної Республіки. *Науковий вісник*. 2008. Вип. 2. Демократичне врядування. С. 1.

[231] Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали: в 5 т. Відп. ред. О. Карпенко. Т. 1. Івано-Франківськ: Лілея НВ, 2001. С. 336.

[232] Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Уряди. Постаті... С. 6.

правник, член Української Національно-демократичної партії, розумів важливість вирішення земельного питання. Він відзначав: «у кожного народу й кожної держави найважнішою, справді життєвою справою є земельна справа. Чи радше справа землеволодіння. Є правдою, що хто має землю і право нею користуватися, цей має запевнену майбутність» [233]. С. Баран схилявся до думки, що збільшення селянського землеволодіння за рахунок земель поміщиків і церкви повинне здійснюватися крок за кроком і за відповідно встановлену плату [234].

Безпосередньо земельною реформою в ЗУНР мав займатися Секретаріат земельних справ, покликаний підготувати земельний закон. У повітах створювалися спеціальні земельні референти, які повинні були у найкоротший час формувати земельні відділи [235]. До настання моменту початку поділу землі нею мала управляти обласна, повітові та громадські (по селах) комісії. До компетенції обласної комісії належало право конфіскації, відшкодування і перерозподілу землі. Повітова комісія була покликана стежити за використанням землі, реагувати на земельні скарги мешканців конкретного повіту. Громадська рада безпосередньо займалася управлінням на місцях й складалася із шести обраних представників громади та призначуваним за посадою голова ґміни (громади) [236].

13 листопада 1918 р. юридично проголошено Західно-Українську Народну Республіку (ЗУНР), президентом якої став Євген Петрушевич. До скликання Установчих зборів ЗУНР, керівництво державою покладалося на УНРаду і Державний Секретаріат. У «Тимчасовому основному законі про державну самостійність українських земель бувшої австро-угорської монархії, ухвалений Українською Національною Радою на засіданні дня 13. Падолиста 1918»

---

[233] Баран С. За рідну землю. Справа кольонізації. Львів: Накладом видавничої спілки «Діло», 1936. С. 3.

[234] Корнієнко П. Трансформації земельних відносин в українському селі (IX – початок XXI ст.)... С. 233.

[235] Кобилецький М. Правові засади державно-політичних та соціально-економічних перетворень в ЗУНР // Західно-Українська Народна Республіка та її місце в історії українського державотворення (до 100-річчя проголошення): збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції (м. Львів, 1 листопада 2018 р.). І. Й. Бойко (голова редколегії), А. В. Кольбенко (відп. секр.). Львів, 2018. Вип. 2. С. 83.

[236] Тимченко Р. Земельна реформа ЗУНР (ЗОУНР) 1919 р. *Український історичний збірник*. 2012. Вип. 15. С. 116.

йшлося: «Держава, проголошена на підставі права самовизначення народів Українською Національною Радою у Львові дня 19. Жовтня 1918 року, обнимаюча весь простір бувшої австро-угорської монархії, заселений переважно Українцями, має назву Західно-Українська Народня Республіка» (стаття 1) [237].

Формально ЗУНР проіснувала до 22 січня 1919 р., коли внаслідок Акту злуки об'єдналася з УНР і перетворилася на Західну Область УНР (ЗОУНР). Утім, фактично, у правовому полі ЗУНР залишалася незалежним політичним утворенням аж до липня 1919 р., коли її військо – Українська Галицька Армія (УГА), під тиском польських збройних формувань, підсилених сформованою у Франції стотисячною армією Юзефа Галлера, перетнули р. Збруч, яка слугувала природним кордоном із Наддніпрянською Україною [238]. В період листопада 1918 – липня 1919 рр. творення Української державності в Галичині відбувалося у мінімальній кореляції з тим, що відбувалося по другий бік Збруча (винятком може слугувати хіба-що дещо тісніша військова співпраця урядів двох українських республік). У липні 1919 р. поляки встановили повний контроль над Східною Галичиною, а ЗУНР припинила своє існування (діяли однак уряди в еміграції).

Після набуття чинності Акту про злуку УНР і ЗУНР в політичних колах останньої обговорювався Закон про землю від 8 січня 1919 р., прийнятий Директорією УНР. Як і слід було очікувати, представники ЗУНР не надто прихильно поставилися до його положень, й головно через пропоновану соціалізацію землі під впливом лівих політичних партій [239]. Генеральний секретаріат УНР в офіційному роз'ясненні звертав увагу на те, що «скасування приватної власності на земельну ділянку й перехід її до трудового народу

[237] Додаток. Основні законні постанови Західної області Української Народньої Республіки // Дністрянський С. Цивільне право... С. 473.

[238] Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. Київ: Генеза, 2000. С. 141.

[239] Кобилецький М. Правові засади державно-політичних та соціально-економічних перетворень в ЗУНР // Західно-Українська Народна Республіка та її місце в історії українського державотворення (до 100-річчя проголошення): збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції (м. Львів, 1 листопада 2018 р.). І. Й. Бойко (голова редколегії), А. В. Кольбенко (відп. секр.). Львів, 2018. Вип. 2. С. 83.

необхідно розуміти так: право власності на ці землі переходить до народу Української Республіки» [240].

Земельний закон УНР 1919 р., що складався з трьох розділів і 33-х параграфів скасовував приватну власністьна земельну ділянку (включно з надрами) й усуспільнював її. Право користування землею мали всі громадяни без уваги на віросповідання, стать чи національність. За користування землею не знімалася плата. Колишнім власникам заборонялося продавати, купувати, закладати, дарувати чи передавати будь-кому землю, оскільки вона була визнана такою, що належить не конкретній інституції чи особі, а всьому народові. Цим можна пояснити продовження роботи над окремим земельним законом всередині ЗУНР. Більше того, делегація галицьких селян, очолюваних Теофілом Старухом, відвідавши Київ, клопотала про узаконення приватної власності й наділення землею тих, хто її обробляв на території Галичини [241].

У правовій сфері керівництво ЗУНР задекларувало незмінність колишніх австрійських законів, але в тому обсязі, в якому вони не суперечили правовим принципам існування нової держави. Наприклад, «Закон про тимчасову організацію судів і власти судейської» від 21 листопада 1918 р. гласив (стиль викладу збережено): «Закони і розпорядки, на підставі котрих в бувшій австрійській державі виконувано судівництво, оскільки вони не противляться державности Західно-Української Народньої Республіки остають аж до їх заміни, зглядно знесення, в правній силі і на їх підставі має ся дальше вести судівництво» (Стаття 1) [242]. Та, якщо із принципами австрійського судочинства західноукраїнська влада назагал погоджувалася, то система земельних правовідносин не задовольняла абсолютну більшість населення краю, більшість якої становили мало- чи безземельні селяни-українці.

---

[240] Булгаков А. Земельне законодавство у ході визвольних змагань за часів революції 1917–1920 рр. [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/13479/1/Bulgakov_114-119.pdf

[241] Тимченко Р. Земельна реформа ЗУНР (ЗОУНР) 1919 р. *Український історичний збірник*. 2012. Вип. 15. С. 110.

[242] Додаток. Основні законні постанови Західної області Української Народньої Республіки // Дністрянський С. Цивільне право… С. 474.

Утворення ЗУНР давало галицьким українцям підстави сподіватися на реформування земельних правовідносин і вирішення земельного питання, оскільки селяни перебували в складному економічному становищі. Це цілком розуміла і нова влада, фокусуючи увагу на реорганізації господарства. Під час сесії УНРади у Станіславові (Івано-Франківську) на початку січня 1919 р. була створена земельна комісія, до складу якої увійшли представники основних політичних партій Галичини, а також фахівці з права [243]. Тоді ж державним секретарем земельних справ став Михайло Мартинець, у підпорядкуванні якого перебували рільничі референти у повітах ЗУНР. При повітах творилися окремі земельні відділи – так звані «уряди». Крім «урядів» формувалися спеціальні земельні комісії, яким підпорядковувалися сільські рільничі комісії. Секретаріат у земельних справах також контролював лісове й водне господарство [244].

30 січня 1919 р. на засіданні Секретаріату земельних справ було створено спеціальну комісію на чолі з Т. Мартинцем. Ця комісія, яка складалася з 15-ти фахівців, обговорила земельний закон УНР й прийшли до висновку, що він суперечить місцевим традиціям. На нашу думку, уряд ЗУНР вдало скористався важливим юридичним моментом – Земельний закон УНР був ухвалений до підписання Акту про злуки двох держав, тому міг вважатися необов'язковим для виконання. Такої думки, зокрема, дотримувався віце-президент УНРади, юрист Лев Бачинський [245]. Під час наради галицьких юристів 30 січня 1919 р. у Станіславові щодо питання «Чи Земельний закон Директорії УНР є обов'язковим для ЗУНР?» її учасники зійшлися на думці, що земельна справа має бути в компетенції влади ЗУНР [246]. При тому зауважимо, що до підготовки земельної реформи в ЗУНР долучилися державні діячі УНР, зокрема автор Закону про землю в УНР Микита Шаповал. Тож, основні принципи майбутньої

[243] Корнієнко П. Трансформації земельних відносин в українському селі (IX – початок XXI ст.)... С. 234.
[244] Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Уряди. Постаті... С. 185.
[245] Ухач В. «Найголовніша жура нашої власти»: земельна реформа у державотворенні ЗУНР (ЗОУНР), С. 286.
[246] Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Уряди. Постаті. Гол. ред. Я. Ісаєвич; упоряд. М. Литвин, І. Патер, І. Соляр. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009. С. 238.

реформи полягали у: «1) вивласненні більшої частини посілості через викуп; 2) визнанні приватної власності; 3) встановленні чіткого мінімуму земельних ділянок; 4) обмеженні права на спадок; 5) одержавленні лісів; 6) гарантуванні права безземельних і малоземельних на набуття землі; 7) впровадженні системи кредитування» [247].

У тлумаченні ключових понять земельного законодавства галицькі юристи послуговувалися австрійськими визначеннями. Так, австрійське право передбачало, що *вивласнення* наступало після: 1) проведення відповідної процедури, передбаченої законом; 2) відшкодування вивласненого. Не вважалися вивласненням випадки, коли патент дозволяв владі порушувати приватну власність без формальних гарантій. Наприклад, з юридичної точки зору, не вважалося вивласненням порушення меж земельних ділянок під час копання ровів з метою затримання повені або ж копання окопів під час бойових дій [248].

Інший приклад – питання *спадку*, зокрема земельного. Його в Австрійській імперії регулював Цивільний кодекс 1811 р., котрий визначав, що у випадку смерті особи, яка не залишила жодного передсмертного розпорядження, маєток переходив найближчому кровному родичу. Лінії споріднення виглядали таким чином: перша – діти (якщо було декілька дітей, то спадок ділився порівно); друга – батько і мати; третя – діди і баби і т.д. (всього шість ліній). Імператорський патент визначав, що селянські господарства мали спадковим порядком переходити без поділу у власність найстаршого сина (ні на внуків, ні на правнуків ця норма не поширювалася). Згідно з положеннями Цивільного кодексу у спадковому праві був закріплений принцип універсальності спадку – прийняття не тільки вигод, але й існуючих обтяжень [249]. Спадкові права могли базуватися на законі, на договорі, на заповіті. Заповіт допускався як у

[247] Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали: в 5 т. Відп. ред. О. Карпенко. Т. 2. Івано-Франківськ: Лілея НВ, 2001. С. 181.

[248] Нараївський Є. Правовий порадник. Популярний збірник карного, цивільного і адміністраційного права. Коломия: Рекорд, 1932. С. 211.

[249] Allgemeines bürgerliches Gesetzbuch (далі – ABGB) für die deutschen Erbländer der Oesterreichischen Monarchie. – Teil 1–3. – Wien: k. k. Hof- und Staats-Druckerey, 1811. Teil 2. S. 93.

письмовій, так і в усній формі. На змісті заповіту не встановлювалися значні обмеження, якщо тільки мова не велася про особливі земельні маєтки (наприклад, з особливим державним статусом. Коли ж у спадок передавалася земельна ділянка, законодавство вимагало внесення відповідного запису до ґрунтової книги (§§ 431, 433) [250].

Ще одним дуже важливим принципом, прописаним у січні 1919 р. земельної комісією, безумовно, був принцип кредитування при купівлі земельної ділянки. Унаслідок ухвалення в Австро-Угорщині у 1868 р. Закону про кредит уможливлювалося лихварство і багато селянської землі стали предметом спекуляції. Нерідко, щоби віддати взяті у кредит гроші селянам доводилося виїздити на заробітки в інші країни (США, Канада, Аргентина, Бразилія) [251]. Тож, це питання вимагало значного корегування вже в новому державному утворенні, щоби захистити українського селянина.

До Першої світової війни питаннями кредитування займалися Галицький акціонерний іпотечний банк у Львові (працював здебільшого із великими землевласниками), Галицький селянський кредитний заклад (т. зв. Рустикальний або Селянський банк). У 1881 р. створено Аграрний банк у Львові, метою якого було посередництво при закупівлі і продажу: «1) сільськогосподарських продуктів; 2) земельних ділянок (також конверсія іпотечних позик); 3) машин і сільськогосподарської техніки». У 1883 р. засновано «Крайовий банк королівства Галичини і Володимерії з Великим князівством Краківським у Львові» для кредитування підприємств сільського господарства, промисловості та торгівлі. Він надавав під застави кредити для сільськогосподарських підприємств, громадам та окремим приватним особам. З 1894 р. почали виникати українські кредитні товариства. За три роки їх уже було 11, а саме: «Віра» у Перемишлі, «Задаткова каса» у Стрию, «Зв'язковий банк» у Станіславові, «Надія» у Бережанах, «Поміч» у Теребовлі, «Дністер» у

[250] ABGB. – Teil 2... S. 56.

[251] Качараба С., Рожик М. Українська еміграція. Еміграційний рух зі Східної Галичини та Північної Буковини у 1890–1914 рр. Львів С. 10.

Львові, «Самопоміч» у Коломиї, «Руська каса» у Чернівцях, «Захист землі» у Львові, «Поміч» у Городку. Діяльність цих товариств сприяла розвиткові товарно-грошових відносин на селі. У 1907 р. у Львові створено «Парцеляційне товариство «Земля», метою якою було об'єднання економічних сил своїх членів для забезпечення росту прибутків. Займався наданням кредитів своїм членам для придбання земельних ділянок, винаймання знарядь праці. У 1924 р. товариство змінило назву на Кооперативний банк «Земля». Кредитуванням дрібних землевласників займався Акціонерний земельний іпотечний банк, заснований 1910 р. у Львові (директор О. Кульчицький). Банк діяв на території Галичини і Буковини, мав філію у Станіславові. До 1914 р. банк видав українським селянам 1 840 позичок на загальну суму 7 070 000 корон [252]. Тож, галицькі селяни могли покладатися на допомогу українських кредитних товариств у нових умовах – існування ЗУНР.

Фактично, земельна реформа в ЗУНР розпочалася з ухвалення 18 березня 1919 р. Закону «Про вивласнення великих табулярних посілостей», який встановлював порядок конфіскації земель у великих землевласників [253]. Табулярні посілості – це землі зареєстровані у спеціальних ґрунтових книгах (інтабуляція (*intabulacje, intabulation*) – спосіб набуття права на нерухоме майно, у тому числі йна земельну ділянку). Запис до ґрунтової книги зумовлював наступні правові наслідки: по-перше, новий власник отримував право вступати у законне посідання ґрунтом – табулярне посідання (*rechte gewere*) – що тягло за собою розпорядження землею, зокрема обтяження іпотекою; по-друге, хто отримував власність на нерухомість, той отримував і права не неї (§ 442) [254].

Паралельно з процедурою вивласнення, Державний секретаріат впровадив монополію на продаж зерна і хліба, худоби. Селянську реформу мав провести

---

[252] Земельний Банк Гіпотечний // Енциклопедія українознавства [Перевидання в Україні]. Т. 2. Львів: НТШ, 1993. С. 783.

[253] Булгаков А. Земельне законодавство у ході визвольних змагань за часів революції 1917–1920 рр. [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/13479/1/Bulgakov_114-119.pdf

[254] ABGB. Teil 2... S. 59.

майбутній парламент, розподіливши землю за рекомендацією УНРади на користь малоземельних і безземельних. Заступник державного секретаря закордонних справ ЗУНР М. Лозинський визначав земельну реформу ключовим кроком у діяльності західноукраїнського уряду. Дипломат пропонував з великого землеволодіння сформувати земельний фонд ЗУНР, з якого наділяти селян. Як керувати цим фондом мали вирішити Установчі збори. Ця теза згодом стала ключовою у визначенні засад реформування сільського господарювання ЗУНР.

З метою підготовки земельного законопроекту на початку 1919 р. УНРада створила спеціальну земельну комісію, до складу якої увійшли І. Макух, С. Вітик, С. Данилович, Т. Старух та низка інших компетентних осіб. Оскільки розробка такого документа вимагала певного часу, комісія видала декілька резолюцій, які зокрема регулювали процедуру оренди й проведення весняно-польових робіт [255]. У питанні визначення механізму оренди відчувався вплив австрійського права. Орендар і орендодавець зобов'язувалися передати земельну ділянку у такому стані, що дозволяє її використання, та не перешкоджати її «уживання». Якщо предмет найму (земельна ділянка) мав певні недоліки, що перешкоджало його використання, орендатор звільнявся від сплати на час полагодження тих недоліків. Орендар мав право здавати землю у суборенду, якщо не існувало ніякого застереження. Сплата за договором найму землі могла бути скасована (переглянута) за умови, коли орендованою ділянкою не можна було користуватися унаслідок пошкодження бурею, вогнем, повінню [256].

10 лютого 1919 р. у склад земельної комісії було введено нових фахівців й таким чином розширено її до 25-х осіб. Серед них – чотирнадцятеро селян, п'ятеро юристів, троє священиків, двоє вчителі і один інженер. Замість І. Макуха, головою комісії обрали Лева Бачинського – заступника голови

[255] Тимченко Р. Земельна реформа ЗУНР (ЗОУНР) 1919 р. *Український історичний збірник*. 2012. Вип. 15. С. 108.

[256] Нараївський Є. Правовий порадник... С. 254.

УНРади [257]. Л. Бачинський був відомим у Галичині адвокатом, провідником Української радикальної партії, у свій час обирався послом до австрійського парламенту. Він також увійшов в історію, як один з творців Акту Злуки УНР і ЗУНР.

21 лютого 1919 р. Державний секретаріат ухвалив постанову про примусовий обробіток придатної для культивування сільськогосподарських рослин землі. Постанова гласила: «Всі ґрунти, пригожі для рільничої культури мають бути управлені і нікому не вільно лишати придатного до культури ґрунту облогом» [258]. Земельні власники й орендарі зобов'язувалися до 10 березня повідомити сільські земельні комісії, якщо вони були не в змозі (чи не бажали) обробити свої ґрунти й подати детальний опис ділянок. Коли землевласник до кінця квітня 1919 р. не засіяв землі з його ж вини, підлягав штрафові. Дані про засівання мала збирати рільнича комісія в кожній громаді, яка складалася з 4-х осіб. У випадку, коли власник не обробляв ґрунту і не повідомив про це заздалегідь комісію за місцем розташування землі, такі землі переходили в державне розпорядження. Існувала також можливість передання вилучених земель через земельні комісії на певний термін мало- або безземельним селянам за визначену плату. Якщо землі, призначені для власного користування, з певних причин не оброблялися, землевласника штрафували на суму від 200 до 500 корон за кожний необроблений гектар. Особа, яка приховувала від держави придатні для сільського господарства землі, не повідомивши про них у відповідні органи, каралася арештом на термін від одного до шести місяців або грошовим штрафом у розмірі від 100 до 50 000 корон (залежно від обсягу приховуваних земельних ділянок) [259].

Оскільки тривала польсько-українська війна, то від повітових комісарів секретаріат у земельних справах вимагав забезпечити суворий контроль над

---

[257] Малик Я. Державна аграрна політика Західноукраїнської Народної Республіки. *Науковий вісник*. 2008. Вип. 2. Демократичне врядування. С. 3.

[258] Мукосій К. Земельна реформа в контексті внутрішньої політики Української Народної Ради [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://dspace.tneu.edu.ua/bitstream/316497/31201/1/250.PDF

[259] Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Уряди. Постаті… С. 186.

вивезенням зерна за межі повіту, надання дозволів на транспортування продуктів харчування в обмеженій кількості у найнагальніших випадках. Так само встановлювався суворий контроль за засіванням полів весною та збереженням поголів'я худоби у селах [260].

До земельної комісії надійшли законопроекти Л. Бачинського, С. Даниловича, А. Онищука, І. Поповича. Найрадикальнішим був законопроект соціал-демократа В. Темницького, який передбачав усуспільнення всіх засобів виробництва та колективне господарювання. Окремі пропозиції подали о. С. Онишкевич та єпископ УГКЦ Григорій Хомишин, які виступали проти конфіскації земель і ратували за вільний земельний ринок [261]. Політики лівого спрямування натомість закликали взяти за основу Земельний закон УНР. Загалом, гострі дебати велися навколо допустимих величин земельних ділянок, форми і розмірів відшкодування колишнім землевласникам [262].

Під час обговорення земельної реформи у ЗУНР лунали пропозиції недопустимості насильної реквізиції зерна, проведення комасації (ліквідації «черезсмужжя») і т.п. У комісії, яка обговорювала проект реформи, було розуміння того, що селяни нездатні викупити землю, бо банально не мають грошей. Відтак пропонувалося конфісковувати землю у великих власників і роздавати їх бідним селянам. Це, однак, для частини членів комісії вважалося не зовсім справедливим кроком, до того ж не відповідало правовій традиції. Все ж таки компромісу було досягнуто і члени комісії погодилися з конфіскацією землі в тих, хто володів нею понад норму, одержавлення лісів, передачу пасовищ у розпорядження сільських громад.

Секретар внутрішніх справ Іван Макух пропонував опублікувати наявні проекти реформ в ЗУНР (передусім проекти С. Даниловича і Л. Бачинського) разом із земельним законом УНР, щоби селяни могли їх порівняти. Сам Макух

---

[260] Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Уряди. Постаті... С. 186.

[261] Малик Я. Державна аграрна політика Західноукраїнської Народної Республіки. *Науковий вісник*. 2008. Вип. 2. Демократичне врядування. С. 3.

[262] Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Уряди. Постаті… С. 187.

мав зауваження до всіх законопроектів, до яких не прислухалися [263]. На нашу думку, пропозиції такого характеру були популістськими, тим більше, що про правову грамотність тогочасних селян говорити не доводиться. Разом з тим, стало з'являтися усвідомлення, що земельна реформа може затягнутися у часі, оскільки все передбачити і реалізувати на практиці було непросто. Крім того, нагальним вважалася потреба завершити війну з поляками, адже реформування земельних відносин в період ведення бойових дій ускладнювало будь-які навіть найкращі починання.

Законопроект Лева Бачинського (1872–1930) передбачав розподіл великої земельної власності й наділення ділянками лише тих, хто на землі працював (трудова норма розподілу землі). Стосовно розмірів, то передбачалося наділяти такою кількості землі, яку був здатний господар разом із своєю сім'єю обробити. Загалом, Л. Бачинський пропонував передавати землю у приватну власність із правом передання її у спадок. Він відкидав можливість передання землі у спільну власність громади (як це зробили на Наддніпрянщині), оскільки галицькому селянину був притаманний індивідуалізм у світогляді [264].

Законопроект адвоката Северина Даниловича (1861–1942) дещо відрізнявся від пропозицій Л. Бачинського, зокрема створенням народного земельного фонду для господарювання громадою. Таким чином, радикал С. Данилович вступав прихильником соціалізації землі. Відшкодування великим землевласникам він пропонував встановити в розмірі, еквівалентній ціні землі в Галичині напередодні Першої світової війни. Верхня межа землеволодіння, яке підлягало вивласненню становила від 50 до 100 моргів (один морг рівний 0,57 га). Детально не йшлося про спосіб передання землі селянам. Після створення земельного фонду, ним мали розпоряджатися селянські громадські ради, покликані організувати господарювання [265].

---

[263] Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Уряди. Постаті... С. 180.

[264] ЦДІА України у м. Львові, ф. 361 (Крушельницький Антін (1878–1931), письменник, журналіст, літературний критик), оп. 1, спр. 148, арк. 18.

[265] Малик Я. Державна аграрна політика Західноукраїнської Народної Республіки. *Науковий вісник*. 2008. Вип. 2. Демократичне врядування. С. 4.

Після попередніх обговорень, 7 березня 1919 р. земельна комісія УНРади прийняла проект закону «Основи земельної реформи», який однак підлягав доопрацюванню. Доопрацьовувати документ мав спеціальний комітет у складі: Л. Бачинський (голова), М. Королюк, Р. Перфецький, Л. Петрушевич, І. Попович, о. П. Філяс. Удосконалений законопроект комітет зобов'язувався до 24 березня 1919 р. представити земельній комісії на подальший розгляд [266]. За тиждень після такого представлення, 1 квітня 1919 р. проект земельного закону перед УНРадою реферував юрист Роман Перфецький, котрий зазначив: «Вся вивласнена земля становить земельний фонд західної області УНР. Тим фондом – до часу розділу між управнених – орудують під наглядом правительства – обласна і повітові та громадські земельні комісії». Стосовно важливості закону, то доповідач відзначив: «зреалізуються вікові мрії нашого народа. Він дістане в свої руки верстат своєї праці та стане хазяїном у своїй хаті на своїм полі» [267].

Оскільки в УНРади виникли певні доповнення, 11 квітня 1919 р. її представників було ознайомлено із змінами до законопроекту, зокрема передбачалися відшкодування за вилучену землю (але не викуп). Утім форму відшкодування мав визначити майбутній Сейм ЗОУНР. Майбутній український сейм повинен був встановити розмір ціни продажу землі та вирішити як наділятимуть землею нових власників – за певну платню чи безкоштовно. Друга зміна полягала у чіткішому визначенні компетенції обласних і повітових земельних комісій. Саме в такому вигляді Земельний закон і був схвалений 14 квітня 1919 р. Згідно з його положеннями ліквідовувалося велике державне і монастирське землеволодіння – необроблювані землі і ті, що перевищували встановлені розміри. У преамбулі Закону йшлося: «Вивласнюються всі двірські обшари, всі добра монастирські, єпископські, еракціональні, фундаційні, всі землі, набуті під час спекуляції, як також і всі землі, котрі перевищувати будуть

[266] Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Уряди. Постаті... С. 187.
[267] Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Уряди. Постаті... С. 238.

найвищу границю індивідуального посідання землі» [268]. Втім, у цьому законі не зазначалося, чи в процесі конфіскації передбачене відшкодування попереднім власникам земельних володінь. Під конфіскацію без відшкодування підпадали земельні угіддя, власники яких зі зброєю в руках виступили проти української державності. Крім того, якщо в судовому порядку було доведено набуття земельної ділянки незаконним шляхом, така ділянка також вилучалася без жодної компенсації [269]. Конфіскації підлягав також сільськогосподарський інвентар, що належав до конфіскованого наділу. Водночас не можна було вилучати одяг і предмети домашнього вжитку (посуд, постіль і т. п.).

З вилучених земель створювався земельний фонд ЗО УНР, ґрунтами з якого під контролем уряду мали право розпоряджатися повітові та обласні органи влади. Після завершення війни з поляками передбачалося організувати поділ землі між мало- і безземельними селянами, ветеранами Української Галицької Армії (УГА), вдовами і сиротами, чоловіки/батьки яких загнули на фронті. Зауважимо, що лунали побоювання щодо того, що вояки УГА після того, як довідаються про поділ колишньої панської землі, полишать армію і повернуться додому. Тому розподіл землі відкладався до завершення польсько-української війни і повернення вояків УГА додому. Дезертири і особи, які ухилялися від служби в УГА, не могли претендувати на земельний наділ. Не володіли правона земельну ділянку й громадяни іноземних держав. Стосовно розмірів земельних наділів не було єдиної думки – дискутувалися обсяги від 30 до 100 моргів. Однак ця норма в будь-якому випадку була більшою від розміру середняцького сільського господарства в Галичині до Першої світової війни, яка становила 15–20 моргів [270]. Подібно, як і в колишньому австрійському

[268] Кондратюк К. Новітня історія України. 1914–1945 рр. Вид. 2-ге доповн. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2018 р. С. 109.

[269] Основи земельної реформи [Електрониий ресурс]: Режим доступу: http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1919%20(03)%20(07).zem.%20reforma.php

[270] Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. Київ: Генеза, 2000. С. 140.

законодавстві, самовільне захоплення земель каралося штрафом (до 10 тис. корон) або ж навіть арештом (терміном на 6 місяців) [271].

Вищенаведені положення Земельного закону від 14 квітня 1919 р. (опублікований лише 8 травня 1919 р. у газеті «Республіка») мали низку недоліків, головний з яких, на нашу думку, полягав у наділенні землею лише селян, тоді як інші верстви населення ігнорувалися. Такий підхід зменшував соціальну підтримку керівництва ЗУНР. Так само не до кінця був продуманий захист громадян від втрати земельного наділу. Заклики до переділу землі зачіпало і церкву, як значного землевласника в Галичині і це також не додавало підтримки таким ініціативам. Затягування з реалізацією реформи спричинило самочинні поділи землі без санкції уряду й наростання соціальної напруги. Цією інформацією перейнявся навіть керівник Директорії УНР Симон Петлюра, котрий у листі до Державного секретаріату відзначав: «Соціальні реформи, а особливо в земельному питанні, а також припинення процесів відшкодування поміщицьких збитків, які обурюють галицьке селянство і настроюють його проти влади, мусять бути розв'язані позитивно в першу чергу. Кожний день зволікання справи неминуче веде до катастрофи. Прошу звернути на це увагу і вжити відповідних заходів, продиктованих державною мудрістю і передбаченням неминучих конфліктів в житті населення Західної України» [272].

Випадків стихійного і санкціонованого владою перерозподілу землі було порівняно менше, ніж на Наддніпрянській Україні. Щоправда, в Галичині вони також іноді траплялися. У низці повітів ЗУНР, зокрема в Яворівському, Бродівському, Косівському та інших, таки розпочався стихійний перерозподіл земельної власності. Селяни збиралися на імпровізовані наради, де вирішували кому і скільки виділити землі. У згаданому Яворівському повіті було вирішено виділяти по 15 моргів землі воякам УГА, а іншим, українським селянам, – по

[271] Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Уряди. Постаті... С. 10.

[272] Тимченко Р. Земельна реформа ЗУНР (ЗОУНР) 1919 р. *Український історичний збірник*. 2012. Вип. 15. С. 117.

4 морги. Інколи до перерозподілів долучалися і військові, які перебували в тій місцевості [273].

Загалом, дослідники (історики й історики права) значно позитивніше оцінюють Земельний закон ЗУНР, порівняно із Земельним законом УНР. Українська Центральна Рада ще в Третьому Універсалі у листопаді 1917 р. задекларувала намір здійснити земельну реформу. Йшлося про скасування приватної власності й передачу селянам землі (її названо «всенародним надбанням») без викупу. Дослідник Михайло Бурдін слушно відзначає, що Центральна Рада таким чином «зруйнувала весь наявний правовий порядок регулювання земельних відносин, що дістався у спадщину від Російської імперії» [274]. Ініціативи Центральної Ради у питанні врегулювання земельних відносин суперечили підходу західноукраїнських політиків, що, нашу думку, за умов повноцінної реалізації Акту Злуки від 22 січня 1919 р. могло слугувати значною проблемою у пошуку компромісного підходу у впровадженні земельної реформи.

Земельна реформа в ЗУНР мала соціальний характер і західноєвропейську спрямованість. Порівнюючи земельні реформи в Галичині та на Наддніпрянщині, історик Ярослав Грицак слушно зауважив: «Приклад ЗУНР наочно демонстрував переваги австрійської правової школи над російським правовим нігілізмом, в атмосфері якого виросли східноукраїнські політики» [275]. Водночас Олег Павлишин, досліджуючи підготовку земельної реформи в ЗО УНР писав: «Політична зрілість керівництва ЗУНР виявилася в стратегічному підході до земельного питання та не сприйнятті популістських гасел, прагненні розв’язати проблему, не лише забезпечивши інтереси мало – і безземельного населення, але й водночас створивши умови для ефективного землекористування. Ще однією особливістю галицько-українського

[273] Там само.

[274] Бурдін М. Реформування земельних відносин Центральною Радою УНР. *Підприємництво, господарство і право.* 2016. № 11. С. 107.

[275] Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. Київ: Генеза, 2000. С. 140.

революційного досвіду була одностайність різних верств щодо збереження права власності» [276]. Втім, захоплення цілої Галичини поляками влітку 1919 р. знівелювало земельну реформу Державного секретаріату ЗУНР, яка залишалася лише на папері.

Отже, влада ЗУНР намагалася уникнути популістського розв'язання земельного питання в Галичині. Державний секретаріат шукав компромісу в складних соціальних обставинах, дотримуючись принципів правового регулювання і поваги до виробленого у галицьких селян почуття приватної власності. Зважений підхід до питання з мало- і безземеллям, яке багато років не могла вирішити в краї австрійська влада, однак ще не означав успішної реалізації земельної реформи. Земельний закон від 14 квітня 1919 р. не мав завершеного вигляду, бо уникав розв'язання деяких складних питань до зібрання майбутнього Сейму. Втім, реалізації земельної реформи і становленню нових правовідносин у земельній сфері на селі завадили зовнішньополітичні обставини, а саме припинення існування ЗУНР як незалежної держави.

Висновки до Розділу 2

Отже, правове регулювання земельних відносин на західноукраїнських землях напередодні інкорпорації до складу Республіки Польщі (1919–1921 рр.) безпосередньо залежало від правової традиції держав, у складі яких перебували українські землі.

З часу інкорпорації Галичини до складу монархії Габсбурґів, австрійський уряд поряд з політичним упорядкуванням справ реалізовував економічну політику, вигідну передусім для всієї держави, а не лише для певних суспільних верств. Це вплинуло на обмеження привілеїв шляхти та перетворення селян на підданих держави. Поліпшення правового становища селян, зокрема охорона права селянського землекористування, розглядалося як важливий засіб зміцнення держави в економічному плані. Права селян опинилися під захистом

[276] Павлишин О. Підготовка аграрної реформи в ЗО УНР. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 6. Львів, 2000. С. 180.

держави. Позитивну роль у цьому відношенні відіграли 1) земельні реформи «освіченого абсолютизму» наприкінці XVIII ст. та 2) скасування у 1848 р. панщини. Зробивши, де-юре, галицького селянина власником землі, реформи розірвали зв'язок між ним і паном та спонукали до більшого зацікавлення політичним життям. Утім, багато з тих заходів були половинчастими і викликали у майбутньому різного роду конфлікти як на власне господарському, так і на соціальному та національному ґрунті. Зокрема, постійним джерелом загострення суперечностей між селянами і табулярними власниками були суперечки щодо володіння сервітутним правом, селянське мало- та безземелля, порушення прав селян.

На відміну від Галичини, де австрійський уряд активно відмовлявся від колишньої польської системи земельних правовідносин, російська влада на Волині дещо довше намагалася зберегти старі норми права на селі. Їхня заміна була спричинена польським національним рухом на Волині, що вилилося у два повстання – 1830–1831 і 1863 років. Після їх припинення відбулося вилучення земель в учасників повстань та активна роздача російським дворянам. Так, у даному випадку під час вирішення земельного питання російський уряд в першу чергу керувався політичною доцільністю. Натомість економічний характер мала селянська реформа 1861 р., яка ліквідувала систему кріпосницьких відносин на селі й заклала основи товарно-грошових відносин. Поземельні відносини на Волині після реформи регулювалася місцевим положенням, зміст якого відрізнявся від тих положень, які діяли на інших українських територіях. Особливістю земельних правовідносин на Волині того часу були значні земельні латифундії, власники яких – здебільшого польські поміщики – дотримувалися радше традицій і звичаєвого права, ніж офіційного російського законодавства. Столипінська реформа, покликана впорядкувати земельні відносини на селі, зруйнувала традиційну селянську общину, прискорила диференціацію селян, заклала основи індивідуального господарства. І хоч столипінська реформа в загальних рисах відповідала

приватновласницькому світогляду жителів Волині, вона не змогла вирішити низку гострих питань, на зразок селянського безземелля.

Великі сподівання галицькі і волинські селяни – в абсолютній більшості українці – покладали на Українську революцію, ключові постаті якої обіцяли «справедливо» вирішити земельне питання. Завдання, які постали перед УНР, в складі якої перебувала Волинь, і ЗУНР, яка концентрувалася навколо Східної Галичини, були подібними. Українські селяни Галичини і Волині вороже ставилися до польських великих землевласників, їх турбували проблеми мало- і безземелля, «черезсмужжя» і т.п. Відтак необхідність вирішення земельного питання започаткувала етап національного земельного законодавства, вкрай залежного від внутрі- і зовнішньополітичної кон'юнктури. Непослідовна політика Центральної Ради у земельному питанні негативно позначилася на довірі до цього представницького органу. Декларативне проголошення власності «трудового народу»на земельну ділянку розкололо українське суспільство (позиції селян, хто володів землею і її не мав – різнилися). Затягування вирішення цієї проблеми викликало невдоволення селян, які прагнули якнайшвидших змін. Кардинальна зміна у ставленні до права власності на земельну ділянку в період Української Держави гетьмана П. Скоропадського і повернення до засад соціалізації землі в добу Директорії УНР лише загострили ситуацію і поширили невпевненість. Дещо інший підхід у земельному питанні, більш зважений і юридично витриманий, запропонував уряд ЗУНР. Дотримуючись багатолітніх традицій він не пішов на повну соціалізацію землі, зберігши приватну власність. Таким чином, склалася парадоксальна ситуація, коли після Акту злуки УНР і ЗУНР 1919 р. у формально єдиній державі існували два діаметрально протилежні підходи до правового регулювання земельних відносин. Втім, унаслідок агресії з боку сусідніх держав детального правового регулювання земельних відносин в період Української революції 1917–1921 рр. так і не відбулося.

РОЗДІЛ 3.
ПРАВОВІ ЗАСАДИ РЕГУЛЮВАННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН ЗА ЦИВІЛЬНИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ РЕСПУБЛІКИ ПОЛЬЩІ

3.1. Особливості правового регулювання земельних відносин на території Західної України в складі Республіки Польщі (1919–1921 рр.)

З часу свого утворення восени 1918 р. Польська держава опинилася перед викликом вирішення низки важливих внутрішніх проблем. Зважаючи на аграрний характер земель, які склали відроджену державу, нагальною вважалася земельна реформа, покликана юридично врегулювати земельні відносини і створити підґрунтя для економічного розвитку [277]. Нагальність вирішення цього питання була викликана потребою уніфікувати земельне законодавство, оскільки до складу Польської держави після Першої світової війни були включені землі, котрі до того перебували в складі різних імперій і, відповідно, на їх території діяло німецьке, австрійське чи російське законодавство. Зважаючи на суспільні настрої, польський політикум не зупинила і правова невизначеність статусу Галичини, суверенні права на яку Рада Послів країн Антанти визнала за Польщею щойно 14 березня 1923 р. [278].

Сільськогосподарська система Республіки Польщі демонструвала величезний спектр економічних форм господарювання і незадовільний стан селянської власності, яке функціонувало за принципом «Мацек виростив – Мацек з'їв» (образний вислів польського політика Ю. Мархлевського) [279]. Як правило, усі пропозиції земельних реформ на західноукраїнських землях до Першої світової війни виходили від великих землевласників, які обстоювали

[277] Боєчко В. Селянство в умовах ринково-капіталістичної трансформації і суспільно-політичних потрясінь XIX – початку XX ст. *Український селянин*. 2014. Вип. 14. С. 91.

[278] Паславська О. Правовий статус західноукраїнських земель у складі Республіки Польщі (1918–1939 рр.): історико-правове дослідження. *Порівняльно-аналітичне право*. 2015. №4. С. 37.

[279] Злупко С. Некоторые особенности социально-экономического развития западноукраинской деревни в эпоху капитализма. *Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы*. Вильнюс: Минтас, 1963. С. 651.

свої приватні інтереси без врахування загальнодержавних потреб [280]. У 1918 р. професор Львівського університету Францішек Буяк писав, що «аграрна реформа – це відбудова основ національного існування, яка може тривати сотні років і матиме надзвичайно сильний вплив на існування упродовж усього періоду» [281].

Земельна структура сільського господарства на території Західної України у складі Республіки Польщі відповідала ситуації, характерній для економік країн, де існувала проблема т. зв. земельного голоду [282]. За даними перепису 1921 р. група господарств площею до 5 га становила 64,6% від загальної кількості господарств, у тому числі 14,8% від загальної площі земель; тоді як господарства площею понад 50 га (їх кількість становила 0,9%) складали 47,3% всієї землі в Республіці Польщі; у південних воєводствах до 87,1% усіх господарств займали площу до 5 га. У Західній Україні існувало понад 538 тис. карликових господарств (до 2 га) або 48% з усіх господарств і майже 33% дрібних господарств (розміром 3–5 га) [283]. Існування надто дрібних господарств було не меншою проблемою, ніж надміру великих. Виходом із цієї ситуації розглядалася комасація (іншими словами, ліквідація «черезсмужжя»), здатна надати імпульс аграрному поступові всієї держави [284].

Під впливом поширення селянського руху, учасники якого були незадоволені зволіканням із вирішенням земельних проблем, стали виникати політичні партії, котрі наріжним каменем своєї діяльності ставили розв’язання селянського питання. За цих обставин польський уряд Ігнація Дашинського оголосив про націоналізацію великої та середньої земельної власності. Йшлося про вилучення земельних угідь найбільших латифундистів того часу, як наприклад, Замойських (191 тис. га) і Радзивіллів (177 тис. га). У Галичині

[280] Hupka J. W sprawie reformy agrarnej: prof. Bujakowi pod rozwagę. Kraków: Księg. J. Czerneckiego, 1919. S. 4.

[281] Bujak F. O naprawie ustroju rolnego w Polsce. Warszawa; Kraków: G. Gebethner i Spółka, 1918. S. 91.

[282] Bujak F. O naprawie ustroju rolnego w Polsce... S. 17.

[283] Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 r. Gospodarstwa wiejskie. Województwa wschodnie. Warszawa, 1926. S. 3.

[284] Bujak F. O naprawie ustroju rolnego w Polsce... S. 151.

такими латифундистами були Лянцкоронські, котрі володіли землями у Комарнівському, Ягольницькому, Монастирському, Водзіславському, Борщівському, Струсівському, Роздільському та інших ключах (під ключем розуміємо одиницю територіально-господарського поділу приватних маєтків) [285]. Такі дії великі землевласники вважали популістськими і прагнули поставити ситуацію у правове русло. Втім, негайне ухвалення єдиного законодавства було відкладене як внаслідок внутрішньополітичних (розходження у необхідності та тлумаченні змін), так і зовнішньополітичних обставин (українсько-польська війна 1918–1919 рр., а згодом і польсько-радянська війна 1920 р.) [286].

Першим документом, що проголошував земельну реформу в Республіці Польщі, був маніфест Тимчасового народного уряду Республіки Польщі (Люблінського уряду) від 11 листопада 1918 р. Цей маніфест, серед іншого, проголосив внесення на розгляд Законодавчого сейму проекту примусової експропріації та скасування великої та середньої земельної власності та передачу її селянам [287]. Однак термін діяльності Люблінського уряду був коротким, а листопадовий маніфест залишався історичною, на практиці безрезультатною, декларацією польських демократів, лібералів і лівих [288]. Ці політичні сили продовжували курс на становлення ринкових відносин у селі, що розпочалося ще у XIX ст. внаслідок земельної політики держав, у складі яких перебували польські, українські та білоруські землі [289].

Для відновленої Польської держави Закон про земельну реформу від 10 липня 1919 р. став першим важливим кроком у напрямку вирішення земельного питання. Втім, цей документ мав значною мірою декларативний

---

[285] Центральний державний архів України у м. Львові (далі – ЦДІАУЛ), ф. 181 (графи Лянцкоронські), оп. 1, спр. 674 (Інвентарні описи рухомого і нерухомого майна графа Лянцкоронського Кароля, 1922 р.), арк. 2–5.

[286] Błąd M. Reformy rolne Polski odrodzonej [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://www.irwirpan.waw.pl/dir_upload/site/files/Monografia/33_Blad.pdf [23.10.2020].

[287] Manifest Tymczasowego rządu ludowego Republiki Polskiej ogłoszony w Lublinie 11 listopada 1918 roku [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://daszynski-stowarzyszenie.manifo.com/manifest-rzadu-ludowego---1918 [2.11.2020].

[288] Prutis S. Reformy agrarne w Polsce po odzyskaniu niepodległości w 1918 roku. *Studia Iuridica Agraria*. 2018. Vol. XV. S. 206.

[289] Prutis S. Reformy agrarne w Polsce po odzyskaniu niepodległości w 1918 roku... S. 203.

характер, тому його навіть не публікували в урядовому пресовому органі «*Dziennik ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*», а відтак він де-факто не набрав зобов'язальної сили [290]. На думку дослідника Віталія Виздрика, з якою важко не погодитися, ухвалений документ лише встановлював напрямок земельної реформи, але не регулював земельних відносин з юридичної точки зору [291]. При цьому положення документа визначали загальні принципи земельної системи Польської держави, які планувалось реалізовувати й на західноукраїнських землях, хоча їх державно-правовий статус на той час ще остаточно не визначався.

Постанова сейму не була загальнообов'язковим законом, але містила *de lege ferenda* законодавчих норм. Максимальна власністьна земельну ділянку була встановлена на рівні 60–180 га, залежно від місцевих умов, при цьому верхня межа була підвищена до 400 га у Східних прикордонних районах та на деяких колишніх прусських землях (стаття 2) [292]. Надлишок, що перевищував максимальний розмір, мав бути примусово вилучений; державні органи повинні були здійснити експропріацію та розподіл землі. Площа новостворених та реформованих господарств не мала перевищувати 25 га [293]. Більше того, резолюція стосувалася передачі державі лісів без обмежень на територію, за винятком комунальних лісів та невеликих приватних лісів [294]. Така увага до лісового господарства була зумовлена тим фактом, що після відновлення в 1918 р. незалежності ліс займав 23% території країни (більшу половину складали лісові масиви в Галичині). У перші роки після Першої світової війни майже всю площу лісів у Республіці Польщі становили приватні ліси, з найбільшою часткою великих лісів (понад 500 га) та селянських лісів (менше 50 га). Наприклад, одним із великих власників лісових угідь у Галичині була

[290] Vyzdryk V., Melnyk O., Muravskiy O. Agrarian legislation of interwar Poland: specificities of its implementation in Eastern Galicia. *Skhid*. July-August 2019. No. 4(162). P. 24.

[291] Виздрик С. Польська аграрна реформа та її реалізація у 20-х рр. XX ст. на західноукраїнських землях. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Держава та армія.* 2013. №752. С. 150.

[292] Sejm Ustawodawczy (1919–1920). Druk Sejmowy nr 839. S. 1.

[293] Sejm Ustawodawczy (1919–1920). Druk Sejmowy nr 839. S. 1.

[294] Świątkowski H. Prawo rolne. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1966. S. 22–24.

родина Лянцкоронських [295]. Лісові ресурси були однією з основних видів сировини, на яку було звернено увагу в умовах господарських труднощів. Згідно з тодішніми підрахунками, Польща мала стільки лісових ресурсів, що їх було б достатньо не тільки для задоволення внутрішнього попиту, але й для експорту [296].

Як не дивно, ухвалення повноцінного закону, який регулював земельні відносини на селі, стало можливим в умовах найскладнішого для Республіки Польщі періоду війни з Радянською Росією. В липні 1920 р. коли Червона армія підійшла до Варшави, то польський сейм поспіхом ухвалив земельний закон (*Ustawa o wykonaniu reform rolnej*), в основу якого були покладені положення «Основ земельної реформи» 1919 р. Стаття 1 Закону, наприклад, безпосередньо відсилала до Сеймової ухвали 10 липня 1919 р. Парламентарі ухвалили земельний закон для того, щоби підняти патріотичні настрої селянства і залучити його до активної участі у захисті Польської держави від зовнішнього ворога. Закон був прийнятий одноголосно, без будь-яких обговорень, після короткого виступу доповідача, який представи основні його положення [297].

Керівництво Республіки Польщі не скупилися на соціальні обіцянки і, зокрема, з земельного питання. Тому закон 1920 р. був сформульований радикальніше, ніж сеймова ухвала 1919 р. і в першу чергу на користь учасників/ветеранів війни. Разом з тим, нормативні принципи закону мало чим відрізнялися від раніше обговорюваної резолюції парламенту (викуп надлишку понад 180 га, ціна примусового викупу встановлена на рівні 50% від ринкової ціни) [298]. В основному це стосується домовленостей щодо виплати компенсації орендодавцю за експропрійовану землю. Закон передбачав виплату компенсації у розмірі половини середньої ринкової ціни, тобто компенсації у розмірі

[295] ЦДІАУЛ, ф. 181, оп. 1, спр. 662 (Інвентарні описи рухомого і нерухомого майна Дирекції лісів графа Лянцкоронського Кароля у м. КомарноКомарнівського ключа 1918–1921 рр.), арк. 8–10.

[296] Jendrzejewski B. Rola lasów i gospodarki leśnej w rozwoju kraju [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://www.irwirpan.waw.pl/dir_upload/site/files/Monografia/30_Jendrzejewski.pdf [21.10.2020].

[297] Świątkowski H. Prawo rolne... S. 24.

[298] Longchamps F. Prawo agrarne... S. 20.

половини його вартості (це обурювало багатьох великих власників) [299]. І це питання було найбільш суперечливим, особливо після набрання чинності Конституції Республіки Польщі від 17 березня 1921 р. [300].

Отже, «Закон про виконання земельної реформи», прийнятий 15 липня 1920 р., складався з трьох частин: 1) Земельний запас (статті 1–5); 2) Примусовий викуп і ціна викупу (статті 6–22); 3) парцеляція (статті 23–37). Під Законом поставили свої підписи маршалек Сейму Войцех Трампчинський, прем'єр-міністр і водночас міністр фінансів Владислав Ґрабський, президент головного земського уряду Т. Вільконський, аграрний міністр Ф. Буяк, міністр юстиції Й. Моравський, міністр оборони Й. Лєснєвський і міністр праці та соціальної опіки Ф. Турович [301].

Закон 1920 р. передбачав: 1) збільшення кількості землі, що підлягала відчуженню і призначалась на парцеляцію й осадництво; 2) поділ усіх державних та придбаних державою земель у її колишніх власників; 3) компенсацію за поміщицькі та церковні землі, що перевищували максимальну норму, у розмірі половини від їхньої середньоринкової ціни (стаття 13) [302]; 4) примусовий викуп рухомого і нерухомого сільськогосподарського інвентаря (доречно відзначити, що сільськогосподарські споруди викуплялися за ціною станом на 1 серпня 1914 р., тобто на початок Першої світової війни; власник кількох маєтків мав право залишити за собою не більше одного маєтку – статті 2 і 14); 5) можливість отримання позики на придбання землі в розмірі до 75% від вартості ділянки; 6) надання землі в першу чергу несільськогосподарським і дрібним фермерам, з пріоритетом для інвалідів війни та працівників фермерських господарств (стаття 29); 7) перехід державного парцеляційного фонду у розпорядження

[299] ЦДІАУЛ, ф. 181, оп. 1, спр. 1107 (Акти оцінки, звіти та ін. документи про встановлення вартості маєтків графа Лянцкоронського Кароля у Водзіславському, Комарнівському, Роздільському та Ягольницькому ключах, 1923–1924 рр.), арк. 31–32.

[300] Błąd M. Reformy rolne Polski odrodzonej [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://www.irwirpan.waw.pl/dir_upload/site/files/Monografia/33_Blad.pdf [23.10.2020].

[301] Ustawa z dnia 15 lipca 1920 r. o wykonaniu reform rolnej // Dziennik Ustaw. 1920. Poz. 462. №70. S. 1237.

[302] Ustawa z dnia 15 lipca 1920 r. o wykonaniu reform rolnej // Dziennik Ustaw. 1920. Poz. 462. №70. S. 1233.

Головного земельного управління – спеціального органу для реалізації земельної реформи (стаття 4); 8) позбавлення правана земельну ділянку селян, які ухилялися від військової служби та / або брали участь в окупації земель сільськогосподарського призначення [303] (це, фактично, стосувалося українців Галичини, котрі виступили проти польської влади).

Згідно з положеннями Закону 15 липня 1920 р. до диспозиції уряду належали: державні землі (скарбові та донаційні). Крім того, у підпорядкування держави передавалися угіддя, які раніше належали правлячим династіям Габсбургам, Романовим, Гогенцоллернам, а також землі російського Селянського банку та прусської Колонізаційної комісії [304]. Закон прописував вилучення і церковних земель (єпископських, кляшторських, капітульних), але після погодження з Апостольською столицею – Ватиканом. Примусовому вилученню підлягали землі, набуті впродовж 1 серпня 1914 – 14 вересня 1919 р. особами, для котрих рільництво не було основним заняттям; землі, котрі упродовж зазначеного часу більше, ніж двічі змінювали своїх власників; землі, набуті в результаті лихварських махінацій [305].

Питання викупу земель регулювала стаття 7 «Закону про виконання земельної реформи», в якій йшлося, що перед тим як приступити до викупу землі, що перебувала в приватній власності, господареві надавався 30-денний термін, щоби він міг добровільно продати землю державі; після завершення цього терміну, якщо господар відмовлявся, держава мала право примусового викупу. Примусовим викупом мала займатися Окружна земельна комісія (стаття 9), котра на відкритому засіданні визначала суму викупу. Така комісія складалася з делегатів окружного уряду, Міністерства сільського господарства і державних земель та експертів (стаття 12). Якщо за певною ділянкою були зафіксовані попередні борги, то комісія зобов'язувалася звернутися до суду,

[303] Ustawa z dnia 15 lipca 1920 r. o wykonaniu reform rolnej // Dziennik Ustaw. 1920. Poz. 462. №70. S. 1231.
[304] Ustawa z dnia 15 lipca 1920 r. o wykonaniu reform rolnej // Dziennik Ustaw. 1920. Poz. 462. №70. S. 1230.
[305] Ustawa z dnia 15 lipca 1920 r. o wykonaniu reform rolnej // Dziennik Ustaw. 1920. Poz. 462. №70. S. 1230.

щоби в судовому порядку урегулювати це питання (стаття 20) [306]. В окремих випадках продажем землі могло займатися Аграрне товариство у Львові, якому надавалися відповідні повноваження. Здебільшого, такі права делегували великі землевласники, які мали багато маєтків і фізично не могли займатися одночасним продажем декількох ділянок [307].

Примусовому викупу підлягали: 1) землі «несправедливо» розподілені до відродження Польської держави (як ми розуміємо, тут йдеться і про землі, які почав розподіляти уряд ЗУНР внаслідок ухвалення власної земельної реформи); 2) самовільно розпарцельовані землі без дозволу компетентних органів; 3) землі, набуті у період з 1 серпня 1914 до 14 вересня 1919 р. особами, для яких сільське господарство не було професійним заняттям; 4) землі, присвоєні з метою лихварських зисків; 5) землі, які за час війни більше, ніж двічі змінили свого власника, за винятком, якщо це стосувалося смерті власника або передання ділянки для прокладання дороги; 6) землі, необхідні для життєзабезпечення міст й осередків промисловості; 7) покинуті й необроблювані землі [308].

Примусовому викупу підлягали угіддя понад 60 га загальної площі, розташовані неподалік міст та промислових осередків. Ґрунти, розташовані навколо промислово-фабричних зон, або ж прилеглі у радіусі 15 км до Варшави, залишалися у розпорядженні міст для їхнього економічного розвитку (стаття 26) [309]. Граничний розмір земель, які підлягали примусовому вилученню на сході Республіки Польщі складав 400 га, тоді як на решті територій – 180 га. Власники понаднормових угідь володіли правом збереження одного забудованого фільварку, на якій господар чи його родина провадили господарство[310]. Вилучення чи викуп земель мав відбуватися згідно із

[306] Ustawa z dnia 15 lipca 1920 r. o wykonaniu reform rolnej // Dziennik Ustaw. 1920. Poz. 462. №70. S. 1234.
[307] ЦДІАУЛ ф. 181, оп. 1, спр. 4111 (Уповноваження, листування та ін. документи про надання Аграрному товариству у м. Львові уповноваження на продаж маєтків графа Лянцкоронського Кароля у Комарнівському ключі, 1925–1927 рр.), арк. 5.
[308] Ustawa z dnia 15 lipca 1920 r. o wykonaniu reform rolnej // Dziennik Ustaw. 1029. Poz. 462. №70. S. 1230.
[309] Ustawa z dnia 15 lipca 1920 r. o wykonaniu reform rolnej // Dziennik Ustaw. 1920. Poz. 462. №70. S. 1235.
[310] Ustawa z dnia 15 lipca 1920 r. o wykonaniu reform rolnej // Dziennik Ustaw. 1920. Poz. 462. №70. S. 1231.

встановленим законодавством порядком. Ці землі переходили у відання Міністерства рільництва і державних маєтків безпосередньо або в розпорядження спеціальних земельних комісій на окремих територіях. Ці комісії складалися з представників місцевої влади, Міністерства рільництва і державних маєтків, Міністерства фінансів [311].

Примусовий викуп приватних земель здійснювала Окружна земельна комісія, на території якої розташовувалися землі, що підлягали вилученню. Юридичною підставою для викупу слугувала ухвала Окружної комісії, санкціонована місцевим урядом [312]. Перед тим, як приступити до викупу, власника повідомляли про це і він зобов'язувався упродовж 30-ти днів пристати на пропозицію продати належні йому землі. Ціну землі затверджував місцевий уряд з огляду на місце розташування землі і її сільськогосподарську цінність. У випадку, якщо власник упродовж 30-ти днів не пристав на пропозицію продажу землі, наставав етап примусового викупу, про що видавалося спеціальне розпорядження [313].

На публічному засіданні Окружна земельна комісія, за присутності експертів, зобов'язувалася встановити суму викупу ділянки. Власник землі наділявся правом бути присутнім на засіданні комісії і навіть вносити власні пропозиції. Ціна викупу нерухомості мала становити половину ринкової ціни за подібні землі у конкретному окрузі (тобто, власник апріорі втрачав від несвоєчасного продажу землі). Господарські будівлі, зведені після 1 серпня 1914 р., підлягали викупові за ціну, рівнозначну на час будівництва. Житлові будинки мали залишатися у розпорядженні власників, які могли робити з ними все на свій розсуд. Окремо оцінювалися меліораційні роботи виконані з початком Першої світової війни, за що держава зобов'язувалася компенсувати

[311] Ustawa z dnia 15 lipca 1920 r. o wykonaniu reform rolnej // Dziennik Ustaw. 1920. Poz. 462. №70. S. 1231.

[312] ЦДІАУЛ ф. 181, оп. 1, спр. 500 (Плани земельних ділянок маєтків сс. Крупсько і Малехів Роздільського ключа, призначених для продажу, 1920 р.), арк. 1–2.

[313] Ustawa z dnia 15 lipca 1920 r. o wykonaniu reform rolnej // Dziennik Ustaw. 1920. Poz. 462. №70. S. 1232.

власникам витрати за ціною, чинною на час проведення робіт. Інвентар (живий і нерухомий) не підлягав примусовому викупу [314].

Власник, у якого вилучалася земля обтяжена боргами, зобов'язувався сплатити всі борги перед продажом землі державі. У разі, якщо власник не сплатив боргів, Окружна земельна комісія мала право оцінити ділянку меншою сумою, передбачаючи частину вартості угіддя на сплату існуючих боргів [315].

Закон 1920 р. передбачав проведення парцеляції земель, відповідальність за яку перекладалася на місцеву владу (стаття 23). Ідея парцеляції не була новою і предметно розглядалася на західноукраїнських землях з кінця XIX ст., передбачаючи добровільний перерозподіл фільваркових земель на користь середніх і дрібних селян-власників [316]. Насправді, питання парцеляції перебувало у фактичній компетенції центральної влади, але на цій проблемі ми детальніше зупинимося у наступному розділі дисертаційного дослідження.

Уже 17 грудня 1920 р. у Республіці Польщі ухвалили два закони, які стали правовою основою військового осадництва. Вони передбачали, зокрема, заселення військовими колоністами земель Волинського воєводства і передачу в безоплатне користування до 45 га землі колишнім воякам, котрі відзначилися у польсько-українській та польсько-радянській війнах. Ці новостворені господарства не можна було ні продавати, ні передавати іншим особам без дозволу уряду упродовж найближчих 25-ти років [317]. На нашу думку, це робилося з наміром уникнути перепродажу земель і, як наслідок, спроб отримати додаткову вигоду у розвитку аграрного сектора.

Згідно закону «Про проведення земельної реформи» від 17 грудня 1920 р. держава повинна була викупити у поміщиків земельні площі, які на східних окраїнах держави були більшими за 400 га, а якщо поміщицькі землі знаходились поблизу міст, то викупу підлягали площі, що перевищували 180 га

[314] Ustawa z dnia 15 lipca 1920 r. o wykonaniu reform rolnej // Dziennik Ustaw. 1920. Poz. 462. №70. S. 1233.

[315] ЦДІАУЛ ф. 181, оп. 1, спр. 4126 (Листування Головної канцелярії у м. Львові з Крайовим банком про необхідність ліквідації іпотечного боргу управлінням маєтків Комарнівського ключа, 1924–1925 рр.), арк. 4.

[316] Bujak F. O naprawie ustroju rolnego w Polsce... S. 116–117.

[317] Шевчук В. В. Політика «осадництва» у контексті інкорпорації Західної України до складу II Речі Посполитої у 1920–1930-х рр. Культура і мистецтво у сучасному світі. 2010. Вип. 11. С. 210.

[318]. Малоземельним та безземельним селянам надавалось право отримати кредит, що з огляду на не просту економічну ситуацію було важливим аспектом підтримки потенційних землевласників, але, з іншого боку, було достатньо ризикованим кроком [319].

Вжиті восени-взимку 1920 р. кроки щодо імплементації «Закону про виконання земельної реформи» безпосередньо залежали від політичної кон'юнктури, а тому вже наступного року – після ухвалення в березні 1921 р. Конституції, з'ясувалося, що вони суперечать окремими статтям основного закону держави. Таким чином, реалізація реформи була паралізована, і це питання стало дражливою темою у переговорах між ключовими політичними партіями у наступні чотири роки, коли вдалося переглянути деякі положення Закону 1920 р.

На початку 1921 р. завершився розгляд конституційного проекту в другому читанні, котрий був скерований до спеціальної Конституційної комісії для редакційного опрацювання. 17 березня 1921 р. парламент ухвалив Конституцію Республіки Польщі. Польща проголошувалась демократичною парламентською республікою з парламентсько-президентським устроєм. Головний закон держави передбачив також принцип відповідального уряду (парламентаризм), оскільки відносини між органами законодавчої і виконавчої влади будувались на основі урядової відповідальності перед парламентом [320]. Устрій держави за Конституцією 1921 р. значною мірою виходив з правової концепції людовців і соціалістів.

Варто наголосити, що і Закон 1920 р., і Конституція 1921 р. були прийняті, коли українці та білоруси не мали свого представництва у сеймі II Речі Посполитої і не могли обстоювати власні інтереси. Уряд знехтував численними протестами українців та представників інших національних меншин і взяв курс

---

[318] Ustawa z dnia 15 lipca 1920 r. o wykonaniu reform rolnej // Dziennik Ustaw. 1920. Poz. 462. №70. S. 1235–1236.

[319] Гладун М. Проведення парцеляції в Східній Галичині міжвоєнного періоду. *Вісник Львівської комерційної академії. Серія: Гуманітарні науки.* 2014. Вип. 12. С. 166.

[320] Бардах Ю., Леснодарский Б., Пиетрчак М. История государства и права Польши. Пер. с пол. Москва: Юридическая литература, 1980. С. 427.

на задоволення земельних інтересів титульної нації, передусім ветеранів Першої світової і радянсько-польської воєн [321]. Професор, а пізніше і профільний міністр сільського господарства Другої Речі Посполитої, Ф. Буяк наголошував, що «закон про земельну реформу [1920 року] не підходить» до умов Східної Малопольщі» (тобто, Галичини), а його проведення там вважалося б таким, що суперечить міжнародним постановам» [322]. Разом з тим економічна політика міжвоєнної Польщі переслідувала важливі соціальні й політичні цілі, зокрема полягала у зміні кількісних відносин українського та польського населення на користь останнього. Уряд прагнув вирішити проблему земельного перенаселення на польській етнічній території та посилити економічний й політичний вплив держави на західноукраїнські землі [323].

Земельний закон порушував гарантоване Конституцією 1921 р. право приватної власності. Великі землевласники звернулися до Конституційного трибуналу, який підтвердив суперечність положень законів 1919 і 1920 рр. основному закону країни [324]. Саме цей момент був використаний консервативними елементами, що боролися з земельною реформою у такому вигляді (крім того, було наведено аргумент про те, що принцип неповної компенсації суперечить статті 99 березневої Конституції), і в той же час, використовуючи тривалу процедуру, результатом стало «блокування» земельної реформи [325].

Законодавчі ініціативи 1919–1920 років у сфері регулювання земельних відносин фактично стали кроком у напрямку заборони українським селянам купляти землю безпосередньо у великих землевласників (так принаймні було в австрійський період). І хоч формально дозволялося купляти землю з дозволу

---

[321] Vyzdryk V., Melnyk O., Muravskiy O. Agrarian legislation of interwar Poland: specificities of its implementation in Eastern Galicia. *Skhid.* July-August 2019. No. 4(162). P. 24.

[322] Баран З. До питання про аграрну політику урядів міжвоєнної Польщі стосовно Західної України [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://www.ji.lviv.ua/n28texts/baran.htm [3.11.2020].

[323] Вербова О. Аграрна політика Польської держави міжвоєнного періоду та українське питання. *Науковий вісник НЛТУ України.* 2008. №18(6). С. 128.

[324] Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2002. С. 460.

[325] Prutis S. Reformy agrarne w Polsce po odzyskaniu niepodległości w 1918 roku... S. 208.

Земельного уряду, такі дозволи отримували передусім польські колоністи, тоді як українські селяни залишилися по суті обмеженими у своїх правах [326].

Отже, у результаті ухвалення земельного Закону 1920 р. і березневої Конституції 1921 р. завершилася перша фаза становлення Польської держави, під час чого було закладено низку невідповідностей, що стояли на заваді вирішення земельних проблем. Земельний Закон 1920 р. і Конституція 1921 р. задумувалися як важливий інтеграційний чинник усіх земель, однак на практиці ними не стали. Більше того, Закон 1920 р. значною мірою мав перехідний характер, не розв'язавши багато спірних питань землекористування у Західній Україні.

3.2. Причини і наслідки земельної реформи 1925 р. в Республіці Польщі, її сутність та особливості поширення на територію Західної України

Упродовж першої половини 1920-х років у польському парламенті точилися гострі дискусії не тільки навколо питань політичного життя, але й щодо засад господарського розвитку держави. Після відставки кабінету В. Вітоса було створено новий надпартійний уряд на чолі з економістом, одним із лідерів Національно-демократичної партії Владиславом Ґрабським. За час парламентської демократії у Республіці Польщі – це був уряд, що найдовше перебував при владі. У червні 1925 р. саме уряд В. Ґрабського запропонував сейму проект земельної реформи. Її засади, у значній мірі, відповідали «угоді Лянцкоронського». Розпочались активні дискусії, що загрожували розпаду навіть фракції ендеків. Фракція ПСЛ «Визволєнє» влаштувала справжню обструкцію закону. Але під час головного голосування вони все ж порозумілися з «П'ястом» [327]. Зрештою, 20 липня 1925 р. земельна реформа була схвалена у третьому читанні більшістю у 200 голосів, тоді як проти

[326] Корнієнко П. Трансформації земельних відносин в українському селі (IX – початок XXI ст.). Порівняльний аналіз. Монографія. Тернопіль, 2015. С. 290.

[327] Polska Rzeczypospolita Ludowa. Sejm. Skorowidz druków Sejmowych z r. 1922–1925. Warszawa, 1925. S. 159.

проголосувало 90 депутатів. Після прийняття незначних поправок у сенаті, документ 28 грудня 1925 р. було схвалено в остаточній редакції. Порівняно з попередніми правовими актами, Закон 1925 р. про здійснення земельної реформи був більш виваженим [328].

Текст Закону про виконання земельної реформи (*Ustawa o wykonaniu reform rolnej*) підписали Президент С. Войцеховський, Голова Ради Міністрів А. Скржинський, міністр земельних реформ В. Радван, міністр сільського господарства і державних маєтків В. Кєрнік, міністр фінансів Й. Здзєховський, міністр юстиції С. Пєхоцький. Цей документ базувався на таких головних принципах: 1) право приватної власності; 2) творення нових самодостатніх сільських господарств; 3) укрупнення нежиттєздатних дрібних господарств; 4) створення на селі господарств для вирощування і реалізації рільничої продукції; 5) закладення сільськогосподарських колоній поблизу міст і промислових осередків; 6) виділення придатних земель для рільничих шкіл [329].

Після прийняття земельної реформи, в селянському русі наступили значні зміни. Один з амбітних лідерів фракції ПСЛ «Визволєня» Ян Дабський пішов на зближення із Селянським союзом Яна Бриля і Яна Стапінського. Коли ж більшість членів фракції тому спротивилася, група з 17 осіб створила Селянську партію. Незабаром до розкольників долучилися посли Селянського союзу і два депутати Радикально-селянської партії. Таким чином, клуб новоутвореної партії на початку 1926 р. складав 33 депутати на чолі з Я. Дабським і Я. Стапінським, котрі сповідували проведення земельної реформи без викупу. В результаті утворення Селянсько-радикальної партії, серйозно похитнулись позиції ПСЛ «Визволєнє», кількість депутатів якої скоротилася і внаслідок переходу до фракції ПСЛ «П'ясту» [330].

Закон 1925 р. був обширнішим за Закон 1920 р. і складався з одинадцяти розділів: 1) Запас землі; 2) Парцеляційний контингент; 3) Примусовий викуп;

---

[328] Prutis S. Reformy agrarne w Polsce po odzyskaniu niepodległości w 1918 rok. *Studia Iuridica Agraria*... S. 209.

[329] Ustawa z dnia 28 grudnia 1925 r. o wykonaniu reform rolnej // Dziennik Ustaw. 1926. Poz. 1. №1. S. 2.

[330] Ajnenkel A. Parlamentarysm II Rzeczypospolitej... S. 209.

4) Кошторис примусово викуплених маєтків і оплата за них; 5) Ліквідація державних і службових стосунків; 6) Парцеляція; 7) Ціна продажу [землі] при парцеляції; 8) Фінансова допомога для отримувачів парцель; 9) Парцеляція земельних маєтків, обтяжених обмеженням власності або тих, що перебувають у розпорядженні осіб з обмеженою правоздатністю; 10) Перехідні положення; 11) Кінцеві приписи [331]. Та попри все, суттю обох законів був намір проведення парцеляції і осадництва.

З ухваленням Закону 1925 р. свою чинність втрачала низка перехідних або дотичних до регулювання земельної сфери законодавчих актів, а саме про виконання земельної реформи від 15 липня 1920 р., про тимчасові джерела для фінансування земельної реформи від 16 липня 1920 р., про примусовий викуп земельних маєтків у радіусі 15 км навколо Варшави від 21 червня 1921 р., ст. 2 Закону про прийняття у державну власність земель у деяких повітах Республіки Польщі. Також втрачали свою чинність і декрети Президента тимчасової радної комісії №39, 213, 214, 257, 399, 461, 469 і 471, видані за період 1921–1922 рр. Водночас залишався чинним Закон про предмет збуту або заміни нерухомих маєтків, котрі перейшли у розпорядження держави від 28 липня 1922 р. [332]. Натомість, до актів, що регулювали управління землями сільськогосподарського призначення, належали Закон від 31 липня 1923 р. про укрупнення земель, Закон від 4 травня 1938 р. про організацію земельних громад і низка нормативних актів, що регулювали питання вибору прав малих орендарів сільського господарства та подібних категорій [333].

Подібно, як і в 1920 р., новий Закон 1925 р. передбачав вилучення понаднормових земель у їх власників і розширяв запаси землі під контролем держави. Землями державної власності визнавалися землі колись правлячих імператорських династій (Габсбургів, Гогенцоллернів і Романових), російського Селянського банку, прусської Колонізаційної комісії. До державної

[331] Ustawa z dnia 28 grudnia 1925 r. o wykonaniu reform rolnej // Dziennik Ustaw. 1926. Poz. 1. №1. S. 2–19.
[332] Ustawa z dnia 28 grudnia 1925 r. o wykonaniu reform rolnej // Dziennik Ustaw. 1926. Poz. 1. №1. S. 18–19.
[333] Longchamps F. Prawo agrarne… S. 23–24.

власності відносилися угіддя «мертвої руки» – єпископські, капітульні, кляшторські, плебанські землі. Цю норму додатково регулював спеціальний Закон від 23 квітня 1925 р., який визначав статус земель, належних церкві та Святому Престолу [334]. Відзначимо, що формально під захистом законодавства перебували і землі інших релігійних громад за умови, що вони визнані в державі.

Стаття 3 Закону 1925 р. регулювала розміри землеволодінь. Так, базовим вважався розмір у 35 га, але залежно від якості землі та місця її розташування він міг бути іншим [335]. Максимум землі в одних руках становив 180 га, а в промислових і приміських округах – 60 га. Виняток становили новогродське, поліське, волинське воєводства, віленський адміністративний округ, а також волковиський, белзький, білостоцький і сокольський повіти білостоцького воєводства, де максимальний розмір землеволодіння міг складати до 300 га ріллі (Ст. 4) [336]. Однак польські законодавці передбачили винятки, які на їх переконання, мали сприяти розвиткові сільського господарства. Так, до 350 га могли сягати маєтки, закладені 1923–1924 рр., які обслуговували гуральні чи крохмальні; 700 га – ті, які займалися вирощуванням цукрових буряків [337].

Щодо максимальних розмірів лісів і водних об’єктів (річок, озер) передбачалися такі розміри: для приватних лісів – 30 га, а на території волинського, поліського, новогродського воєводств, віленського адміністративного округу, а також волковиського, белзького, білостоцького і сокольського повітів білостоцького воєводства – 50 га. Стави для розведення риб обмежувалися 3 га, інші водні об’єкти – 20 га. У ситуації, коли розміри вище перелічених об’єктів були більшими, надлишки підлягали вилученню у власника [338].

---

[334] Ustawa z dnia 23 kwietnia 1925 r. o zatwierdzeniu układu ze Stolicą Apostolską, określającego stosunek Państwa do Kościoła Rzymsko-Katolickiego // Dziennik Ustaw. 1925. Poz. 324. №47.

[335] Ustawa z dnia 28 grudnia 1925 r. o wykonaniu reform rolnej // Dziennik Ustaw. 1926. Poz. 1. №1. S. 2.

[336] Ustawa z dnia 28 grudnia 1925 r. o wykonaniu reform rolnej // Dziennik Ustaw. 1926. Poz. 1. №1. S. 3.

[337] Ustawa z dnia 28 grudnia 1925 r. o wykonaniu reform rolnej // Dziennik Ustaw. 1926. Poz. 1. №1. S. 3.

[338] Ustawa z dnia 28 grudnia 1925 r. o wykonaniu reform rolnej // Dziennik Ustaw. 1926. Poz. 1. №1. S. 3.

Землі на відстані 15 км від Варшави і 10 км навколо великих міст, таких, як Львів, Краків, Лодзь, Познань, Бидгощ, Люблін, Сосновець і Вільно підлягали викупові на міські потребі (Ст. 7). Таким чином, польська влада намагалася сприяти розбудові міст і творенню підміських господарств робітників, урядовців і ремісників [339]. Один гектар сільськогосподарської землі в промислових регіонах прирівнювався до 3 га землі на інших територіях [340]. Польська влада була зацікавлена у розвитку промисловості, трактуючи його як запобіжник до зростання малоземелля[341], щоправда західноукраїнські землі часто розглядала як типово аграрний регіон і позначався як Польща «Б» (на противагу розвинутішій в економічному плані Польщі «А») [342].

Питання примусового викупу земельного надлишку регулював Розділ ІІІ Закону 1925 р., який передбачав можливість вибору господарем землі, яку він прагнув залишити у своїй власності, а решту погоджувався продати. Процедура викупу землі з метою реформування сільського господарства включала три етапи: 1) попередній етап – оголошення Радою міністрів плану викупу на наступний календарний рік (до 15 лютого відповідного року); 2) підготовчий етап – на випадок добровільної парцеляції земельної ділянки, передбаченої планом, Рада Міністрів оголошувала перелік найменувань об'єктів, що підлягають обов'язковому викупу; 3) стадія реалізації – проведення самого викупу, який, однак, не міг відбутися раніше, ніж через рік з дня публікації згаданого вище списку [343].

Після верифікації усіх ділянок певного землевласника і виявлення понаднормового обсягу землі, місцевий орган влади (як правило, спеціалізована земельна комісія воєводства чи повіту) зверталися з листом до власника і рекомендувала йому відмовитися від викупу надлишкової землі. Власника

[339] Ustawa z dnia 28 grudnia 1925 r. o wykonaniu reform rolnej // Dziennik Ustaw. 1926. Poz. 1. №1. S. 4.
[340] Ustawa z dnia 28 grudnia 1925 r. o wykonaniu reform rolnej // Dziennik Ustaw. 1926. Poz. 1. №1. S. 4.
[341] Styś W. Wpływ uprzemysłowienia na ustrój rolny. Lwów: Nakł. T-wa naukowego, 1936. S. 214.
[342] Коріненко П. Трансформації земельних відносин в українському селі (IX – початок XXI ст.). Порівняльний аналіз. Монографія. Тернопіль, 2015. С. 289.
[343] Jastrzębski R. Zagadnienia prawne reform agrarnych na ziemiach polskich w XX wieku // Kwestia agrarna. Zagadnienia prawne i ekonomiczne. P. Litwiniuk (red.). Warszawa: Fundacja Programów Pomocy dla Rolnictwa, 2016. S. 24.

зобов'язувався відреагувати на такий лист упродовж одного місяця з часу отримання. По факту, земля передавалася у період після збору врожаю і до весняного засівання (переважно у грудні-березні) [344]. Примусовий викуп відкладався до 1 грудня, але якщо з настанням тієї дати власник не пішов на добровільний продаж землі, наставав етап примусового викупу (винятком був тільки 1926 р., коли крайня дата визначалася 10 січня, очевидно з огляду на прийняття закону наприкінці грудня попереднього року). Якщо власник неодноразово намагався уникнути передачі землі, мотивуючи фактом засівання поля, місцеві органи влади були вправі вилучити землю, незважаючи на її стан. Факт вилучення нотувався в ґрунтову (іпотечну) книгу [345].

Порівняно з австрійським періодом, значних змін у принципах ведення ґрунтових книг у Польській державі міжвоєнного періоду не відбулося, оскільки залишався певний час чинним Цивільний кодекс, у якому й були прописані вимоги до ведення цих книг. Ґрунтові книги передбачали детальний запис земельних ділянок і їхніх власників [346]. Вони складалися з головної книги (іпотечна інформація та зміни у ній, речові права) і підбірки документів (заяви на запис, судові рішення). Записи поділялися на: 1) інтабуляції; 2) пренотації (неповна тимчасова інтабуляція); 3) аднотації (запис суперечки щодо нерухомості). Предметом записів могли слугувати речові права, зокрема право власності, застави, сервітуту, викупу, оренди. Співвласність могла бути вписана лише у певних частинах, наприклад, ½, ¼ тощо, а поділ передбачав окремий запис в ґрунтовій книзі. У ґрунтову книгу могли бути вписані певні примітки для кращого розуміння, зокрема щодо обмеження користування тією чи іншою земельною ділянкою [347].

---

[344] Ustawa z dnia 28 grudnia 1925 r. o wykonaniu reform rolnej // Dziennik Ustaw. 1926. Poz. 1. №1. S. 5.

[345] ЦДІАУЛ ф. 181, оп. 1, спр. 1684 (Інструкція для адміністраторів маєтків про порядок ведення господарського обліку і оформлення записів у книгах, 1925–1926 рр.), арк. 4.

[346] ЦДІАУЛ ф. 181, оп. 1, спр. 1684 (Інструкція для адміністраторів маєтків про порядок ведення господарського обліку і оформлення записів у книгах, 1925–1926 рр.), арк. 1–3.

[347] ЦДІАУЛ ф. 181, оп. 1, спр. 1684 (Інструкція для адміністраторів маєтків про порядок ведення господарського обліку і оформлення записів у книгах, 1925–1926 рр.), арк. 5.

Зупинимося детальніше на підставі чого здійснювали записи у ґрунтових книгах. Отже, пренотація наступала на основі: 1) обвинувальних вироків, які ще не набрали законної сили; 2) екзекуції на забезпечення; 3) на підставі документів, які містили загальні вимоги, але не мали усіх прописаних вимог. Пренотація ставала повноцінним записом: 1) після набрання законної сили обвинувальним вироком суду; 2) через видання остаточного рішення; 3) через заяву, подану відповідно до встановлених вимог до інтабуляції. Коли пренотація не була підкріплена необхідними документами, її вилучали із книги (§ 438) [348]. Про пренотацію необхідно було повідомити усі зацікавлені сторони, доставляючи повідомлення про її фіксацію безпосередньо у їхні руки. Відтак той, хто спричинив пренотацію, повинен був упродовж 14-ти днів подати звичайний позов на підтвердження права власності (§ 438) [349]. Виправдання пренотації могло наступити не тільки шляхом звичайного позову, але й завдяки добровільному представленню необхідного до справи документу, наприклад, судового рішення. У випадку, коли особа не змогла виправдати пренотацію, за судовим рішенням приписку усували з ґрунтової книги. Якщо ж хтось вирішив оспорити певний запис у ґрунтовій книзі і з цієї причини подав до суду, він мав право аднотації (примітки) цієї суперечки в ґрунтовій книзі. Поява аднотації означала обмеження прав табулярного власника вказаної нерухомості.

Суспільно-правове значення записів до ґрунтових книг виявлялося у трьох принципах: 1) необхідності запису; 2) публічності ґрунтових книг; 3) публічної довіри до цих книг. Проте практика ведення ґрунтових книг у Галичині і раніше демонструвала, що принцип довіри до записів далеко не завжди діяли[350]. У 1871 р. з ухваленням Закону про ґрунтові книги та спеціального крайового закону для Галичини 1874 р. було внесено зміни до правил ведення табулярних книг. Надалі – впродовж першої третини XX ст. велике значення мало набуття власності за простою традицією – без реєстрації спадкових ділянок. Усе це

[348] Allgemeines bürgerliches Gesetzbuch für die deutschen Erbländer der Oesterreichischen Monarchie. Teil 2. Wien: k. k. Hof- und Staats-Druckerey, 1811. S. 58.
[349] Allgemeines bürgerliches Gesetzbuch… S. 58.
[350] Дністрянський С. Табулярне засидженє. Львів: Б.в., 1910. С. 31.

зумовлювало часте усування селян з їхніх земель, інколи з відвертим правовим порушенням [351].

Запис до ґрунтової книги зумовлював наступні правові наслідки: по-перше, новий власник отримував право вступати у законне посідання ґрунтом – посідання, що тягло за собою розпорядження землею, зокрема обтяження іпотекою; по-друге, хто отримував власність на нерухомість, той отримував і права не неї [352]. Особа, яка набувала чи передавала право на нерухоме майно, була зобов'язана клопотати про зміну записів у ґрунтових книгах [353]. Останні складалися з головної книги та зібрання грамот (документів). Головний принцип укладення книг полягав у розподілі за ґрунтами, а не за їхніми власниками (система реальних фолій) [354]. Веденням ґрунтових книг займалися суди першої інстанції. Останні зобов'язувалися стежити аби особи, які передають чи продають свою власність, точно подавали свої імена й прізвища, нерухомість, правову основу передачі і т.п. У ґрунтових книгах заборонялося здійснювати виправлення; необхідні поправки можна було вносити лише під час самого запису, а якщо виникла така потреба пізніше – то лише за окремим рішенням суду [355].

Ведення ґрунтових книг покладалося на місцеву владу. Земельний комісар, згідно з делегованими йому повноваженнями, спільно з іншими урядниками мав право визначати фактичні розміри земельної ділянки, її стан (оброблялася чи не оброблялася), організовувати примусовий викуп. Витяги всіх документів, у т. ч. переписка із землевласниками, долучалася до ґрунтових книг. На земельних нерухомостях, які підлягали викупові, але були обтяжені

[351] Stawecki T. Rejestry nieruchomości, księgi hipoteczne i księgi wieczyste od czasów najdawniejszych do XXI wieku... S. 192.

[352] Allgemeines bürgerliches Gesetzbuch… S. 59.

[353] Powszechna ustawa o księgach gruntowych (z d. 25 lipca 1871) // Zbiór ustaw o księgach publicznych wraz z dotyczącemi rozporzaądzeniami oraz innemi ustawami mającemi łączność z księgami gruntowemi / Wydał Eugenjusz Wieliczkowski. T. 1. Ustawy hipoteczne austrjackie. Kolomyja: Drukarnia A. Kisielewskiego, 1924. S. 6.

[354] Powszechna ustawa o księgach gruntowych (z d. 25 lipca 1871) // Zbiór ustaw o księgach publicznych... – S. 5.

[355] ЦДІА України у м. Львові, ф. 146, оп. 72, спр. 67 (Інструкції і директиви Міністерства землеробства), арк. 32.

сервітутами, місцева земельна комісія мала право примусово ліквідовувати такі сервітути (Ст. 18 Закону 1925 р.) [356].

Згодом, примусово викуплену землю місцевий земельний уряд мав право продати як одне ціле, а мав право поділити на дрібніші ділянки (економісти, однак не надто схвалювали такий підхід [357]). Ті ж надлишкові землі, які не надавалися до парцеляції і подальшого сільськогосподарського обробітку, теж вилучалися, але передавалися у розпорядження Міністерства сільського господарства і державних маєтків [358]. Якщо на території примусово викуплених приватновласницьких маєтків розташовувалися житлові чи господарські будинки, ті, власники зобов'язувалися покинути їх упродовж трьох місяців з часу продажу. Місцевий земельний уряд не мав права вимагати покинути вище зазначені приміщення до 1 листопада конкретного року (ст. 25 Закону 1925 р.) [359].

Польські законодавці намагались врегулювати й права найманих сільських робітників, які проживали у приміщеннях на землях, що підлягали примусовому викупові. Так, фільваркові працівники мали право займати ці приміщення аж до завершення договорів найму (як правило, це були річні договори). І тільки після закінчення терміну чинності таких договорів найманим працівникам надавався місць часу, щоби покинути займані будівлі [360]. Характерно, що ст. 83 Закону 1925 р. передбачала і можливість таких працівників, котрі втратили роботу після 1 січня 1923 р., претендувати на набуття земель із маєтку свого колишнього пана [361].

У ситуації, коли земля, що вилучалася, була обтяжена довготерміновими кредитами, їх сплата перекладалася на нового власника. Якщо ж йшлося лише про продаж частини земельного угіддя, обтяженого кредитами, в такому разі до

[356] Ustawa z dnia 28 grudnia 1925 r. o wykonaniu reform rolnej // Dziennik Ustaw. 1926. Poz. 1. №1. S. 5.
[357] Styś W. Rozdrobnienie gruntów chłopskich w byłym zaborze austriackim od roku 1787 do 1931. Lwów, 1938. S. 311.
[358] Ustawa z dnia 28 grudnia 1925 r. o wykonaniu reform rolnej // Dziennik Ustaw. 1926. Poz. 1. №1. S. 7.
[359] Ustawa z dnia 28 grudnia 1925 r. o wykonaniu reform rolnej // Dziennik Ustaw. 1926. Poz. 1. №1. S. 7.
[360] Ustawa z dnia 28 grudnia 1925 r. o wykonaniu reform rolnej // Dziennik Ustaw. 1926. Poz. 1. №1. S. 7.
[361] Ustawa z dnia 28 grudnia 1925 r. o wykonaniu reform rolnej // Dziennik Ustaw. 1926. Poz. 1. №1. S. 17.

вирішення справ долучався банк, який визначав частки сплати двома власниками [362]. Ціну ж викупу земельної нерухомості встановлювали з врахуванням якості ґрунтів, наявності і кількості будівель на ній, дерев, що там росли і водних об'єктів, розміщених на цій території. Враховувалися також, чи проводились на цій землі меліораційні роботи та різні обтяження, на зразок сервітутів. Даний опис проводився також задля визначення розмірів майбутніх податків або ж чергового продажу (Ст. 27 Закону 1925 р.) [363].

Ціну викупу надлишкових земель формально встановлювала спеціальна Кваліфікаційно-рахункова комісія. До її складу входили: міністр земельних реформ (керівник), міністр фінансів та міністр сільського господарства і державних маєтків, трьох експертів у сфері рільництва (один – для великих маєтків (180 га), один – для середньої і дрібної власності, один – для безземельних). За потреби Комісія могла залучати інших фахівців. На практиці ж Кваліфікаційно-рахункова комісія уповноважувала проводити викуп і встановлювати ціну на спеціальних публічних засіданнях окружні земельні комісії. Ціна землі чи її окремої частини визначалася із врахування багатьох факторів, зокрема місця розташування, родючості, суми, за яку вона колись була придбана попереднім власником. Якщо останнє встановити не вдавалося, то комісія могла вдаватися до врахування подібних продажів у конкретному населеному пункті чи місцевості [364].

Після визначення суми примусового викупу, держава розраховувалася з власником частково готівкою, а частково цінними паперами (рентою не нижче 70% від номінальної вартості). Здіслав Людкевич назвав часткове відшкодування за втрачену землю «неморальним» вчинком [365].

---

[362] Ustawa z dnia 28 grudnia 1925 r. o wykonaniu reform rolnej // Dziennik Ustaw. 1926. Poz. 1. №1. S. 7.
[363] Ustawa z dnia 28 grudnia 1925 r. o wykonaniu reform rolnej // Dziennik Ustaw. 1926. Poz. 1. №1. S. 8.
[364] Ustawa z dnia 28 grudnia 1925 r. o wykonaniu reform rolnej // Dziennik Ustaw. 1926. Poz. 1. №1. S. 8.
[365] Błąd M. Reformy rolne Polski odrodzonej [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://www.irwirpan.waw.pl/dir_upload/site/files/Monografia/33_Blad.pdf [23.10.2020].

Таблиця 1. Відсоткове відшкодування за примусовий викуп землі [366].

Розмір	*Готівкою*	*Цінними паперами*	*Рентою по курсу не нижче 70%*
До 1000 га	50%	50%	
1000–1500 га	45%	45%	10%
1500–2000 га	40%	40%	20%
2000–2500 га	35%	35%	30%
2500–3000 га	30%	30%	40%
3000–4000 га	25%	25%	50%
Понад 4000 га	20%	20%	60%

Як вбачається з наведеної таблиці, відсоток, сплачений готівкою безпосередньо залежав від розміру вилучених угідь. Що менше землі вилучалося у власника, то більше йому оплачували готівкою і навпаки.

Цінні папери становили банківський депозит на п’ять років, після чого землевласник мав право отримати кошти на руки. До того часу він мав право розраховувати лише на відсотки від цінних паперів. З настанням часу виплат, колишньому землевласнику 75% вартості цінних паперів сплачував окружний земельний уряд. Обмін цінних паперів на злоті відбувався відповідно до розпорядження Президента II Речі Посполитої від 27 квітня 1924 р. [367]. Якщо взяти до уваги те, що Польщу як і абсолютну більшість країн з ринковою економікою у 1929 р. спіткала глибока господарська криза, втрати землевласників були чималими, а доходи від сільського господарства до казни зменшилися [368].

Виплата відшкодувань значною мірою залежала від успішного продажу вилучених земельних наділів. Якщо у встановлені терміни не знайшлося

[366] Ustawa z dnia 28 grudnia 1925 r. o wykonaniu reform rolnej // Dziennik Ustaw. 1926. Poz. 1. №1. S. 9.
[367] Rozporządzenia z dnia 27 kwietnia 1924 r. // Dziennik Ustaw. 1924. Poz. 385. №36.
[368] Konopka K. Konieczność reform agrarnych w Drugiej Rzeczypospolitej Polskiej (1918–1939). *Economy and Management.* 2009/ Nr. 1. S. 16.

бажаючого придбати конкретну землю, її виносили на аукціон. Виплату відшкодувань місцева адміністрація могла проводити упродовж 30 років з дня вилучення і ще 5 років опісля, але вже з процентами (ст. 35) [369]. Варто відзначити, що така політика мала згубні наслідки: поляки-колоністи купляли землю за одну – нижчу ціну, а продавали українським селянам за вищу [370].

У разі виникнення спірних питань, вони вирішувалися у судовому порядку, щоправда Закон 1925 р. констатував відсутність окремого законодавства у цих питаннях (Ст. 29 Закону 1925 р.) [371]. Відтак, у польській державі користувалися приписами цивільного права держав, у складі яких перебували польські, західнобілоруські та західноукраїнські землі до 1918 р. Питаннями, які вимагали судового втручання, були: спірний характер права власності, смерть правовласника і відсутність єдиного спадкоємця, іпотечні обтяження тощо (потрібно мати на увазі, що напередодні Першої світової війни іпотечні борги галицьких селян зросли, порівняно з 1869 р., у 19 разів [372]). Згідно із ст. 32 Закону 1925 р., у разі виникнення перешкод для примусового викупу, пов'язаних із обмеженнями права власності, винагорода за такий маєток вносилася у банк як депозит – до вирішення всіх спірних питань [373].

Важливою складовою нового польського законодавства стала засада раціонального підходу до використання земель, особливо поруч із лісами, озерами та ріками [374]. Загалом, положення цього документу визначали принципи формування та використання земельних резервів, однак, більшість із них стосувалися порядку парцеляції землі. Земельна нерухомість, яка перебувала у розпорядженні наукових інституцій, могла бути передана Міністерству земельних реформ через посередництво фундацій чи установ у

[369] Ustawa z dnia 28 grudnia 1925 r. o wykonaniu reform rolnej // Dziennik Ustaw. 1926. Poz. 1. №1. S. 8.
[370] Баран З. До питання про аграрну політику урядів міжвоєнної Польщі стосовно Західної України [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://www.ji.lviv.ua/n28texts/baran.htm [3.11.2020].
[371] Ustawa z dnia 28 grudnia 1925 r. o wykonaniu reform rolnej // Dziennik Ustaw. 1926. Poz. 1. №1. S. 8.
[372] Злупко С. Некоторые особенности социально-экономического развития западноукраинской деревни в эпоху капитализма. *Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы*. Вильнюс: Минтас, 1963. С. 652.
[373] Ustawa z dnia 28 grudnia 1925 r. o wykonaniu reform rolnej // Dziennik Ustaw. 1926. Poz. 1. №1. S. 9.
[374] Styś W. Wpływ uprzemysłowienia na ustrój rolny. Lwów: Nakł. T-wa naukowego, 1936. S. 222.

підпорядкуванні яких вони перебували. На таких землях, якщо дозволяли умови, планувалося висаджувати ліси [375].

Обмеження великих земельних ділянок сприяло формуванню ринку землі, поглибило диференціацію селянських господарств. Однак у законі було багато прогалин та недосконалих положень. Зокрема, він зафіксував, але не пояснив природу таких типів господарств, як «самостійне», «маленьке», «карликове», що вплинуло на умови отримання позик та можливості отримання додаткових прибутків. Подібним чином законодавець не дав чітких тлумачень різних типів фермерських господарств: «промислових», «інтенсивних» тощо, що відкрило шлях до зловживань при визначенні категорії власності на земельну ділянку. Відсутність механізмів захисту від «неподільності» селянських господарств призвело до процесу їх подальшої дроблення [376].

Характеризуючи правове регулювання в галузі земельного права в міжвоєнний період, варто зазначити, що після набрання чинності Законом про здійснення земельної реформи 1925 р., профільний міністр Вітольд Станєвіч призначив Комісію з упорядкування земельного законодавства під головуванням Владислава Леопольда Яворського; результатом його діяльності став Проект земельного кодексу, підготовлений у 1928 р. [377]. Підготовка цього проекту доводить важливість проблеми формування аграрної системи для польської влади.

Утім, ухваленню цілісного земельного кодексу завадила світова економічна криза 1929–1933 рр., яка мала великий вплив і на здійснення земельної реформи. У Республіці Польща криза в сільського господарстві затягнулася до 1935 р. і її наслідком стало зменшення попиту на купівлю землі та затримка в парцеляційних роботах [378]. Це було пов’язано з різким падінням цін на сільськогосподарські товари, що призвело до зниження прибутковості

---

[375] Ustawa z dnia 28 grudnia 1925 r. o wykonaniu reform rolnej // Dziennik Ustaw. 1926. Poz. 1. №1. S. 2.

[376] Fialkowski H. Uporzadkowanie stanu prawnego drobnych gospodarstw na ziemiach wschodnich. Lublin,1937. S. 12.

[377] Jworski W. Project Kodeksu Agrarnego. Warszawa, 1928. S. 1–2.

[378] Noniewicz Cz. Reforma rolna na Wileńszczyźnie w okresie międzywojennym. *Optimum. Studia ekonomiczne.* 2014. Nr 6(72). S. 238.

ферм та цінна земельну ділянку. Більше того, реальна заборгованість фермерських господарств, яка була пов'язана із законодавством про звільнення сільських господарств від сплати боргів, зросла [379].

Водночас, за словами Ф. Лонгшампа, світова економічна криза була лише прикриттям невдач у здійсненні земельної реформи, яка впродовж усього двадцятирічного періоду стала предметом суперечок, політичних торгів та перетину різних впливів [380]. Навіть якби реформа була проведена радикальним чином, вона все одно не могла б вирішити проблему; земельного фонду було недостатньо для усунення земельного голоду [381]. Основоположним моментом, який паралізував зусилля щодо реформи, була низька індустріалізація країни, сильна залежність від іноземного капіталу та неможливість відтоку надлишку робочої сили із села. Сільська біднота не мала засобів придбати землю, тому вони отримали користь від земельної реформи явно недостатньо; тоді як серед покупців було багато багатих селян [382].

Колишній міністр сільського господарства та земельних реформ Юліуш Понятовський вважав, що «земельна реформа в незалежній Польщі не стала історичним актом союзу відродженої держави із на той час занедбаною найчисленнішою групою нації (мова про селян), – про що мріяли громадські активісти… Вона не виправдала таких великих надій, як цього сподівалися сільські жителі і не відіграла такої важливої економічної ролі, як могла би виконати... Реформа незавершена» [383].

Загалом, успішність всієї земельної реформи міжвоєнного періоду розглядалася крізь призму радикальної земельної реформи Польського комітету національного визволення, проведеної після Другої світової війни. Однак, потрібно мати на увазі, що повоєнну реформу здійснювала нова влада, залежна від Москви. Радикалізм реформи полягав насамперед у придбанні земельної

[379] Świątkowski H. Prawo rolne... S. 31
[380] Longchamps F. Prawo agrarne... S. 22
[381] Styś W. Wpływ uprzemysłowienia na ustrój rolny. Lwów: Nakł. T-wa naukowego, 1936. S. 98.
[382] Selwa J., Stelmachowski A. Prawo rolne. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1970. S. 45.
[383] Poniatowski J. Cele i założenia Reformy Rolnej w 20-leciu Niepodległości. Opracowanie Jan Górecki. Warszawa: Wydawnictwo Fundacji Rozwój SGGW, 2004. S. 31.

нерухомості для її цілей у державну власність без компенсації існуючим власникам. Як зазначав Ф. Лонгшамп, здійснення земельної реформи полягало у ліквідації поміщицького стану, позбавлення прав безземельних селян та перебудові карликових господарств, дрібних та середніх ферм [384]. Ця реформа проводилась лише з використанням для її реалізації адміністративно-правових механізмів, тобто адміністративних рішень, без можливості апеляції до незалежних судів або судового контролю адміністративних рішень. Земельна реформа задовольнила прагнення більшості селян «втамувати земельний голод», однак реформа водночас погіршила структуру господарства в цілому. Необхідно також пам'ятати про ліквідацію поміщицького стану як соціального класу [385].

Отже, здійснення земельної реформи було політичним актом, одним із символів відновлення незалежності в 1918 р. Земельний Закон 1925 р. став політичним компромісом, а відтак захищав інтереси лише певних груп населення, пропагуючи осадництво і парцеляцію. На відміну від Закону 1920 р., новий Закон про земельну реформу не суперечив нормам Конституції 1921 р. і став ключовим інструментом у регулюванні земельних відносин міжвоєнного періоду. Формування аграрної системи в Республіці Польщі вимагало багатьох змін і після ухвалення Закону 1925 р., про що свідчить наступні законодавчі ініціативи у сфері сільського господарства.

3.3. Підстави набуття, обмеження і припинення права власності на земельну ділянку на території Західної України за польським цивільним законодавством

Польське цивільне законодавство передбачало право загального землекористування, згідно з яким кожен громадянин володів правом на земельну ділянку (чи ділянки) у визначеному розмірі. Стаття 99 березневої

[384] Prutis S. Reformy agrarne w Polsce po odzyskaniu niepodległości w 1918 roku. *Studia Iuridica Agraria*... S. 214.

[385] Jastrzębski R. Reforma rolna po drugiej wojnie światowej. Ustawodawstwo państwa polskiego. *Czasopismo prawno-historyczne.* 2018. Tom LXX. Zeszyt 1. S. 119.

польської Конституції 1921 р. визнавала приватну власність за «одну з найважливіших основ суспільного устрою і правового порядку в країні», гарантуючи її захист [386]. Основний Закон держави також підкреслював, що сільськогосподарський устрій Республіки Польщі повинен опиратися на господарствах, здатних виготовляти продукцію і бути заснованими на приватній власності (*osobistą własność*) [387].

Як відомо, право власності на земельну ділянку в об'єктивному значенні – це сукупність юридичних норм, які регулюють відносини власності; в суб'єктивному значенні – це можливість володіти, користуватися і розпоряджатися землею на свій власний розсуд і у власних інтересах. Зміст права власності на земельну ділянку складається з правомочностей 1) володіння, 2) користування і 3) розпорядження цією землею. Подібно і чинний Земельний кодекс України трактує право власності на земельну ділянку як «право володіти, користуватися і розпоряджатися земельними ділянками» (ст. 78, п. 1) [388].

Право володіння землею – це право фактичного, фізичного і господарського впливу на цю конкретну земельну ділянку; законним володінням є володіння, яке ґрунтується на правовідносинах, які мають правові підстави (договори купівлі-продажу, дарування і т. п.). На думку дослідника історії права Р. Лащенка, «для володіння необхідно не тільки фактичне панування особи над річчю (один істотний момент), але й намір володаря засвоїти собі річ (другий істотний момент)» [389]. Тільки юридичне володіння *sio nomine possesio*, за римським правом підлягало самостійному захистові, а не *detentio* (тримання) з визнанням його господаря. В розуміння володіння входила

[386] Ustawa z dnia 17 marca 1921 roku. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej // Dziennik Ustaw. 1921. Poz. 267. №44. S. 651.

[387] Ustawa z dnia 17 marca 1921 roku. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej // Dziennik Ustaw. 1921. Poz. 267. №44. S. 651.

[388] Земельний кодекс України: станом на 1 січня 2014 р… С. 39.

[389] Лащенко Р. Цивільне право. Частина перша: Вступ. Загальна частина. Речеве право. Виняткове право. Подєбради: Видання «Видавничого Т-ва при Укр. Госп. Академії в Ч.С.Р.», 1925. С. 79.

уява про фактичне панування особи над річчю, через це володіння і виявлялось собою здійснення власності.

Під правом користування річчю розуміють право власника експлуатувати річ (привласнювати плоди і доходи), яка йому належить, відповідно до волевиявлення й для задоволення своїх потреб. Варто звернути увагу, що право володіння і право користування нерозривно пов'язані між собою; без володіння річчю не може бути здійснено користування цією річчю – в нашому випадку, землею. Право користування річчю, як і право володіння, може бути передано власником речі іншій особі (наприклад, передання в оренду).

Третю, найістотнішу, частину права власності складає право розпорядження річчю. Під правом розпорядження розуміють право збувати річ усіма всіма законними способами чи, іншими словами, визначати юридичну долю майна. Право розпорядження землею могло здійснюватися різними законними способами: відчуження (наприклад, дарування чи продаж), передачі у володіння/користування в інші руки (оренда або застава), відмови від майна. Наголосимо, що право розпорядження, подібно і як право володіння і користування, могли належати не лише власнику, але й іншим особам. Дарування могло набирати форму пожертвувань. Наприклад, великий землевласник Антон Лянцкоронський у міжвоєнний час пожертвував декілька земельних ділянок ветеранам Війська Польського [390].

Суперечки серед польських юристів викликало питання вивласнення (позбавлення правана земельну ділянку), яке на їхні переконання суперечило засадам Конституції. Сьомий з'їзд польських юристів і економістів, який відбувся у 1922 р. у Познані запропонував терміново узгодити земельне законодавство з основним законом держави. Найвищий адміністративний

[390] ЦДІАУЛ ф. 181, оп. 1, спр. 130 (Плани, листування та ін. документи про пожертвування земельних ділянок графом Лянцкоронським Антоном у с. Поріччя Комарнівського ключа на користь товариства поселень польських інвалідів ім. Т. Костюшки (1920, 1932)), арк. 16–20.

трибунал 14 січня 1924 р. звернув також на це увагу, рекомендуючи внести відповідні правки, що власне вдалося зробити наприкінці 1925 р. [391].

Закон про виконання земельної реформи 1925 р. фундаментальним принципом сільськогосподарського устрою II Речі Посполитої визначав приватну власністьна земельну ділянку[392]. Способи набуття права власності на речі поділяються на дві категорії: 1) початкові або первісні; і 2) похідні. Коли право власності на річ (землю) встановлювалося незалежно від волі іншої особи, то такий спосіб набуття права власності вважався початковим. Якщо право власності на річ (землю) опиралося на право попереднього власника, такий спосіб набуття права власності на річ, називалася похідним правом. До початкових способів набуття права власності належали заволодіння (*occupatio*), давність, приріст [393].

Природний характер набуття права власності – це приріст землі, наприклад примулення. Могла трапитися ситуація, коли річка становила кордон між володіннями, що прилягали до неї, то кожний із господарів мав право користуватися територією від свого берега до середини. Якщо такий піщаний берег непомітно наносився водою й отримував приріст, то такий приріст ставав власністю господаря, якому належав берег. Подібним чином трактував і австрійський Цивільний кодекс 1811 р. (ст. 411) [394]. Що ж до відриву землі, то під нею розуміли такий випадок, коли вода відривала від берега певну частину (глибу) землі та прибивала до іншого берега, де ця земля «зрощувалася» [395]. Така ситуація вважалася законним способом набуття права власності, однак на польське міжвоєнне законодавство вплив мав австрійський Цивільний кодекс 1811 р., який встановлював, що «замітна частка землі прилучиться через напір

[391] Jastrzębski R. Reforma rolna po drugiej wojnie światowej. Ustawodawstwo państwa polskiego. *Czasopismo prawno-historyczne.* 2018. Tom LXX. Zeszyt 1. S. 116.
[392] Ustawa z dnia 28 grudnia 1925 r. o wykonaniu reform rolnej // Dziennik Ustaw. 1926. Poz. 1. №1. S. 2.
[393] Лащенко Р. Цивільне право. Частина перша… С. 98.
[394] Allgemeines bürgerliches Gesetzbuch… Teil 2... S. 47.
[395] Лащенко Р. Цивільне право. Частина перша… С. 108.

ріки до чужого берега, то попередній посідач тратить власницьке право до неї лише тоді, якщо не виконує його в часі одного року» (ст. 412) [396].

У ситуації, коли річка на кордоні двох сусідніх володінь висохла, то берегова земля прибережних власників збільшувалася порівну до середини ріки. У тому випадку, коли річка висохла лише частково і створила додаткову площу одному із власників, то така земля вважалася власністю прибережного господаря. Коли ж висихання річки творило острів, то він поділявся порівну по лінії розмежування, відштовхуючись від середини ріки (якщо такий острів містився в одній половині колишньої річки, то визнавався власністю того власника, з боку якого він розташовувався). Як відзначав проф. Р. Лащенко, «В основі цих розмежувань полягає те, що юридична якість річки, як загального користування так і приватного, визначається юридичною якістю ґрунту, по якому річка тече» [397].

В австрійському, а пізніше і польському законодавстві вирізнялася спільна власність – ситуація, коли земля одночасно належала більше, ніж одній особі [398]. Право спільної власності на земельну ділянку виникало (подібно прописано в Земельному кодексі України): а) при добровільному об'єднанні власниками належних їм земельних ділянок; б) при придбанні у власність земельної ділянки двома чи більше особами за цивільно-правовими угодами; в) при прийнятті спадщини на земельну ділянку двома або більше особами; г) за рішенням суду (ст. 87) [399].

У випадку, коли межі вважалися спірними, вони встановлювалися згідно з останнім зафіксованим станом «спокійного» посідання. Якщо ж і в такому випадку неможливо було визначити межі земельної ділянки, то вони встановлювалися у судовому порядку. Найважливішими доказами при спростуванні меж земельної ділянки виступали вимір, опис, схема спірного ґрунту, записи в публічних книгах, зрештою – зізнання свідків та рішення

[396] Allgemeines bürgerliches Gesetzbuch… Teil 2... S. 48.
[397] Лащенко Р. Цивільне право. Частина перша… С. 105.
[398] Огоновський О. Систем австрийського права приватного. Т. 1... С. 213.
[399] Земельний кодекс України: станом на 1 січня 2014 р… С. 45.

експертів, видане після оглядин ділянок. Характерно, що у випадку, коли з'ясовувалося, що відновлення або спростування меж не було необхідне, позивач був зобов'язаний оплатити витрати на проведення вищезазначених робіт [400].

За чинними польським законодавство, яке поширювалося на територію Західної України, основними способами набуття права власності були: 1) купівля земельної ділянки (доступна передусім для заможних осіб, хоч й існувала система кредитування; 2) наділення землею в рамках урядових програм, передусім ветеранів; 3) підтверджена спеціальним документом спадщина. Подібно, як і в австрійський період, без запису у ґрунтову книгу неможливо було набути та узаконити прав на земельну ділянку. Запис до ґрунтової книги зумовлював наступні правові наслідки: по-перше, новий власник отримував право вступати у законне посідання ґрунтом – посідання, що тягло за собою розпорядження землею; по-друге, особа, яка отримувала власність на нерухомість, наділялася й правами не неї. Завдяки системі ґрунтових книг вдалося впорядкувати процедуру набуття/зміни права власності на земельні ділянки. Особа, яка набувала чи передавала право на нерухоме майно, була зобов'язана клопотати про зміну записів у ґрунтових книгах.

Для проведення повноцінної земельної реформи було ухвалено комплекс законодавчих актів, що регулювали торгівлю землею. Найбільше значення мало тимчасове положення Ради Міністрів від 1 вересня 1919 р., яке регулювало передачу земельної власності. Цей документ передбачав необхідність згоди компетентного органу для ефективної передачі права власності на земельну нерухомість. Постанова мала на меті контролювати оборот усіх об'єктів земельної нерухомості. Нерухомість, що належила простому селянину, звільнялася від необхідності отримати дозвіл; як пояснюється практикою Верховного Суду, це стосувалося нерухомості, що не перевищує верхнього

[400] Нараївський Є. Правовий порадник... С. 215.

розміру ділянок, виділених під час земельної реформи [401]. Більше того, був виданий акт від 14 квітня 1937 р. про обмеження торгівлі ділянками, утвореним внаслідок парцеляції [402].

Право власності, загалом, підлягає обмеженню в суспільних інтересах або інтересах соціальної справедливості, оскільки необмежене панування особи над річчю може завдавати шкоди такому суспільству. Обмеження права власності поділяється на дві групи: 1) обмеження, що встановлені в інтересах загальної користі – від цих обмежень звільнитися не можна ні шляхом давності, ні шляхом умови (обмеження загальної участі); 2) обмеження, що встановлені в інтересах окремих осіб, наприклад, сусідів (обмеження приватної участі). Останні обмеження, які враховують інтереси сусідів, отримали назву сусідського права [403].

Утім, навіть попри встановлені державою обмеження в інтересах суспільного правопорядку, право власності залишалося головним із речевих прав [404]. Формально, міжвоєнна Польська держава декларувала не втручання у здійснення власником права власності. Проте, власник земельної ділянки не міг використовувати право власності на шкоду суспільства. Діяльність власника могла бути обмежена чи припинена у випадках, встановлених законом. Таким чином, польський законодавець визначив межі здійснення права власності. Незважаючи на те, що Конституція 1921 р. визнавала приватну власність за основний принцип суспільного устрою, вона не надавала приватній власності абсолютного характеру. Зокрема, в березневій Конституції 1921 р. йшлося про можливість обмеження права власності на землі у правовий спосіб і

[401] Prutis S. Reformy agrarne w Polsce po odzyskaniu niepodległości w 1918 roku. *Studia Iuridica Agraria*... S. 212.

[402] Ustawa z dnia 14 kwietnia 1937 r. o ograniczeniu obrotu nieruchomościami powstałymi z parcelacji // Dziennik Ustaw. 1937. Poz. 272. Nr 36. S. 739–740.

[403] Лащенко Р. Цивільне право. Частина перша… С. 90.

[404] Лащенко Р. Цивільне право. Частина перша… С. 87.

підкреслювалося, що «земля, як один із чинників існування народу і держави, не може бути предметом необмеженого обороту» [405].

Вираження таких обмежень містилися в Законах про земельні реформи 1920 і 1925 років, які встановлювали максимальні розміри земельних угідь, передбачаючи добровільну/примусову парцеляцію надлишків. Таким чином, допускалася можливість експропріації чи обмеження права власності. Передбачалося, що власник мав такі права: «1) не може посягати на права третіх осіб; 2) не може переступати законно визначених меж; 3) власник повинен відступити від свого права власності, коли цього вимагає суспільне добро» [406].

Підставою для обмеження або ж припинення права власності на земельну ділянку були порушення у сфері землекористування. Попри декларoване право на набуття земельної власності громадянами Республіки Польщі, її політичне керівництво із стратегічних міркувань не могло дозволити, щоби землі у Східній Галичині стали об'єктом вільних ринкових економічних відносин. Тому, 1 вересня 1919 р. Рада міністрів прийняла розпорядження про заборону вільного обігу земель на цих територіях. Дозвіл на його купівлю-продаж повинна була видавати обласна комісія з обігу земель, яка знаходилась у Львові. Після подання земельних комісій та окружних земельних адміністрацій Головне управління земель у Варшаві видавало дозволи на парцеляцію землі – як приватним особам (землевласникам), так і юридичним особам та земельним банкам. Бюрократична система управління земельною реформою дала змогу ретельно контролювати процес земельного поселення та отримання землі у приватну власність [407].

У збірнику «Кривава книга», який документально розкриває колонізаційну політику польського уряду зазначалося: «Покликаючись на сей розпорядок

---

[405] Ustawa z dnia 17 marca 1921 roku. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej // Dziennik Ustaw. 1921. Poz. 267. №44. S. 651.

Allgemeines bürgerliches Gesetzbuch… Teil 2... S. 30.

[407] Виздрик В. Польське аграрне осадництво на західноукраїнських землях у 20-х рр. XX ст. // Грані. 2013. № 6. С. 5.

(мова про розпорядок Президента Головного земельного уряду від 27 жовтня 1919 р.), згадані [земельні] інституції не хотять продавати землі навіть місцевим селянам римо-католицького обряду, яких польські власті вважають за поляків і громадян Республіки Польщі, бо ходить о се, щоби спровадити до Східної Галичини як найбільше число польського елементу з-поза її границь. Так «Галіційський Банк Кредитовий Земскі» відмовив місцевим селянам римо-католицького обряду продажі землі в маєтку дідича Серватовського в Озерянах, повіт Бучач, розпродуючи її виключно між польських селян з Західної Галичини» [408]. Закони 1920 і 1925 рр. також обмежували можливості набуття парцельованої землі українськими селянами.

Західноукраїнські політики негативно зустріли проект закону 1936 р. про обмеження обороту нерухомого майна (землі), утвореного або прирощеного унаслідок парцеляції ґрунтів. На думку дослідниці Оксани Вербової, «Закон створював широкі можливості для втрати українським селянством придбаних земельних ділянок, оскільки головною метою урядового проекту було відчуження карликових господарств, які «стали осередком суспільної та політичної нестабільності», тоді як заможні господарства розцінювались як «опора суспільного порядку» [409]. Однак, попри цей спротив, законопроект був ухвалений парламентом.

Право загальної участі враховувало інтереси шляхів (дороги, водні шляхи). Згідно із Законом 1925 р. у приватну власність не могли бути передані землі біля важливих доріг, забудованих кварталів, біля річок. Прибережні власники зобов'язувались 1) на суднохідних річках не будувати млинів, гребель або інших перешкод; 2) дозволяти суднам спинятися біля берегів, не заходячи за відведену смугу; 3) власникам прибережних земель заборонялося будувати

[408] Кольонізаційна акція польського правительства в Східній Галичині // Кривава книга. Упорядник, автор передмови Я. Радевич-Винницький. Передрук вид. 1919, 1921 рр. Дрогобич: Відродження, 1994. С. 172.

[409] Вербова О. Аграрна політика Польської держави міжвоєнного періоду та українське питання // Науковий вісник НЛТУ України. 2008. №18(6). С. 132–133.

через малі несуднохідні річки мости на жердинах і слабких сваях, але дозволялося будувати постійні мости [410].

Право приватної участі (сусідське право) встановлювало обмеження права власності в інтересах визначених осіб – сусідів. З окремими формами сусідського права були вже знайомі у Стародавньому Римі, а з плином часу воно вдосконалилося. Зважаючи на умови сусідства, сусідське право поділяли на 1) право сусідства присадибних ділянок; 2) право сільського сусідства. Перша частина передбачала, наприклад, не засмічення сусідського городу. Право господаря дому, які обмежували право власності його сусіда, не залежали від того, чи завдають йому – тобто господареві – порушення норм законодавства, чи не завдають [411].

Сусідське право встановлює обмеження права власності в інтересах сусідів. Наприклад, власник землі та сінокосу, що лежали у верхів'ях річки, мав право вимагати, щоб сусід не підіймав річної води і не затопляв його лугів. Крім того, допускалося право проїзду приватною територією, якщо не існувало публічної дороги загального користування і коли сусід мав можливість прокласти альтернативний проїзд до своєї ділянки. Аналізуючи прецеденти сусідського права у європейських країнах, професор Р. Лащенко відзначав: «вимога дороги мусіла засновуватися на неможливості пройти або проїхати на свою землю не інакше, як через землю чужу, при чому ця неможливість повинна була бути незалежною од волі посідача, наприклад, через непереможну природну стихію…; коли ж така неможливість залежала од волі самого посідача маєтку, то вимагати проїду або проходу по чужій землі він вже був не в праві» [412].

Укладачі збірника «Кривава книга» констатували: «Українське селянство від купна землі очевидно виключене: і на основі закону… і на основі вище представлених тенденцій польської колонізаційної політики. За те були

[410] Лащенко Р. Цивільне право. Частина перша… С. 91.
[411] Лащенко Р. Цивільне право. Частина перша… С. 94.
[412] Лащенко Р. Цивільне право. Частина перша… С. 96.

випадки, що українському селянинові, який хотів купити землю, казали, нехай принесе метрику хрещення від римо-католицького священика, себто, нехай переходом на римо-католицький обряд докаже, що він є поляк і громадянин Польщі» [413] (зауважимо, що українці на час ухвалення Закону 1920 р. не визнавали легітимним включення до складу Польської держави).

Згідно урядових рекомендацій володіння землею мало бути добросовісним; передбачалося, що ніхто не може посягати на володіння іншим чином, як згідно судового рішення – незалежно від обґрунтованості своїх претензій [414]. Утім, польський законодавець передбачав й обставини припинення права власності на земельні ділянки. Зокрема, достатньо дискусійним вважалася норма про припинення права власності та вилучення надлишкової землі, що створювало ситуацію для зловживань. Закон 1925 р. передбачав, що вилученню і подальшій парцеляції не підлягають землі: а) розташовані у промислових і підміських округах (розмір 60 га); б) землі в межах понад 180 га розміщені у Новогродненському, Поліському, Волинському воєводствах, Віленському адміністративному округу, а також у Гродненському, Волковиському, Белзькому, Білостоцькому, Сокольському повітах Білостоцького воєводства [415].

Закон 1925 р. визначав обставини, коли певні землі або їх надлишок підлягав вилученню Міністерством земельних реформ: 1) коли власник розпоряджався більшою кількістю землі, ніж це було передбачено законодавством (залежно від ситуації – понад 25 га або 45 га); 2) коли землі передавалися у тимчасове користування і не були вчасно передані у земельний фонд держави; 3) коли угіддя були набуті за виняткових обставин із застереженнями колишньої влади Російської імперії (царські постанови, укази і розпорядження від 1 березня 1864 р., 3 квітня 1865 р., 23 і 31 грудня 1865 р.,

[413] Кольонізаційна акція польського правительства в Східній Галичині // Кривава книга. Упорядник, автор передмови Я. Радевич-Винницький. Передрук вид. 1919, 1921 рр. Дрогобич: Відродження, 1994. С. 172.

[414] ЦДІА України у м. Львові, ф. 146, оп. 72, спр. 67 (Інструкції і директиви Міністерства землеробства), арк. 15.

[415] Ustawa z dnia 28 grudnia 1925 r. o wykonaniu reform rolnej // Dziennik Ustaw. 1926. Poz. 1. №1. S. 3.

13 липня 1871 р. – ці документи стосувалися головно вилученню земель в учасників польського повстання 1863 р., тож польський уряд анонсував фактичну ревізію російського законодавства); 4) коли земельна нерухомість була набута з порушеннями ст. 22 Конституції; 5) коли певна земельна нерухомість за рішенням місцевих властей – адміністративних чи самоврядних – втратила останнього опікуна/спадкоємця (жінку, дитину тощо) і більше немає евентуальних спадкоємців. До речі, якщо раптом уже після вилучення у земельний фонд держави знайшлася особа, яка згідно з чинним законодавством вважалася спадкоємцем земельної ділянки, їй належало виплатити відшкодування за вилучену землю [416].

У нині чинному українському законодавстві підставами припинення права власності на земельну ділянку є: а) добровільна відмова власника від права на земельну ділянку; б) смерть власника земельної ділянки за відсутності спадкоємця; в) відчуження земельної ділянки за рішенням власника; г) звернення стягнення на земельну ділянку на вимогу кредитора; ґ) відчуження земельної ділянки з мотивів суспільної необхідності та для суспільних потреб; д) конфіскація за рішенням суду; е) невідчуження земельної ділянки іноземними особами та особами без громадянства у встановлений строк у випадках, визначених цим Кодексом (ст. 140) [417]. Водночас підставами припинення права користування земельною ділянкою є: а) добровільна відмова від права користування земельною ділянкою; б) вилучення земельної ділянки у випадках, передбачених цим Кодексом; в) припинення діяльності релігійних організацій, державних чи комунальних підприємств, установ та організацій; г) використання земельної ділянки способами, які суперечать екологічним вимогам; ґ) використання земельної ділянки не за цільовим призначенням; д) систематична несплата земельного податку або орендної плати; е) набуття іншою особою права власності на жилий будинок, будівлю або споруду, які

[416] Ustawa z dnia 28 grudnia 1925 r. o wykonaniu reform rolnej // Dziennik Ustaw. 1926. Poz. 1. №1. S. 2–3.
[417] Земельний кодекс України: станом на 1 січня 2014 р… С. 90.

розташовані на земельній ділянці; є) використання земельної ділянки у спосіб, що суперечить вимогам охорони культурної спадщини [418].

У першу чергу тут йшлося про будівництво нових доріг, видобуток корисних копалин і т.п. Кожен такий випадок повинен був регулюватися законодавчо після чого власне й наступало «вивласнення». Австрійське право передбачало, що вивласнення наступало після: 1) проведення відповідної процедури, передбаченої законом; 2) відшкодування вивласненого. Не вважалися вивласненням випадки, коли патент дозволяв владі порушувати приватну власність без формальних гарантій. Наприклад, з юридичної точки зору, не вважалося вивласненням порушення меж земельних ділянок під час копання ровів з метою затримання повені або ж копання окопів під час бойових дій [419].

Отже, право власності на землі вважалося однією з основних підвалин державно-правового розвитку Другої Речі Посполитої. Правовласником за польським законодавством могли виступати як фізичні (одночасно навіть декілька осіб), так і юридичні особи. Набути землю у приватну власність можна було шляхом укладення договору купівлі-продажу, на підставі спадкування або за договором дарування. Широке розуміння права власності на території Західної України в складі Республіки Польщі не завжди корелювалося із суспільною користю, що привело до його обмеження. На використання власником земельної ділянки або її частини могло бути встановлено обмеження в обсязі, передбаченому законом або договором. Обмеження здебільшого наступало, коли та чи інша земельна ділянка могла приносити певну суспільну користь (прокладення залізничних колій, виявлення певних мінералів тощо). Припинення права власності на земельну ділянку зазвичай наступало через фіксацію вчинених порушень правил землекористування або існування заборгованості. У такому випадку вивласнення наступало через судове рішення, а вилучені ділянки головно підлягали подальшій ліцитації.

[418] Земельний кодекс України: станом на 1 січня 2014 р… С. 90–91.
[419] Нараївський Є. Правовий порадник... С. 211.

3.4. Право користування земельними ділянками за польським цивільним законодавством

3.4.1. Договір оренди земельної ділянки на території Західної України за польським законодавством: порядок укладення та припинення

Як відомо, оренда – це засноване на договірній основі строкове оплачуване користування земельний наділом. Чинне українське законодавство визначає право оренди земельної ділянки як «засноване на договорі строкове платне володіння і користування земельною ділянкою, необхідною орендареві для провадження підприємницької та іншої діяльності» (ст. 93, п. 1) [420]. На території Західної України в складі міжвоєнної Польщі оренда землі оформлялася на підставі укладення договору оренди конкретної земельної ділянки і була достатньо поширеним явищем.

Орендар і орендодавець зобов'язувалися передати земельну ділянку в такому стані, що дозволяло її використання та не перешкоджати її «уживання». Орендар мав право здавати землю у суборенду. Якщо не існувало ніякого застереження, зокрема не було виразної заборони в орендному договорі. Водночас орендар не був зобов'язаний приводити пошкоджену ділянку до ладу, адже це сталося не з його вини, а через природні катаклізми [421]. Траплялися випадки подання до суду на орендарів, які не виконували умови орендної угоди. Такі спори, як наприклад, майновий спір графа Кароля Лянцкоронського з орендарем маєтків у сіл Ельжбетин і Казимир Ягольницького ключа Менделем Рубелем тягнувся вісім років [422].

Сторони могли домовитися під час укладення договору про сплату суми за оренду на три чи більше років наперед. Бували випадки, коли власник віддавав свій маєток за умови, що орендар вестиме господарство і даватиме йому певну

---

[420] Земельний кодекс України: станом на 1 січня 2014 р… С. 46.

[421] ЦДІАУЛ ф. 181, оп. 1, спр. 583 (Статистичні дані про кількість наявної корисної площі земельних угідь у маєтках графа Лянцкоронського Антона у Водзіславському ключі з переліком прізвищ орендарів 1909 – 1920 рр.), арк. 1–2.

[422] ЦДІАУЛ ф. 181, оп. 1, спр. 4430 (Скарги, рішення та ін. документи про майновий спір графа Лянцкоронського Кароля з орендарем маєтків у сс. Ельжбетин і Казимир Ягольницького ключа Рубелем Менделем, 1922–1930 рр.), арк. 221–223.

частину зібраного врожаю. У такому випадку це не був договір оренди, а договір спілки. Сплата за договорм найму могла бути скасована (переглянута) за умови, коли орендованою ділянкою не можна було користуватися унаслідок пошкодження бурею, вогнем, повінню. Водночас орендар не був зобов'язаний приводити пошкоджену ділянку до ладу, адже це сталося не з його вини, а через природні катаклізми (§ 1104) [423].

Коли предмет оренди був пошкоджений, орендар відповідав за провину (у т.ч. і суборендаря, якщо такий був). Орендодавець упродовж року з часу укладення договору оренди зобов'язувався у судовому порядку зажадати повернення ґрунту, інакше це право втрачалося. Оскільки в Республіці Польща ще певний час діяв австрійський Цивільний кодекс 1811 р., то термін дії договору оренди регулювався на основі його положень (§ 1113) [424]. Однак договір міг бути продовжений, у т.ч. через т.зв. «мовчазну згоду», якщо у попередньому орендному договорі не йшлося про часове застереження (§ 1114–1115) [425]. Оренда землі продовжувалося, коли орендар після завершення першого терміну оренди й надалі користувався землею, а її власник не заперечував проти цього. «Мовчазне» відновлення договору оренди наступало на таких самих умовах, які зазначалися у першому договорі, проте лише на рік. Якщо сторони прагнули до оренди на довший термін, були змушені переукладати договір [426].

Законодавство передбачало, якщо термін оренди не був прописаний у договорі, то сторона, яка захотіла його розірвати, була змушена заздалегідь проінформувати протилежну сторону про свої наміри (за шість місяців наперед; для порівняння, коли йшлося не про земельну ділянку, а про якусь іншу нерухому річ – 14 днів). Шість місяців давалося для того, наприклад, щоби можна спокійно зібрати врожай. Смерть однієї зі сторін договору оренди

[423] Allgemeines bürgerliches Gesetzbuch… S. 306–307.
[424] Allgemeines bürgerliches Gesetzbuch… S. 310.
[425] Allgemeines bürgerliches Gesetzbuch… S. 310.
[426] Нараївський Є. Правовий порадник... С. 254.

автоматично не скасовувала договору. Водночас договір можна було розірвати за умови зволікання орендаря з виплатою чиншу за користування землею [427].

Будь яка власність зобов'язує: так, власник земельної ділянки зобов'язувався утримувати майно в належному стані, що йому належить. Ризик випадкового знищення чи пошкодження/псування майна несе його власник, якщо інше не встановлено договором або законом. У юридичній науці також розрізняють добросовісне і недобросовісне володіння. Під останнім розуміють володіння, коли власник свідомий того, що не має права володіти річчю (в даному випадку землею) [428].

З допомогою оренди землевласники намагалися краще пристосувати свої господарства до умов ринку. Часто здавалися в оренду цілі поміщицькі маєтки (землі, млини, лісопильні, молочні ферми, ставки, сади), які в майбутньому могли виставлятися на продаж. Серед орендарів зустрілися колишні службовці поміщицьких маєтків та розорені поміщики. Та найбільшу групу становили власники торгового і лихварського капіталу, який вони спрямовували у сільськогосподарське виробництво. Прагнучи одержати додаткові прибутки, орендарі були зацікавлені, на противагу власникам, у довгостроковій оренді. Оренди, розраховані на 6–12 років, становили абсолютну більшість. Основна частина маєтків здавалися в оренду на 6, 9 і 12 років. Орендна плата за користування окремими парцелами була вищою, ніж за користування цілими маєтками. У Галичині набули поширення натуральна і відробіткова оренди. За оренду пасовища селяни відробляли у жнива по 10 робочих днів за одну голову робочої худоби. Таку оренду поміщики розцінювали як простий спосіб забезпечення своїх маєтків робочою силою. Значно рідше спостерігалася

[427] ЦДІАУЛ ф. 181, оп. 1, спр. 3855 (Листування управління маєтків з Головною канцелярією у м. Львові, дирекцією маєтків у м. Комарно та ін. про права і обов'язки орендарів та управляючих маєтків 1925–1928 рр.), арк. 22.

[428] Лащенко Р. Цивільне право. Частина перша… С. 82.

оренда селянських земель. Здебільшого землю здавали селяни, які заборгували гроші (часто орендарями виступали євреї) [429].

Отже, питання оренди земельних ділянок у Західній Україні регулювалося польським цивільним законодавством, яке значною мірою ґрунтувалося на юридичних нормах ще Австро-Угорщини. З огляду на затратність оренди, головними орендарями зазвичай виступали заможні особи. Селянська оренда у Галичині мала досить часто відробітковий характер, оскільки селянину ніде було взяти грошей на сплату за користування землею.

3.4.2. Порядок та підстави встановлення земельного сервітуту на території Західної України за польським законодавством

Австрійське, російське, німецьке, а у в перші повоєнні роки і польське законодавство, крім права власності на річ, допускало й інші речеві права, зокрема право на чужі речі – *jura in realiena*. Найпоширенішим серед таких прав було право сервітуту (*servitus*), коли річ/земля належить її власнику, але на цю ж саму річ й інша особа володіла правом користування, однак право її обмежувалося у своєму обсязі. В цьому і полягає сутність цього інституту цивільного права, відомого ще з часів Стародавнього Риму. Таким чином, при сервітуті річ служить не тільки безпосередньому її власникові, але й обслуговує визначені сторонні потреби [430].

Історично, розвиткові сервітутного права сприяла концентрація земельних угідь в руках окремих землевласників. У законодавстві імперій, у складі яких перебували польські та українські землі у XIX – поч. XX ст., сервітутом називалося право селян користуватися панськими пасовищами та лісами (включаючи випас худоби, збирання хмизу, заготівлю будівельних матеріалів для реконструкції чи будівництва). Прикладом сервітуту може слугувати право на проїзд через маєток власникові іншого сусіднього маєтку. Перший маєток

[429] ЦДІА України у м. Львові, ф. 160, оп. 6, спр. 219 (Договори, квитанції, заставні документи та ін. про оренду державних маєтків), арк. 31.

[430] Лащенко Р. Цивільне право. Частина перша… С. 125.

(*praedium serviens*) таким чином служив господарським цілям іншого маєтку (*praedium dominans*). Проф. Р. Лащенко, пишучи про відмінність сервітуту від оренди, підкреслював: «по договору оренди я теж можу придбати право на користування чужою річчю, але в моє право в даному разі з'являється правом чисто особистим» [431].

Найбільшого поширення на території Західної України набули земельні або ґрунтові сервітути, що полягали у праві власника земельної ділянки користуватися вигодами сусіднього земельного наділу. Головними земельними сервітутами визначалися: 1) право утримування на чужому ґрунті стежки, вигону худоби або переїзду; 2) забір води; 3) випас худоби; 4) вирубка дерева, збирання сухого листя, жолудів та хворосту; 5) полювання, риболовлі; 6) копання піску, ламання каміння [432].

Набуття сервітутів, або як їх часто називали у Західній Україні – служебностей, відбувалося через їхній запис до публічних ґрунтових книг (§1469) [433]. Правовою підставою сервітуту міг бути договір, заповіт або судове рішення, яке наставало при поділі спільних ґрунтів. Існувало таке поняття, як «задавнення», коли, скажімо, хтось їздив чужим полем більше тридцяти років без перешкоди) (§1473) [434]. На нерухомості, не вписаній до книг, право сервітуту набувалося через складання у суді документу-легалізації.

Один ґрунт (земельний наділ) міг бути одночасним сервітутом для декількох чи більше осіб. Наприклад, не існувало жодної перешкоди для права переїзду через якийсь конкретний земельний наділ. У випадку, коли ґрунт обтяжений сервітутом збільшувався або зменшувався – це не впливало на значення сервітуту, бо він залишався й надалі. Щоправда, функціонував принцип, згідно з яким шанувалася власність обтяженої ділянки, і у випадку сумніву, сервітут належало не побільшувати, а зменшувати. Жоден сервітут не міг бути довільно відокремлений від службової (сервітутної) речі, так само як і

[431] Лащенко Р. Цивільне право. Частина перша… С. 127.
[432] Нараївський Є. Правовий порадник... – С. 218.
[433] Allgemeines bürgerliches Gesetzbuch… Teil 3... S. 45.
[434] Allgemeines bürgerliches Gesetzbuch… Teil 3... S. 46–47.

перенесений на іншу річ чи особи. Право переїзду через один ґрунт не давало автоматично права переїзду через інший ґрунт [435].

На території Західної України в складі Республіки Польщі (1921-1939 рр.) право стежки, перегону худоби і переїзду включало право ходити або дозволяти іншим людям приходити до себе. Право користування було пов'язане з правом перегону худоби, а право переїзду включало право їздити не обов'язково одним, а декільком кінськими запрягами. Водночас без окремого дозволу не допускалося поширювати право переходу на право переїзду, а право перегону худоби – на право перетягувати через конкретний ґрунт обтяжений сервітутом великі вантажі. До утримання дороги, мостів і кладок визнавалися причетними всі особи та ґрунтові посідачі, яким слугує їхнє користування. З правом забору чужої води було пов'язане також право доступу до неї. Той, хто мав право забору води з чужого ґрунту володів правом будувати за власні кошти потрібні трубопроводи, ринви і шлюзи. Їхній розмір, за потреби, встановлювався власником земельної ділянки, де було джерело води [436].

Упродовж другої половини XIX – початку XX ст. поміщики поступово позбавляли селян навіть тих сервітутів, якими вони продовжували користуватися. Вони базувалися на звичаях, усних домовленостях або документах. Імперії, які поділили наприкінці XVIII ст. Річ Посполиту, впродовж XIX ст. поступово скасовували існуючі сервітути. Сподівання на те, що селяни внаслідок такого кроку отримають більше земель у своє володіння, не виправдалися [437]. У Німеччині цей процес влада запустила одночасно з впровадженням виборчого права селян у 1823 р., в Австро-Угорщині (на території Галичини) – 1853 р., в Росії – 1864 р. Частина сервітутів зберігалася як певний рудимент і підлягала поступовій ліквідації на основі добровільних угод [438]. У 1897 р. у Львові відбулася конференція економістів, учасники якої

[435] Нараївський Є. Правовий порадник... С. 218.
[436] Нараївський Є. Правовий порадник... С. 219.
[437] Styś W. Reforma rolna jako walka z przeludnieniem wsi. Lwów, 1938. S. 4.
[438] Cepil M., Figlus T. Procesy parcelacji gruntów folwarcznych i likwidacji serwitutów w okresie międzywojennym na przykładzie wsi Boczki i Rzepiszew // Biuletyn Szadkowski. 2019. No. 19. S. 81.

констатували, що селяни у «у боротьбі за сервітути зазнали поразки», оскільки наприкінці XIX ст. у їхніх руках зосереджувалася 351 тис. моргів угідь обтяжених сервітутом із 4 млн. моргів усіх земель, обтяжених сервітутним правом [439].

На час відновлення Польської держави у 1918 р. у Галичині і на Волині ще зберігалися окремі сервітути. На практиці, за визначенням польського дослідника Г. Свєнтковського, ліквідація сервітутів у міжвоєнній Польщі для влади було найважливішим завданням, поряд із парцеляцією великих земельних угідь і створення на їх місці нових селянських господарств [440]. Подібної думки дотримувався і знавець земельних правовідносин на селі Вінценти Стись, пропонуючи перебудову сільського господарства у двох взаємодоповнюючих напрямках: 1) зменшення кількості зайнятих у сільському господарстві (в першу чергу, за рахунок розвитку промисловості у містах) і 2) проведення комплексної земельної реформи (комасація, парцеляція, ліквідація сервітутів тощо) [441].

У політичних колах Галичини вважали, що сервітутні комісії, які працювали під впливом дідичів, «надзвичайно скривдили селян… стративши пасовиська і право побору дерев» [442]. Авторитетний юрист К. Левицький у свій час пропонував передати сервітутних справ на розгляд звичайних судів, а не спеціальних комісій [443]. Ліквідацією сервітутів займалися спеціальні комісії і цей процес затягнувся у часі. Якщо одні локальні комісії займалися підготовкою, то інші на основі зібраних даних ухвалювали відповідні постанови, які могли бути оскаржені у Міністерстві внутрішніх справ. Після вирішення основної частини сервітутних справ комісії припинили свою діяльність. Їхні компетенції згідно крайового закону для Галичини від 24 березня 1895 р. були передані судам і політичним органам влади. Таким

[439] Злупко С. Некоторые особенности социально-экономического развития западноукраинской деревни в эпоху капитализма. *Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы*. Вильнюс: Минтас, 1963. С. 649.
[440] Świątkowski H. Prawo rolne... S. 20–22.
[441] Styś W. Reforma rolna jako walka z przeludnieniem wsi. Lwów, 1938. S. 3–4.
[442] Баран С. За рідну землю. Справа колонізації.. С. 9.
[443] Левицький К. Наші сервітути. *Часопись правнича*. Львів. 1895. Рочник V (За перший чверть). С. 28.

чином, у міжвоєнній Галичині у складі Республіки Польщі спірні питання навколо сервітутів належало до компетенції судів.

Ще до ухвалення Закону про земельну реформу, а саме 7 травня 1920 р. парламент видав Закон про ліквідацію сервітутів [444]. Господарський суб'єкт необхідно було вважати майном або доменом, обтяженим сервітутом незалежно від того, чи має цей суб'єкт господарювання окрему іпотечну (ґрунтову) книжку або є частиною земельного майна. 16 червня 1920 р. міністр сільського господарства видав розпорядження на предмет виконання Закону про ліквідацію сервітутів на польських землях, що входили до складу Російської імперії [445]. Попри поширення на Волинь Закону від 7 травня 1920 р., 10 січня 1922 р. був виданий окремий Закон про предмет ліквідації сервітутів у Волинському, Поліському і Новогродзькому воєводствах [446]. Через декілька років, а саме 27 березня 1926 р. було видане розпорядження міністра сільського господарства про зміну розпорядження Президента колишнього Головного уряду земського від 14 грудня 1922 р. про виконання закону від 10 січня 1922 р. [447].

Земельні управління мали здійснювати ліквідацію сервітутів на основі добровільної домовленості сторін або з примусу. Кожен власник господарства, реалізуючи право на утримання, мав право вимагати від сільського адміністратора або сільського голови скликати збори власників таких господарств для прийняття резолюції, покликаної запустити процес ліквідації цих служебностей. У разі ліквідації сервітуту власники земель, яких стосувалася така ліквідація, могли діяти особисто або через своїх заступників, що мали спеціальну довіреність, укладені в нотаріальній формі [448]. Під час провадження, здійсненого відповідно до ст. 19 Закону від 7 травня 1920 р. «Про

[444] Ustawa z dnia 7 maja 1920 r. // Dziennik Ustaw. 1920. poz. 249. № 42. S. 684.
[445] Ustawa z dnia 7 maja 1920 r. // Dziennik Ustaw. 1920. poz. 249. № 42. S. 684.
[446] Ustawa z dnia 10 stycznia 1922 r. // Dziennik Ustaw. 1922. poz. 65. № 10. S. 130.
[447] Rozporządzenie Ministra Reform Rolnych z dnia 27 marca 1926 r. // Dziennik Ustaw. 1926. poz. 196, 197, 198. № 32. S. 369.
[448] ЦДІАУЛ ф. 181, оп. 1, спр. 1175 (Листування управління маєтків Водзіславського ключа з Головною канцелярією у м. Львові, дирекцією маєтків у м. Комарно та ін. про знесення сервітутного права на маєтки цього ключа, 1924–1929 рр.), арк. 12.

ліквідацію сервітутів» сторони укладали угоду про добровільну ліквідацію сервітутів, земельні управління мали право зупинити розпочате провадження, залишаючи сторонам належний термін для подання доказів, зазначених у пп. 3, 4 та 5 ст. 28 цього положення [449]. Вищезазначене призупинення примусового провадження та встановлення дати попереднього обмеження для подання вищезазначених доказів відбувалося внаслідок рішення окружної земельної комісії, прийнятого на вимогу повітового або районного земельного управління (Стаття 6) [450].

Розгляд справи про ліквідацію сервітуту примусовими засобами базувався на законно чинному рішенні окружної земельної комісії, прийнятому на господарських зборах. У випадках, коли в ході судового розгляду справи, спричиненого добровільною домовленістю сторін або примусом на прохання однієї з них, виявлялося, що ліквідації підлягає лише частина сервітуту, власник майна мав представити мирову угоду щодо ліквідації решти послуг упродовж двох місяців з дати отримання повістки або вимагати їх ліквідації примусово (Стаття 9) [451]. Неподання вищезазначеної угоди до Земельних управлінь про ліквідацію сервітутів або запиту на їх ліквідацію примусовим шляхом, спричиняло припинення розгляду справи [452].

На території Західної України в складі Республіки Польщі (1921-1939 рр.) ліквідація за готівку, повністю або частково, могла відбуватися лише у виняткових випадках, а саме: а) коли землі, обтяжені сервітутами, були розділені на невеликі ділянки, за умови застережень, зазначених у другій частині ст. 10; б) коли для ліквідації технічного обслуговування можуть надаватися лише лісові території, що мали природоохоронне значення; в) коли

[449] Ustawa z dnia 7 maja 1920 r. // Dziennik Ustaw. 1920. poz. 249. № 42. S. 684, 687.

[450] Rozporządzenie Prezesa głównego urzędu ziemskiego z dnia 16 czerwca 1920 r. [Електронний ресурс] // Режим доступу: https://sip.lex.pl/akty-prawne/dzu-dziennik-ustaw/wykonanie-ustawy-o-likwidacji-serwitutow-na-terenie-b-krolestwa-16878034

[451] Rozporządzenie Prezesa głównego urzędu ziemskiego z dnia 16 czerwca 1920 r. [Електронний ресурс] // Режим доступу: https://sip.lex.pl/akty-prawne/dzu-dziennik-ustaw/wykonanie-ustawy-o-likwidacji-serwitutow-na-terenie-b-krolestwa-16878034

[452] ЦДІАУЛ ф. 181, оп. 1, спр. 1175 (Листування управління маєтків Водзіславського ключа з Головною канцелярією у м. Львові, дирекцією маєтків у м. Комарно та ін. про знесення сервітутного права на маєтки цього ключа, 1924–1929 рр.), арк. 23.

ділянка, обтяжена сервітутним правом, вважалася непридатною для сільськогосподарських потреб. Лісові ділянки, що надавалися як винагорода за обслуговування, могли бути розділені на невеликі ділянки між окремими фермерами лише за згодою регіональних лісових господарств (Стаття 14) [453].

У разі примусової ліквідації сервітуту, земля, як правило, відокремлювалася від майна (економічної одиниці), обтяженого нею. Однак можна було виділити землю для сервітутів повністю або частково з іншого не обтяженого майна у таких випадках: 1) коли площа майна, обтяженого служебностями, була недостатня для ліквідації всіх послуг; 2) коли земля була обтяжена служебностями, однак а) вважалася абсолютно непридатною для сільськогосподарських цілей, (б) була розташована далеко від існуючих господарств і до них був ускладнений доступ; (в) якщо їх відокремлення могло зашкодити виробничому процесу (відсутність доступу, знищення цінного технічного обладнання); 3) коли лісоохоронна служба відмовляла у дозволі відокремлювати майно, охоплене сервітутами [454].

Витрати на ліквідацію сервітутів накладалися: (а) під час провадження у рамках добровільної угод сторона, стосовно якої ця умова застосовувалася; (б) у разі примусового провадження – сторона, на вимогу якої було розпочато провадження в Земельному управлінні. При застосуванні примусової ліквідації сервітуту спосіб покриття витрат на таку ліквідацію щоразу визначався окружною земельною комісією (Стаття 15). Витрати, що стягувалися земельними управліннями за ліквідацію сервітутів, становили 500 марок за кожен морг за територію в межах 200 моргів та 300 марок за кожен морг, що перевищує територію 200 моргів. Підставою для розрахунку витрат на ліквідацію сервітутів, пов'язаних із земельними угіддями, був загальний обсяг

[453] Rozporządzenie Prezesa głównego urzędu ziemskiego z dnia 16 czerwca 1920 r. [Електронний ресурс] // Режим доступу: https://sip.lex.pl/akty-prawne/dzu-dziennik-ustaw/wykonanie-ustawy-o-likwidacji-serwitutow-na-terenie-b-krolestwa-16878034

[454] Rozporządzenie Prezesa głównego urzędu ziemskiego z dnia 16 czerwca 1920 r. [Електронний ресурс] // Режим доступу: https://sip.lex.pl/akty-prawne/dzu-dziennik-ustaw/wykonanie-ustawy-o-likwidacji-serwitutow-na-terenie-b-krolestwa-16878034

земельної ділянки (Стаття 17) [455]. Витрати на ліквідацію служебностей, пов'язані із земельними угіддями, мали оплачуватися Повітовими касами за рахунок подальшої реалізації цих земель у два етапи: 1) перший внесок сплачували під час укладання добровільного договору або подання заяви про примусову ліквідацію сервітуту у розмірі 75% від загальної суми, що підлягала сплаті у випадках добровільної ліквідації, та у розмірі 2000 марок з господарства, що користувалося служебносятми, у випадках примусової ліквідації; 2) другий внесок мав бути виплачений після закінчення провадження у справі та складав залишок платежу (Стаття 18) [456].

Коли винагорода за скасування сервітутів передбачалася не землею, а в грошовій формі, або частково землею, а частково грошима, витрати мали обчислюватися Земельними управліннями. Незалежно від витрат, понесених відповідно до встановленого Регламенту, витрати, пов'язані з виведенням з експлуатації служебностей, полягали у наданні службовим особам земельних комісій на їх прохання засобів для транспортування до місця вимірів (принаймні до найближчої залізничної станції), необхідної кількості робітників для вимірювальних робіт (Стаття 20) [457]. Вимірювальні роботи, пов'язані з ліквідацією сервітутів, могли виконуватися геометрами Земельних відомств або приватними геометрами, уповноваженими Головним Земельним управлінням (у таких людей не мало бути конфлікту інтересів).

Сума витрат, пов'язаних із ліквідацією сервітутів, щоразу визначалося окружними земельними комісіями, які мали право, у виняткових випадках зменшити розмір цих витрат, але не більше 50%. Усі заяви та документи, що

---

[455] Rozporządzenie Prezesa głównego urzędu ziemskiego z dnia 16 czerwca 1920 r. [Електронний ресурс] // Режим доступу: https://sip.lex.pl/akty-prawne/dzu-dziennik-ustaw/wykonanie-ustawy-o-likwidacji-serwitutow-na-terenie-b-krolestwa-16878034

[456] Rozporządzenie Prezesa głównego urzędu ziemskiego z dnia 16 czerwca 1920 r. [Електронний ресурс] // Режим доступу: https://sip.lex.pl/akty-prawne/dzu-dziennik-ustaw/wykonanie-ustawy-o-likwidacji-serwitutow-na-terenie-b-krolestwa-16878034

[457] Rozporządzenie Prezesa głównego urzędu ziemskiego z dnia 16 czerwca 1920 r. [Електронний ресурс] // Режим доступу: https://sip.lex.pl/akty-prawne/dzu-dziennik-ustaw/wykonanie-ustawy-o-likwidacji-serwitutow-na-terenie-b-krolestwa-16878034

подавалися до земельних управлінь при ліквідації послуг, не включали гербових та фіскальних зборів [458].

Окремою і дуже важливою складовою ліквідації сервітутів була ліквідація на основі *добровільної домовленості* [459]. Стаття 25 міністерського розпорядження передбачала, що власники майна, обтяженого служебностями, не могли укладати добровільних угод про їх ліквідацію, якщо це майно було виставлене на продаж на публічних торгах. Активи, виставлені на продаж на відкритих торгах, вважалися активами, про що в іпотечній книзі вносилося відповідне попередження [460]. Добровільні угоди мали укладатися в письмовій формі в присутності принаймні трьох свідків та підписуватись обома сторонами. Справжність підписів осіб, зазначених у договорі, підтверджувалася представником місцевої влади. Для укладення добровільних угод про ліквідацію сервітуту призначалися: а) з боку власника майна, обтяженого сервітутом, – законні власники або їх заступники; б) з боку господарств, що користувалися сервітутами, – довірені особи власників цих господарств. У випадку, коли обтяжений сервітутним правом маєток перебував у державній власності, стороною процесу ліквідації служебностей за спеціальною довіреністю виступала посадова особа [461].

При поданні земельному уповноваженому заяви про ліквідацію сервітуту необхідно було додавати такі документи: 1) іпотечний витяг із земельного та іпотечного реєстру маєтків, обтяжених сервітутом; 2) таблицю про ліквідацію або акт про відкладення ліквідації, виданий адміністрацією (за потреби довідку з іпотечного архіву повітового суду); 3) засвідчену копію постанови зборів власників господарств, що користувалися сервітутом, і прийняли рішення про

---

[458] ЦДІАУЛ ф. 181, оп. 1, спр. 1175 (Листування управління маєтків Водзіславського ключа з Головною канцелярією у м. Львові, дирекцією маєтків у м. Комарно та ін. про знесення сервітутного права на маєтки цього ключа, 1924–1929 рр.), арк. 30.

[459] Ustawa z dnia 7 maja 1920 r. // Dziennik Ustaw. 1920. poz. 249. № 42. S. 685.

[460] Rozporządzenie Prezesa głównego urzędu ziemskiego z dnia 16 czerwca 1920 r. [Електронний ресурс] // Режим доступу: https://sip.lex.pl/akty-prawne/dzu-dziennik-ustaw/wykonanie-ustawy-o-likwidacji-serwitutow-na-terenie-b-krolestwa-16878034

[461] Rozporządzenie Prezesa głównego urzędu ziemskiego z dnia 16 czerwca 1920 r. [Електронний ресурс] // Режим доступу: https://sip.lex.pl/akty-prawne/dzu-dziennik-ustaw/wykonanie-ustawy-o-likwidacji-serwitutow-na-terenie-b-krolestwa-16878034

його ліквідацію; 4) виміри ділянки (плани та реєстри у двох примірниках, підготовлені відповідно до діючих технічних регламентів); 5) дозвіл Управління охорони лісів на відокремлення та можливий поділ лісових ділянок на невеликі ділянки, якщо такі місця передбачалися договором; 6) перелік іпотечних кредиторів (якщо такі були); 7) квитанцію повітового фонду про сплату відповідної суми на рахунок окружного управління земельних ресурсів [462].

Земельний уповноважений, після отримання заяви щодо скасування сервітуту, зобов'язувався негайно повідомити про це регіональний земельний офіс і в найкоротший термін виїхати на місце розташування земельної ділянки для засвідчення договору. Він розпоряджався повідомити дату та мету свого прибуття, задля чого скликалися збори власників господарств, що користувалися служебностями, запрошувалися: 1) власник майна, котрий ліквідовував сервітут; 2) іпотечні кредитори; 3) свідки, присутні під час підписання контракту; 4) геометр, який проводив вимірювання; 5) власники полів, прилеглих до землі, обтяженої сервітутом (Стаття 29). Що характерно, вчасне неприбуття осіб, яких викликав земельний комісар, за винятком сторін, не зупиняло процесу ліквідації сервітуту [463].

На зборах власників господарств, уповноважений із земельних питань, у присутності сільського голови та вище зазначених осіб, повідомляв, чи була постанова про ліквідацію сервітуту прийнята відповідно до чинного законодавства. Він повинен був пояснити поточний зміст та значення укладеного договору, здійснити огляд земельної ділянки, звертаючи увагу на точність визначення меж [464]. Встановивши, що присутні точно розуміють зміст та значення ліквідації сервітуту, а земельна ділянка не спірна й угода укладена

[462] Ustawa z dnia 7 maja 1920 r. // Dziennik Ustaw. 1920. poz. 249. № 42. S. 688.

[463] Rozporządzenie Prezesa głównego urzędu ziemskiego z dnia 16 czerwca 1920 r. [Електронний ресурс] // Режим доступу: https://sip.lex.pl/akty-prawne/dzu-dziennik-ustaw/wykonanie-ustawy-o-likwidacji-serwitutow-na-terenie-b-krolestwa-16878034

[464] ЦДІАУЛ ф. 181, оп. 1, спр. 1175 (Листування управління маєтків Водзіславського ключа з Головною канцелярією у м. Львові, дирекцією маєтків у м. Комарно та ін. про знесення сервітутного права на маєтки цього ключа, 1924–1929 рр.), арк. 10.

добровільно, ліквідовував всі служебності, що обтяжували майно. Уповноважений із земельних питань у присутності сільського голови та трьох свідків засвідчував угоду про добровільну ліквідацію сервітуту, роблячи відповідні записи в ґрунтовій книзі (Стаття 32) [465].

Земельний уповноважений складав відповідний протокол про проведені заходи, до якого, на прохання зацікавлених осіб, залучав усі їхні скарги та протести (за наявності). Цей протокол підписували всі особи, які брали участь у вище описаному заході. Після підтвердження угоди вона не могла змінюватись на прохання сторін. Виконавши всі формальності, земельний комісар надсилав звіт про виконану роботу до окружного земельного управління на затвердження. Варто зауважити, що крім безпосередніх питань щодо ліквідації сервітуту, документ мав містити: 1) детальну картину земельних відносин у конкретній місцевості, особливо щодо структури селянських господарств; 2) пояснення щодо доцільності укрупнення земель, меліорації тощо [466].

Звіт про надання послуг, поданий уповноваженим з питань земель на затвердження окружної земельної служби, повинен був містити, крім угоди про ліквідацію сервітуту також такі документи: 1) заяви сторін та осіб, зацікавлених у ліквідації служебностей; 2) список людей, які користуються сервітутом; 3) протокол земельного уповноваженого про здійснення діяльності, пов'язаної з ліквідацією сервітуту; 4) будь-які інші докази, підготовлені в ході розгляду справи (Стаття 37). Отримавши такий звіт від земельного уповноваженого, повітове земельне управління негайно мало розглянути справу на предмет дотримання юридичних вимог, враховуючи при цьому економічну доцільність ліквідації сервітуту. Якщо у разі такої ліквідації передбачалася грошова компенсація – повністю або частково, справа передавалася на розгляд спеціальної земельної комісії. Після цього окружна земельна комісія виносила

[465] Rozporządzenie Prezesa głównego urzędu ziemskiego z dnia 16 czerwca 1920 r. [Електронний ресурс] // Режим доступу: https://sip.lex.pl/akty-prawne/dzu-dziennik-ustaw/wykonanie-ustawy-o-likwidacji-serwitutow-na-terenie-b-krolestwa-16878034

[466] Rozporządzenie Prezesa głównego urzędu ziemskiego z dnia 16 czerwca 1920 r. [Електронний ресурс] // Режим доступу: https://sip.lex.pl/akty-prawne/dzu-dziennik-ustaw/wykonanie-ustawy-o-likwidacji-serwitutow-na-terenie-b-krolestwa-16878034

рішення, що містило: а) рішення про затвердження угоди; б) звернення до Головної земельної комісії щодо необхідності додаткового запису до ґрунтової книги; в) визначення, відповідно до ст. 21 міністерського розпорядження, суми витрат, що належать здійснити окружному земельному управлінню за проведення робіт, пов'язаних з ліквідацією сервітуту [467].

Рішення окружних земельних комісій, прийняті за добровільними угодами про скасування службових зобов'язань (сервітутів), могли бути оскаржені у строк, передбачений ст. 39 Закону від 7 травня 1920 р. «Про ліквідацію сервітутів» [468]. Отримавши рішення Головної земельної комісії про затвердження проекту запису до ґрунтової книги, повітове управління земельних відносин негайно приступало до завершення провадження, а саме: 1) повідомляло сторони про те, що вони можуть заволодіти землею, яка була обтяжена сервітутом; 2) подавало інформацію іпотечному відділу про зняття обмежень, пов'язаних із ліквідованими сервітутами; 3) вносило додатковий запис до ґрунтової книги; 4) видавало довіреним особам власників господарств, служебності яких ліквідовано, один примірник земельного плану, зберігаючи другий примірник плану та реєстр вимірювань в своєму архіві; 5) нагадувало, що упродовж місяця зацікавлені сторони повинні були покрити витрати; 6) виплачувало власникам господарств, служебності яких було ліквідовано, належні суми відповідно до вимог ст. 12 міністерського розпорядження [469].

Польське законодавство, крім добровільної ліквідації сервітутів, передбачало і *примусову ліквідацію* (Стаття 44). Щоб здійснити таку ліквідацію, потрібно було звернутися в письмовій формі до земельного уповноваженого, на

---

[467] Rozporządzenie Prezesa głównego urzędu ziemskiego z dnia 16 czerwca 1920 r. [Електронний ресурс] // Режим доступу: https://sip.lex.pl/akty-prawne/dzu-dziennik-ustaw/wykonanie-ustawy-o-likwidacji-serwitutow-na-terenie-b-krolestwa-16878034

[468] Ustawa z dnia 7 maja 1920 r. // Dziennik Ustaw. 1920. poz. 249. № 42. S. 688.

[469] Rozporządzenie Prezesa głównego urzędu ziemskiego z dnia 16 czerwca 1920 r. [Електронний ресурс] // Режим доступу: https://sip.lex.pl/akty-prawne/dzu-dziennik-ustaw/wykonanie-ustawy-o-likwidacji-serwitutow-na-terenie-b-krolestwa-16878034

території якого знаходилося майно, обтяжене цими служебностями [470]. Під час подання земельному уповноваженому запит на примусове скасування сервітуту слід було додати такі документи: 1) іпотечний витяг із земельного та іпотечного реєстру; 2) акт ліквідації, а за його відсутності засвідчені копії документів, що зберігаються в іпотечному архіві повітового суду; 3) перелік іпотечних кредиторів та осіб, на користь яких вони включені до іпотечного переліку обмежень щодо права власності; 4) квитанцію повітового податку про сплату відповідної суми на рахунок окружного земельного управління; 5) зобов'язання виконати в межах строку, зазначеного земельними управліннями, будь-які геодезичні роботи, що стосувалися передбачуваної ліквідації, за свій рахунок. Відсутність будь-якого із вищезазначених пунктів звільняло земельного уповноваженого від обов'язку розпочати ліквідаційну процедуру (Стаття 46) [471].

Земельний уповноважений після отримання зазначених документів, і за умови, що не існувало перешкод, перелічених у ст. 46, мав негайно повідомити про це повітове управління земель і найближчим часом виїхати на земельну ділянку, обтяжену сервітутом, для детального розслідування [472]. Як і у випадку з добровільною ліквідацією, земельний комісар повідомляв про дату та мету свого прибуття усі зацікавлені сторони. Загалом, процедура примусової ліквідації сервітутів у загальному була подібною до ліквідації на основі добровільної угоди. Коли добровільна домовленість, запропонована земельним комісаром, не набувала чинності, він повідомляв присутніх, що подає через окружне земельне управління заяву до окружної земельної комісії про ліквідацію сервітуту примусовим шляхом. Після ретельного вивчення справи та

---

[470] Rozporządzenie Prezesa głównego urzędu ziemskiego z dnia 16 czerwca 1920 r. [Електронний ресурс] // Режим доступу: https://sip.lex.pl/akty-prawne/dzu-dziennik-ustaw/wykonanie-ustawy-o-likwidacji-serwitutow-na-terenie-b-krolestwa-16878034

[471] Rozporządzenie Prezesa głównego urzędu ziemskiego z dnia 16 czerwca 1920 r. [Електронний ресурс] // Режим доступу: https://sip.lex.pl/akty-prawne/dzu-dziennik-ustaw/wykonanie-ustawy-o-likwidacji-serwitutow-na-terenie-b-krolestwa-16878034

[472] Rozporządzenie Prezesa głównego urzędu ziemskiego z dnia 16 czerwca 1920 r. [Електронний ресурс] // Режим доступу: https://sip.lex.pl/akty-prawne/dzu-dziennik-ustaw/wykonanie-ustawy-o-likwidacji-serwitutow-na-terenie-b-krolestwa-16878034

заслуховування сторін, зацікавлених у ліквідації, та, у разі необхідності – експертів, окружна земельна комісія видавала рішення про розпорядження про примусову ліквідацію, встановлюючи дату початку провадження. Цей строк не міг бути довшим за 60 днів з дати вручення копії рішення сторонам. Копії рішення окружної земельної комісії мали бути негайно доставлені сторонам, а відповідно до законного місця проживання – іпотечним кредиторам та особам, зазначених у справі. Рішення можна було оскаржити в головній земельній комісії упродовж 14 днів з дати вручення сторонам остаточної редакції, однак оскарження цих рішень в Головній земельній комісії не зупиняло провадження у справі, дата початку якої починалася з дня, зазначеного в рішенні першої інстанції. Недотримання вищезазначеного терміну не впливало на подальше продовження примусового провадження [473].

Якщо сторони не представили мирової угоди у строк, визначений рішенням окружної земельної комісії (ст. 56), земельний комісар розпочинав ліквідацію сервітуту примусом. Після ретельного та всебічного огляду зібраних матеріалів Земельними управліннями, та вислухавши побажання сторін зацікавлених у ліквідації сервітутів, Оціночно-примирна комісія складала детальний перелік ліквідованих служебностей, що належали даному селу. Для того, щоб точно отримати середню оцінку землі, комісія визначала ціну продажу сільськогосподарських угідь подібного класу на основі п’ятирічного періоду (як правило, визначалося середнє арифметичне). Будь-які поточні та заплановані дороги, канави, межі тощо, які мали забезпечити майбутнім власникам раціональне використання земель, виключалися із загальної оцінки [474]. Проте, як показала практика визначення ціни землі було непростим,

[473] Rozporządzenie Prezesa głównego urzędu ziemskiego z dnia 16 czerwca 1920 r. [Електронний ресурс] // Режим доступу: https://sip.lex.pl/akty-prawne/dzu-dziennik-ustaw/wykonanie-ustawy-o-likwidacji-serwitutow-na-terenie-b-krolestwa-16878034

[474] Rozporządzenie Prezesa głównego urzędu ziemskiego z dnia 16 czerwca 1920 r. [Електронний ресурс] // Режим доступу: https://sip.lex.pl/akty-prawne/dzu-dziennik-ustaw/wykonanie-ustawy-o-likwidacji-serwitutow-na-terenie-b-krolestwa-16878034

оскільки інфляція, яка мала місце у міжвоєнній Польщі суттєво впливала на ситуацію [475].

Після отримання розцінок, підготовлених комісією, попередньо повідомивши зацікавлені сторони, земельний комісар подавав проект ліквідації сервітуту та закликав сторони прийняти його. Заяви сторін та осіб, зацікавлених у ліквідації, подавалися земельним уповноваженим до протоколу про ліквідацію. Отримавши звіт про ліквідацію, окружне земельне управління негайно вивчало весь матеріал, що містився в ньому, виправляло наявні недоліки, критично оцінювало проект ліквідації, а потім подавало висновок на розгляд окружної земельної комісії (Стаття 85). Рішення окружної земельної комісії про затвердження проекту примусової ліквідації сервітутів приймалися на відкритих засіданнях і містили рішення про затвердження проекту ліквідації або передачі проекту земельному комісарові з метою доповнення та реалізації поправок [476]. У підсумку, за 1921–1938 рр. внаслідок ліквідації сервітутів і врегулювання питання про спадки, селяни II Речі Посполитої отримали додатково 2854 тис. га землі [477].

Отже, одним із напрямків врегулювання земельних правовідносин на території Західної України в складі Республіки Польщі стала ліквідація сервітутів. Перенесений в польське цивільне законодавство австрійський досвід регулювання сервітутів не завжди діяв ефективно у перші роки існування II Речі Посполитої. Все це спричиняло постійні суперечки навколо користування сервітутами, перешкоджаючи повноцінному розвиткові сільського господарства на ринкових умовах.

---

[475] Jastrzębski R. Zagadnienia prawne reform agrarnych na ziemiach polskich w XX wieku. *Kwestia agrarna. Zagadnienia prawne i ekonomiczne*. Redakcja naukowa P. Litwiniuk. Warszawa: WNE, 2016. S. 29.

[476] Rozporządzenie Prezesa głównego urzędu ziemskiego z dnia 16 czerwca 1920 r. [Електронний ресурс] // Режим доступу: https://sip.lex.pl/akty-prawne/dzu-dziennik-ustaw/wykonanie-ustawy-o-likwidacji-serwitutow-na-terenie-b-krolestwa-16878034

[477] Бардах Ю., Леснодарский Б., Пиетрчак М. История государства и права Польши... С. 422.

Висновки до Розділу 3

Польське законодавство міжвоєнного періоду надало реконструкції сільськогосподарської системи країни характер еволюційної реформи. Правове регулювання земельних відносин на території Західної України відбувалося на основі ухвалених у 1920 і 1925 рр. Законів про виконання земельної реформи, розпоряджень та інструкцій профільного міністерства і місцевих органів влади. Основи державної політики у сфері земельних відносин визначали Конституції 1921 р. і 1935 р., згідно з якими приватна власність на земельну ділянку визначалася базовим принципом суспільного устрою. Унаслідок реформ 1920 і 1925 рр. земельний устрій у Республіці Польщі зазнав змін: земельне законодавство формували публічно правові норми, які регламентували право землеволодіння. Публічно правовий характер мали ті законодавчі й адміністративні акти, які визначали порядок вільного обігу, парцеляцію, комасацію тощо. Землеволодіння і землекористування підпадало під режим приватного права.

Закони про виконання земельної реформи 1920 і 1925 рр. у Республіці Польщі були прийняті в складних політичних та економічних реаліях, що зрештою відбилося на його змісті. Як наслідок, польський уряд почав здійснювати достатньо популістські аграрні перетворення через добровільну парцеляцією земель великих землевласників і створення господарств польських осадників на східних та південно-східних територіях держави (територія Західної України). Складовою частиною реформи земельних відносин було створення фермерських господарств, які тісно переплітalися з польською осадницькою колонізацією, що вийшла далеко за межі тільки господарської кампанії, загострivши міжнаціональні відносини на землях компактного проживання українців (Галичина і Волинь).

Окремого комплексного нормативно-правового акта – земельного кодексу у сучасному розумінні того терміну, який би регулював земельні відносини у досліджуваний час в Республіці Польщі не існувало, хоч його проект і був

підготовлений. Більше того, у Західній Україні впродовж 1919–1939 рр. з невеликими змінами використовувалося земельне право держав, у складі яких перебували українські землі наприкінці XVIII – початку XX ст. – Австро-Угорщині (у Галичині) і меншою мірою Росії (Волинь). Так, австрійський Цивільний кодекс 1811 р., чинний у Республіці Польщі упродовж міжвоєнного періоду, виконував роль регулятора правовідносин у земельній сфері. Здебільшого його положення регулювали лише те, що випливало з майнових прав на земельну ділянку першу чергу землевласників.

Під впливом австрійського права польське цивільне законодавство визнавало землю необмеженою власністю з правом «уживання» і «надуживання», але передбачало різне тлумачення правового статусу окремих земель. Право власності на земельну ділянку містило три правомочності: володіння, користування та розпорядження земельним наділом. Власник мав право володіти, користуватися і розпоряджатися своїм земельним майном на власний розсуд (наприклад, здавати в оренду, продавати), але дотримуючись закону і моральних засад тогочасного суспільства. Безумовним позитивом стала ліквідація земельних сервітутів, що позитивно вплинуло на розвиток сільського господарства.

Усім землевласникам польське законодавство забезпечувало рівні умови здійснення своїх прав. Незважаючи на тенденцію до демократизації земельного законодавства, у міжвоєнній Польщі було прийнято багато актів, які захищали інтереси великих землевласників більше, аніж збіднілих селян. Обмеження, що стосувалися права власності, посідання чи передачі у спадщину були формально меншими, ніж у час існування Австро-Угорської та Російської імперій, однак новим явищем стали фактичні обмеження володіння певних категорій громадян II Речі Посполитої (головно тих, хто зі зброєю в руках воював проти встановлення польської влади) на користь ветеранів Війська Польського. Звідти перекіс у регулюванні земельних відносин на користь парцеляції великих земельних угідь і осадництво.

РОЗДІЛ 4.
ПРАВОВІ ОСНОВИ ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛЬСЬКИХ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ НА ТЕРИТОРІЇ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ У СФЕРІ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН

4.1. Особливості парламентської діяльності у Республіці Польщі в сфері земельних відносин

Практично усі політичні партії у Республіці Польщі після закінчення Першої світової війни у своїх програмах декларували не лише демократичні зміни, але й реформування земельного сектора. А все тому, що, за словами д-ра Ян Гупки, «земельна справа у нас зачіпає не лише господарські відносини, але й суспільно-політичні» [478]. Втім, у баченні розвитку земельних відносин на селі підходи основних політичних сил різнилися, щобільше розходження у цьому питанні провокувало гострі дискусії у сеймі Другої Речі Посполитої. Жодна з партій не мала абсолютної більшості у польському сеймі і така ситуація тривала аж до 1930 р., що створювало труднощі, але й змушувало до компромісу [479].

Партія Національної демократії (ендеки), лідером якої був Роман Дмовський, виступала за формування парламентської демократії, важливою складовою якої мав бути принцип рівності всіх громадян держави. Ця політична сила відкидала примусовий викуп поміщицьких земель та державне регулювання цінна земельну ділянку [480]. Ендеки користувались особливою популярністю на колишніх прусських територіях та у Варшаві. Меншою популярністю користувалася Християнська демократія (хадеки), провідником якої був Войцех Корфанти. Партія в земельному питанні обстоювала подібні

[478] Hupka J. W sprawie reformy agrarnej: prof. Bujakowi pod rozwagę. Kraków: Księg. J. Czerneckiego, 1919. S. 3–4.

[479] Калинович В. Від буржуазної демократії до фашистської диктатури в Польщі (До питань історії державного ладу Польщі 1918–1939). *Наукові записки Львівського державного університету імені Івана Франка. Серія юридична.* Том XXVII. Вип. 2. С. 155.

[480] Крюков А. Польська аграрна колонізація в Галичині (1919–1939 рр.). Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2017. С. 18.

принципи правовідносин, а разом з тим пропагувала тісний зв'язок між державою й церквою, яка теж була землевласником. У селянському русі провідне місце займали Польське стронніцтво людове «П'яст» (лідери Вітольд Вітос, Мацей Ратай) та Польське стронніцтво людове «Визволєнє» (лідер Станіслав Туггут). Ці партії виступали за встановлення парламентської демократії на основі однопалатного сейму з широкими повноваженнями [481]. Вони вимагали відокремлення церкви від держави, визнавали приватну власність як основу суспільно-економічного устрою країни. ПСЛ «П'яст» і Хлопське стронніцтво радикальне вважали приватну власністьна земельну ділянку основою суспільного устрою Республіки Польщі. ПСЛ «Визволєнє» і ПСЛ «Лівиця» виступали за обмеження приватної власності на користь держави [482]. Серед робітничих партій провідне місце займала Польська соціалістична партія (ППС), котра сповідувала соціал-демократичну ідеологію (лідер Іґнацій Дашинський). ППС виступала за націоналізацію великих земельних угідь і передачу їх селянам в індивідуальне приватне користування. За час, коли в Республіці Польщі діяли уряди, на які визначальний вплив мала ППС, у державі було встановлено республікансько-демократичну форму правління, проведено вибори, скликано Законодавчий сейм, прийнято виборчий закон, що ґрунтувався на демократичних принципах [483].

Найбільше голосів на парламентських виборах 26 січня 1919 р. здобули ендеки, ПСЛ» Визволєнє» і ППС [484]. Українці Галичини бойкотували вибори, як і німці на колишніх прусських територіях. Повної ясності щодо політичного розмежування в Законодавчому сеймі не було і така ситуація тривала впродовж усього часу його діяльності. Спочатку в Законодавчому сеймі було створено 10 політичних клубів, а вже перед самим розпуском тут нараховувалось 17

[481] Ajnenkel A. Parlamentarysm II Rzeczypospolitej. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1975. S. 103.

[482] Крюков А. Польська аграрна колонізація в Галичині (1919–1939 рр.). Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2017. С. 18.

[483] Баран З. Відродження і становлення Польської держави, 1918–1921 рр.: Текст лекцій. Львів: ЛДУ ім. І. Франка, 1995. С. 39.

[484] Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2002. С. 449.

фракцій [485]. Маршалком Сейму був обраний ендек Войцех Тромпчинський, який важко знаходив порозуміння із селянськими послами [486]. Під тиском селянського невдоволення та селянських політичних партій уряд І. Падеревського у червні 1919 р. змушений був внести на розгляд сейму проект земельної реформи. Навколо цього проекту у сеймі точилась дискусія між основними політичними угрупованнями. Врешті, 10 липня 1919 р. переважно голосами депутатів соціал-реформістських партій сейм ухвалив компромісний проект «Основ земельної реформи», запропонований правою селянською партією ПСЛ «П'яст». У цій резолюції було викладено принципи майбутньої аграрної політики, зокрема зазначено, що «держава повинна бути регулятором земельних відносин»; землі підлягатимуть «викупові згідно з законом... за ціною, визначеною тим законом»; реформа здійснюватиметься державою [487]. У резолюції зазначалося, що «сільськогосподарська система Республіки Польщі повинна базуватися насамперед на потужних, здорових і здатних до інтенсивного виробництва селянських ферм, заснованих на принципі приватної власності, різних типів і розмірів»[488]. Таке окреслення засад земельної реформи викликало опір з боку правих партій і урядові пропозиції вдалося ухвалити з перевагою лише в один голос [489].

Як відомо, 17 березня 1921 р. було ухвалено Конституцію Республіки Польщі, демократичну за своїм характером. Ст. 2 основного закону країни зазначала, що носієм верховної влади є народ, котрий здійснює свою волю через обраний ним парламент [490]. Назву сейм отримав не весь парламент як було до третього поділу Речі Посполитої у 1795 р., а лише його нижня палата. В галузі законодавства утверджувалась система двопалатного представницького органу, де сенату було відведено другорядну роль. Конституція передбачала

[485] Ajnenkiel A. Konstytucje Polski w rozwoju dziejowym, 1791–1997. Warszawa: Rytm, 2001. S. 158.
[486] Tomicki J. II Rzeczypospolita: Oczekiwania i reeczywistość. Warszawa: Młodzieżowa Agencja Wydawnicza, 1986. S. 146.
[487] Longchamps F. Prawo agrarne. Warszawa: Gebethner i Wolff, 1949. S. 20.
[488] Sejm Ustawodawczy (1919–1920). Druk Sejmowy nr 839. S. 1.
[489] Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів... С. 449.
[490] Konstytucja Marcowa. Lublin: W-wo Lubelskie, 1983. S. 67.

принцип відповідального уряду (парламентаризм), оскільки відносини між органами законодавчої і виконавчої влади будувались на основі урядової відповідальності перед парламентом [491]. Повноваження законодавчого органу, які належали Сейму і Сенату, поділялись на законодавчі, контрольні, елекційні і конституційні.

Сейм складався з 444 депутатів, а сенат – 111 сенаторів. Термін повноважень обох палат сягав 5 років, а відлік починався з дня відкриття парламенту (стаття 11) [492]. Сеймовий регламент ухвалений 16 лютого 1923 р. передбачав створення низки комісій, серед яких адміністративна, бюджетна, комунікаційна, охорони праці, відбудови краю, освіти (статті 69–82) [493]. Депутати й сенатори вважались представниками всього народу, користувались імунітетом і тому не могли бути пов'язані наказами своїх виборців. Сейм міг бути розпущений до закінчення терміну повноважень президентом із згоди 3/5 передбаченої законом кількості членів сенату. У випадку розпуску сейму, сенат розпускався також. Організація й порядок роботи парламенту визначались не лише Конституцією, але й внутрішніми регламентами. Обидві палати обирали зі свого загалу президії, що складались з маршалка, його заступників і секретарів. Згідно 25 статті Конституції, президент міг розпустити сейм із згоди 3/5 членів сенату [494]. Зі свого боку, у випадку зловживань президента, сейм мав право притягти його до відповідальності.

Упродовж першої половини 1920-х років у польському парламенті точилися гострі дискусії не тільки навколо питань політичного життя, але й щодо засад господарського розвитку держави. Ситуацію, що склалась після ухвалення у березні 1921 р. Конституції політик і державний діяч Станіслав Ґрабський характеризував так: «В суспільстві чутно партійну полеміку, у пресі прослідковуються тактичні дії партій з метою дістатися до влади…

[491] Бардах Ю., Леснодарский Б., Пиетрчак М. История государства и права Польши. Пер. с пол. Москва: Юридическая литература, 1980. С. 427.
[492] Konstytucja Marcowa... S. 69.
[493] Regulamin obrad Sejmu uchwalony dnia 16 lutego 1923 r. oraz konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Warszawa: Druk Panstwowa, 1930. S. 37.
[494] Konstytucja Marcowa... S. 72.

Проробляються комбінації для творення партійної більшості, але не видно великої ідеї, не видно програм державного будівництва над якими точилася б боротьба» [495].

У вересні 1921 р. у відставку пішов уряд В. Вітоса і новий кабінет очолив ректор Варшавського політехнічного інституту Антоній Поніковський. На 5 листопада 1922 р. було призначено чергові парламентські вибори на основі нової Конституції, відтак понад рік точилися гострі дискусії в рамках передвиборчої кампанії, де одне з центральних місць посідало земельне питання. До виборів у сейм і сенат зголосилось 19 партій і блоків. Народно-національний союз і Християнська національна партія порозумілись з Християнською демократією, котра все більше схилялась до правиці й утворили спільний виборчий блок «Гієну» [496].

Ендеки виступали з вимогами національної консолідації держави, соціальної рівноваги, повної свободи приватної ініціативи і невтручання держави в економічне життя. Хадеки пропагували запозичений із соціальної доктрини католицької церкви принцип «загальнодоступності власності». До центристських угруповань належала Національна робітнича партія (НРП), яка виступала з програмою надання національними меншинам національно-культурної автономії, поліпшення соціального захисту населення [497]. Лівиця пішла на вибори поділена на чотири угруповання: ПСЛ «Визволєнє», ПСЛ «Лівиця», ПСЛ «П'яст» і Селянська радикальна партія (окрім ППС). ПСЛ «П'яст» на чолі з В. Вітосом та ПСЛ «Визволєнє» під керівництвом С. Тугутта вбачали можливість поліпшення економічного становища села у кооперативному русі. ПСЛ «Визволєнє» натомість тяжіло до лівого табору і вимагало націоналізації лісів і природних багатств [498]. Серед інших селянських партій у виборах брали участь Польська селянська партія – лівиця (група Стапінського) і Селянська радикальна партія (партія ксьондза Оконя). Вони

[495] Grabski S. Uwagi o bieżącej historycznej chwili Polski. Warszawa: Niklewicz i s-ka, 1922. S. 11.
[496] Ajnenkel A. Parlamentarysm II Rzeczypospolitej... S. 182.
[497] Бардах Ю., Леснодарский Б., Пиетрчак М. История государства и права Польши... С. 438.
[498] Бардах Ю., Леснодарский Б., Пиетрчак М. История государства и права Польши... С. 436.

вимагали проведення аграрної реформи, хоч кожна група розуміла її по своєму [499].

Утворення передвиборчого Блоку національних меншин стало виявом організованого протесту проти національної дискримінації. До нього ввійшли найбільші національні меншини у Республіці Польща: білоруси, українці, євреї, німці. Спільною платформою, що об'єднала їх, були вимоги національної рівноправності та свободи. Білоруські й українські групи, крім цього, вимагали припинення аграрної колонізації східних земель поляками і ліквідації осадництва, права користуватися рідними мовами і розвивати власну освіту, проведення земельної реформи й запровадження демократичних свобод. Зрештою, українці Східної Галичини бойкотували вибори, обґрунтовуючи небажання брати участь у виборах 1922 р. тим, що поляки окупували українські землі і тому вибори незаконні. Як наслідок, у Львівському воєводстві голосувало 52,8%, Тернопільському – 35,3%, Станіславському – 32,1% (в окремих повітах – 18%). Результати виборів для українців Західної України були такими, що у Львівському воєводстві було обрано лише одного депутата-українця, у Станіславському – 4, Волинському – 12 і Поліському – 2 [500]. Серед політичних сил, що брали участь у виборах, голоси розподілились наступним чином: «Гієна» і близькі до неї групи – 33% голосів; НРП – 5,4%; людовці – 26% (у тому числі ПСЛ «П'яст» – 13%, ПСЛ «Визволєнє» – 11%); ППС – 10,3%; Блок національних меншин – 16%; комуністи – 1,5% [501]. Найчисельнішою партією у сеймі став Народно-національний союз на чолі із Станіславом Ґломбінським, Станіславом Ґрабським і Мар'яном Сейдою, що володів 22% усіх мандатів. 28 листопада 1922 р. Начальник держави Ю. Пілсудський відкрив засідання сейму, наголосивши на першочергових завданнях його роботи. Він зокрема, сказав: «Я щасливий, що можу відкрити

[499] Ajnenkel A. Parlamentarysm II Rzeczypospolitej... S. 204–205.
[500] Feliński M. Ukraińcy w Polsce odrodzonej. Warszawa, 1931. S. 67.
[501] История Польши. Том 3. Под. ред. Ф. Зуева. Москва: АН СССР, 1956. С. 185.

звичайний сейм, не закликати до обов'язку боротьби, лиш до обов'язку спокійної внутрішньої праці» [502].

Політичний склад обраного 1922 р. сенату не надто відрізнявся від складу сейму. Жодна з партій не мала більшості і така ситуація тривала аж до 1930 р. Все це вплинуло на те, що уконституювання нового парламенту відбувалося довго й болісно і це тоді, коли на порядку, денному постало питання вирішення наболілих господарських проблем. Маршалком сейму більшістю голосів, передусім правиці та центру, був обраний людовець Мацей Ратай (1884–1940), з с. Хлопи Рудківського повіту, а послом обраний у Львівському воєводстві від округу №49. Сейм, на його думку, був місцем не лише закладом конфронтації різних політичних сил, але й місцем їх спільної праці на благо Республіки Польщі [503].

У складі Сенату першої каденції (28 листопада 1922 р. – 28 листопада 1927 р.), було шестеро українських представників з Волині та Полісся, обраних зі списку Блоку національної меншин, які створили Український клуб. До нього увійшли директор Учительської семінарії у Дермані Михайло Черкавський, православний священик з Володимира Волинського Дем'ян Герштанський, рівненський адвокат, а згодом суддя Олександр Карпінський (провідник клубу), землевласник Лев Маркович, Олена Левчанівська, вчитель Іван Пастернак. Саме останній, до 1927 р. працював в Комітеті у справах господарства, фінансів і регламенту, яка розглядала земельні законопроекти [504].

Характерною рисою законодавчої діяльності, стали компромісні рішення, що були результатом взаємних поступок і торгів між окремими політичними угрупованнями. Проте чимало нагальних питань вирішити не вдалося, оскільки на заваді стали амбіції й політичні суперечності. Політична роздробленість сейму позначилась на його діяльності, що відповідно, негативно відбилось на

[502] Piłsudski J. Myśli i aforyzmy. Kraków: Miniatura, 1989. S. 35.

[503] Sejm i Senat, 1922–1927: Podręcznik dla wuborców zawierający wyniki wyborów w powiatach, okregach, województwach, podobizny senatorów i posłów sejmowych oraz mapy polądowe. Rzepecki T., Rzepecki W. Poznań: Wielkopolska Księgarnia Nakładowa K. Rzepeckiego, 1923. S. 303.

[504] Koredczuk J. Senatorowie ukraińscy w Senacie II Rzeczypospolitej. *Wrocławsko-Lwowskie Zeszyty Prawnicze.* 2015. Nr. 6. S. 11.

функціонуванні всього механізму державної влади. Міжпартійна боротьба набрала загрозливих розмірів, а конфлікт між ендеками і лівими став перманентним. На переконання дослідника А. Гвіжджа, у другій половині 1922 р. завершується етап так званої «центризації» політичного життя і з того часу розпочинається період його «поляризації» [505].

Глибока політична криза, починаючи з грудня 1922 р., схиляла пілсудчиків до пошуку позапарламентських шляхів боротьби за владу. Це пояснювалось тим, що вони не могли легально через парламент вплинути на зміну державного керівництва. Проте, парламент продовжував слугувати тим місцем, де вони могли висловити свою позицію аби скритикувати роботу чи то уряду, чи то парламенту в цілому. У січні 1923 р. вони виступили з тезою, що «сейм нічого не вартий», а громадянська війна неминуча [506]. Разом з тим Ю. Пілсудський усе активніше став критикувати сеймову демократію, до появи якої сам приклався у 1918 р. «У нас, – писав Ю. Пілсудський, – парламентарна криза проявилася більше ніж в інших країнах, тому, що народ, повернувши собі незалежність, пов'язав себе занадто міцно з великими надіями з тим, що у нас називається сеймами» [507].

Намагання створити більшість у польському сеймі призвело до утворення коаліції Гієни і «П'ясту». Переговори між сторонами розпочались в лютому і закінчились 15 травня 1923 р. підписанням угоди про співробітництво, що відома в історії як «угода Лянцкоронського» [508] (назва від маєтку Лянцкорона під Краковом). Головні положення угоди передбачали: 1) сеймова більшість повинна бути тільки польською, а уряд складатися виключно з поляків; 2) у всіх установах країни державною мовою є лише польська; 3) у всіх професійних, середніх і вищих навчальних закладах держави поляки отримують привілеї, а для національних меншин вводиться відсоткова норма;

[505] Gwiżdż A. Burżuazyjno-obszarnicza Konstytucja z 1921 roku w praktyce. Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze, 1956. S.109.

[506] Albert A. Najnowsza historia Polski... S. 149.

[507] Piłsudski J. Myśli i aforyzmy. Kraków: Miniatura, 1989. S. 49–50.

[508] Ajnenkiel A. Od «Rządów Ludowych» do przewrotu majowego. Zarys dziejów politycznych Polski 1918–1926. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1964. S. 221.

4) у всіх органах самоврядування, зокрема і східних воєводствах, гарантуються переважаючі польські впливи; 5) аграрна реформа зводиться до щорічної упродовж 10 років парцеляції по 200 тис. га державних і приватних земель за винятком маєтків менших 180 га в центральних воєводствах і 400 га на околицях, а також маєтків до 1000 га, що володіють підприємствами для переробки сільськогосподарської продукції [509].

Політика уряду «Гієни» і «П'ясту» на чолі з В. Вітосом спрямовувалася на безоглядне виконання принципів «угоди Лянцкоронського». Розходження у питаннях стратегії і тактики «кресової політики» та протистояння між людовським і консервативним крилом у справі земельної реформи зумовили втрату блоком абсолютної більшості у сеймі та зміну співвідношення сил. Міністр сільського господарства Єжи Ґосціцький став заручником політичних інтриг. Великі дискусії викликало прийняття земельного податку. Комуніст Стефан Круліковський взагалі закликав його ліквідувати, на що з правиці лунали фрази на кшталт «Тут не Росія!» та «Що би пан робив, якби в Москві податків не платили?!» [510].

Каменем спотикання стала земельна реформа, що була однією з умов «угоди Лянцкоронського». Міністр рільництва, член «П'ясту» Станіслав Осіцький мав до кінця листопада 1923 р. підготовити проект реформи, та коли час сплинув, він несподівано подав у відставку. На томі тлі 14 грудня група послів від «П'ясту» на чолі з Янем Брилем і Якубом Павловським оголосила про свій вихід з фракції й утворення нової групи ПСЛ «П'яст-Лівиця». Урядова більшість перестала існувати, а кабінет міністрів в умовах гіперінфляції подав у відставку. Коаліція 1923 р., на думку колишнього прем'єра В. Вітоса, зазнала краху через «хворі амбіції і безвідповідальність» окремих політичних сил, під якими безперечно розумілися ліві [511]. Таким чином, після короткої політичної стабілізації влітку 1923 р., під кінець року Польща знову опинилась на грані

[509] История Польши. Том 3... С. 187.

[510] Królikowski S. Przemówienie w sprawie ustawy o podatku gruntowym, 23 maj 1923 r. // Posłowie rewolucyjni w Sejme (lata 1920–1935). Warszawa: Książka i Wiédza, 1961. S. 53.

[511] Witos W. Moje wspomnienie. Paryż: Instytut literacki, 1964. S. 57.

нової парламентської кризи, свідченням чого стала відставка уряду Гієно-п'ястовської коаліції.

«Угода Лянцкоронського» була безсумнівним успіхом правиці, котра мала тепер можливість втілити в життя пункт про полонізацію східних кресів. Розходження у питаннях стратегії і тактики «кресової політики» та протистояння між людовським і консервативним крилом у справі земельної реформи зумовили втрату блоком абсолютної більшості у сеймі і зміну співвідношення сил. При тому, один із лідерів «П'ясту» Я. Домбський у сеймі відверто наголошував, що велику власність у Східній Галичині і Волині необхідно якнайшвидше розпарцелювати між польськими осадниками, оскільки аграрна реформа має національно-державну вагу [512]. Подібним чином трактував аграрні зміни на селі й ендек Заленецький, котрий допускав створення умов для еміграції українців і заселення їхніх господарств польськими колоністами [513]. Голодна земельна ділянка стала причиною масової еміграції українців.

Таким чином, після політичної кризи на зламі 1922–1923 рр. і певної стабілізації влітку 1923 р., Польща знову опинилась на грані нової парламентської кризи, свідченням чого стала відставка уряду Гієно-пястовської коаліції на чолі з В. Вітосом. Та головним антипарламентським аргументом стала не стільки невдала політика уряду, а розчарування громадськості в системі. З того часу розпочинаються активні пошуки шляхів відходу від існуючої форми правління в Республіці Польщі. Незабаром після відставки кабінету В. Вітоса було створено новий надпартійний уряд на чолі з економістом, істориком, одним із лідерів Національно демократичної партії Владиславом Ґрабським. Для того аби втриматися на плаву Ґрабський мусів виконувати вказівки сеймової більшості та часто змінювати склад кабінету.

[512] Крюков А. Соціально-економічні наслідки земельних реформ у галицькому селі (1921–1939 рр.) [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://www.sworld.education/index.php/ru/conference/the-content-of-conferences/archives-of-individual-conferences/march-2015

[513] Крюков А. Соціально-економічні наслідки земельних реформ у галицькому селі (1921–1939 рр.) [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://www.sworld.education/index.php/ru/conference/the-content-of-conferences/archives-of-individual-conferences/march-2015

Окрім цього він проводив розважливу політику в соціальній сфері, що певним чином утихомирило запал лівих партій [514].

Загалом, 1924–1926 рр. пройшли під знаком перегрупувань політичних сил у сеймі [515]. Як твердить історик М. П'єтршак, в межах правиці відцентрові тенденції були незначні, проте лівицю вони зачепили серйозно [516]. Група Яна Дабського на осінь зблизилася з клубом ПСЛ «Визволєнє». Посли «П'ясту» під керівництвом Яна Бриля, що приклали руку до відставки В. Вітоса в грудні 1923 р., у травні наступного року об'єдналися з клубом ПСЛ «Лівиця». Незабаром виникла Незалежна селянська партія на чолі із Сільвестром Воєвудським.

Земельна реформа тривалий час залишалася каменем спотикання й антагонізувала сеймові партії від початку історії парламентаризму II Речі Посполитої [517]. Запеклі дискусії загрожували розпаду навіть фракції ендеків. Фракція ПСЛ «Визволєнє» влаштувала справжню обструкцію закону. Але під час головного голосування вони порозумілися з «П'ястом». Точилися навіть розмови про розпуск сейму і призначення нових виборів [518]. Зрештою, 20 липня 1925 р. земельна реформа була схвалена у третьому читанні більшістю у 200 голосів, тоді як проти проголосувало 90 депутатів. Після прийняття незначних поправок у сенаті, реформа була проголосована в остаточній редакції 28 грудня 1925 р. (*її положення див. у попередньому розділі*).

Закон 1925 р., підготовлений в результаті тривалих переговорів ендеків, хадеків, «П'ясту», і ППС, зокрема В. Грабського і М. Ратая, став політичним компромісом у стінах сейму. В його основі лежав принцип викупу землі і примусової парцеляції надлишкових земель (понад 200 га). Ця цифра не задовольняла послів-селян, виступи яких загрожували розламом у сеймі [519]. З

[514] Jacyna J. Przed przełomem, 1923–1926: Przeżycia. Warszawa, 1929. S. 55.
[515] Sliwa M. Ludowcy i socjaliści w parlamencie II Rzeczypospolitej. Warszawa: Wyd. Sejmowe, 1995. S. 43.
[516] Pietrzak M. Rzady parlamentarne w Polsce w latach 1919–1926. Warszawa: Ksiażka i Wiedza, 1969. S. 96.
[517] Albert A. Najnowsza historia Polski, 1914–1995. London: Puls, 1994. S. 185.
[518] Polska Rzeczypospolita Ludowa. Sejm. Skorowidz druków Sejmowych z r. 1922–1925. Warszawa, 1925. S. 159.
[519] Ajnenkiel A. Parlamentaryzm II Rzeczypospolitej. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1975. S. 229.

інших міркувань проект реформи критикували ліві політичні сили та українські посли до сейму. У першій фазі обговорення законопроекту проти нього виступали партії «Визволєнє» і «Селянський Союзі». Противники реформи влаштували обструкцію закону і вимагали голосувати кожну поправку до закону поіменно. Таким чином довелося голосувати кожну із 600 поправок і це все відбувалося на тлі бурхливих вигуків.

М. Ратай так охарактеризував усе те, що відбувалося у сеймі: «На засіданні 20 липня опозиціонери влаштували обструкцію… Ця обструкція і галас зіграли мені на руку, задавши настрій, консолідувала інших послів. Ані часу. Ані місця, ані можливості влаштовувати розборки і гри в голосування не було. Референти політичних клубів стояли біля трибуни, не чуючи мене серед всього галасу, даючи знаки своїм клубам, як голосувати… Не всі розуміли, що конкретно голосують… Врешті-решт проголосували всі поправки» [520]. Ю. Понятовський у своїх спогадах писав, що реформа у підсумку втратила характер «пам'ятного державного акту» [521].

Після прийняття земельної реформи, в селянському русі наступили значні зміни. Один з амбітних лідерів фракції ПСЛ «Визволєня» Ян Дабський (1880–1931) пішов на зближення із Селянським союзом Яна Бриля і Яна Стапінського. Коли ж більшість членів фракції тому спротивилася, група з 17 осіб створила Селянську партію. Незабаром до розкольників долучилися посли Селянського союзу і два депутати Радикально-селянської партії. Таким чином, клуб новоутвореної партії на початку 1926 р. складав 33 депутати на чолі з Я. Дабським і Я. Стапінським, котрі сповідували проведення аграрної реформи без викупу. В результаті утворення Селянсько-радикальної партії, серйозно похитнулись позиції ПСЛ «Визволєнє», кількість депутатів якої скоротилася і внаслідок переходу до фракції ПСЛ «П'ясту». Останній знову потрохи став

[520] Rataj M. Pamiętniki. Redaktor Jan Dębski. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1965. S. 333.
[521] Poniatowski J. Cele i założenia reformy rolnej w dwudziestoleciu niepodległości. Londyn, 1951. S. 13.

зближатися з правицею. Ця тенденція сприяла і падінню уряду В. Ґрабського [522].

Розбіжності між партіями на перший погляд робили неможливим порозуміння. Врешті-решт ПСЛ «Визволєнє» внесло пропозицію про розпуск сейму і призначення нових виборів. Не спрацювала концепція утворення лівоцентристського уряду від хадеків до ППС. Після тижневої наради парламентських фракцій було досягнуто широкого коаліційного порозуміння ендеків, хадеків, ПСЛ «П'ясту» і ППС. За словами останніх, вони пішли на створення коаліції тому, що хотіли «врятувати народ від великої небезпеки» [523]. Унаслідок того виник парламентський уряд на чолі з Алєксандром Скшинським.

Урядова криза активізувала пілсудчиків і з того часу починаються спроби відновити контроль над владою. Цьому сприяло і те, що міністром військових справ була особа наближена до Ю. Пілсудського. Л. Желіґовський призначав на командні посади людей з оточення маршала. Попри це, переконання ж, що без Пілсудського польська армія не зможе існувати охоплювали все ширші кола. До того ж, пілсудчики скористались невдоволенням населення частою зміною урядів, постійною інфляцією, звинувачуючи у всіх бідах парламентську систему. Ю. Пілсудський заявляв: «Панове, ви перетворились на двоїсту істоту, ставши й урядом і джерелом законів водночас. Таке становище ненормальне…» [524].

Упродовж лютого-березня 1926 р. з'явились пропозиції зміни виборчої ординації, а 26 квітня сеймові клуби ендеції, хадеції, ПСЛ «Пяст» і Народної партії робітничої запропонували взагалі змінити Конституцію. Пропоновані зміни передбачали право сенату, з погодженням із сеймом, приймати ухвалу про розпуск обох палат парламенту. Більші права пропонувалось надати президентові. Пропозиція чотирьох парламентських фракцій свідчила про

[522] Albert A. Najnowsza historia Polski... S. 205.
[523] Albert A. Najnowsza historia Polski... S. 205.
[524] Цит. за. Наленч Д., Наленч Т. Юзеф Пилсудский – легенды и факты. Пер. с пол. Москва: Политиздат, 1990. С. 111.

появу нової правоцентристської політичної коаліції, що тягнуло за собою демісію діючого кабінету міністрів [525].

Коли 5 травня 1926 р. уряд Скшинського подав у відставку, а представники ендеції, хадеції, Християнської національної партії, НПР і ПСЛ «П'ясту» повідомили президента, що вони створюють більшість і готові до формування нового кабінету під керівництвом В. Вітоса. Союз «Гієни-Пяста» викликав гострий спротив з боку лівих партій. У спільній відозві йшлося, що створення уряду Вітоса є викликом усій польській демократії. Це очевидно, підштовхнуло і Ю. Пілсудського до активніших дій. 12 травня 1926 р. військові сили, прихильні до Ю. Пілсудського рушили на Варшаву, де взяли під контроль окремі стратегічні пункти столиці. Маршал спробував схилити уряд до добровільної відставки, але це йому не вдалося. Увечері того ж дня у Варшаві розпочалися бої, під час яких війська Пілсудського заволоділи містом [526]. Таким чином Ю. Пілсудський здійснив переворот. Він наголосив на обмеженості повноважень президента, в котрого було «відібрано навіть тінь будь-якої влади», а «парламент перетворився на «говорильню», де кожен із послів має право верещати, скакати, має право кидати образи, має право писати наклепницькі інтерпеляції, що зачіпають гідність інших». Ю. Пілсудський підкреслював: «Демократичні свободи було зужито так, що можна зненавидіти всю демократію. Партійний інтерес переважив над усім. Партії в Республіці Польща розмножилися так сильно, що стали незрозумілими для загалу… Я оголосив війну махінаторам, лайдакам, вбивцям і злодіям і від цієї боротьби не відступлю» [527]. Так завершилася історія парламентської демократії у міжвоєнній Польщі.

Зі встановленням режиму санації Юзефа Пілсудського Стронніцтво Хлопське і ПСЛ «Визволєнє» перейшли в опозицію до режиму (попри попередню підтримку). Більше того, на виборах 1928 р. Стронніцтво Хлопське

[525] Ajnenkiel A. Konstytucje Polski w rozwoju dziejowym, 1791–1997. Warszawa: Rytm, 2001. S. 192–193.

[526] Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2002. С. 469.

[527] Цит по: Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі… С. 469.

пішло окремо від колишніх союзників, зазнавши переслідувань з боку санаційного режиму. Наприклад, був заарештований секретар львівського осередку партії Кароль Каспрович [528]. У підсумку, результати парламентських виборів для польських селянських партій на території Західної України виявилися провальними. В округах, де вони висували своїх кандидатів перемагали або представники українських політичних сил, або представники Безпартійного блоку співпраці з урядом. Не пройшовши до парламенту, селянські партії стали ще більше втрачати свій суспільний вплив у Галичині, а згодом і на Волині.

Невдача на виборах 1928 р., протистояння режимові Ю. Пілсудського та початок економічної кризи 1929 р. підштовхнули до порозуміння між польськими селянськими партіями. З одного боку, вони виступали проти подальшої узурпації влади в одних руках, а, з другого боку, закликали до змін в аграрній сфері в інтересах селянства (кредитування господарств, закупівельні ціни на сільськогосподарську продукцію, обмеження податкового тиску) [529]. Об'єднавчі процеси завершилися створенням у вересні 1929 р. коаліції лівих та центристських партій «Центролів». Вбачаючи у його діяльність загрозу, правлячий режим вдався до переслідування очільників селянських партій: були заарештовані В. Вітос та В. Керник. Це однак не додало популярності новому об'єднанню. У Західній Україні на першому місці все таки стояв національний аспект підтримки, що позбавляло ці політичні сили достатньої підтримки. 16 листопада 1931 р. на виборах до сейму за «Центролів» проголосувало лише близько 87 тис. виборців, що не дало селянським партіям жодного голосу у парламенті [530].

Під час виборів до Сенату 11 березня 1928 р., каденція якого тривала до 30 серпня 1930 р., українці розширили своє представництво до одинадцятьох

---

[528] Калиняк Л. Польські селянські партії Західної України (1928–1931): від конфронтації до об'єднання. *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*. 2018–2019. Вип. 19–20. С. 223.

[529] Калиняк Л. Польські селянські партії Західної України (1928–1931): від конфронтації до об'єднання... С. 228.

[530] Statystyka Polski. Statystyka wyborów do Sejmu i Senatu z dnia 16 i 23 listopada 1930 roku. Warszawa, 1935. T. 32. S. 74–115.

осіб, дев'ятеро з яких були членами Українського Національно-Демократичного Об'єднання (УНДО) – найбільшої української партії міжвоєнного періоду. Жоден з колишніх сенаторів-українців вдруге не був обраний, натомість до верхньої палати польського парламенту увійшли заліщицький адвокат Василь Бараник, львівський адвокат Олександр Черкавський, член воєводського відділення у Львові Володимир Децикевич, Михайло Галущинський (як прихильник компромісу з поляками, був обраний навіть віце-спікером Сенату), чортківський адвокат Антон Горбачевський, журналістка Олена Кисилевська, вчитель і просвітянин Сергій Козицький, селянин з Озерної Микола Кузьмин, тлумацький адвокат Іван Макух, адвокат Корнило Троян. У Комітеті суспільного господарства Сенату другої каденції працював лише один сенатор українського походження – М. Кузьмин [531].

Під час чергових виборів до Сенату у травні-червні 1930 р. на Волині було обрано чотири сенатор-українці, але вони так і не розпочали своєї праці, оскільки Президент Республіки Польщі вже у серпні 1930 р. розпустив сейм. Вибори до Сенату третьої каденції відбувалися на тлі проведення польської пацифікації і закінчилися арештом тридцяти колишніх українських депутатів і сенаторів. До Сенату загалом було обрано сім українців (А. Горбачевський, В. Децикевич, О. Кисилевська, І. Макух, І. Гловацький (увійшов до Комітету суспільного господарства), М. Маслов, Ю. Павликовський). Ще менше – шість сенаторів-українців було обрано до Сенату четвертого скликання (А. Горбачевський, В. Децикевич, Р. Лободич, О. Луцький, М. Маслов, Ю. Павликовський). Юліан Павликовський був заступником Комітету господарства і фінансів, членом Комітету у справах сільського господарства (1937–1938 рр.). Нарешті, до Сенату п'ятої каденції (1938–1939 рр.) обрано лише п'ятьох українців (О. Городинський, О. Луцький, М. Малицький, М. Твордило, С. Тимошенко; президент номінував також сенатором

[531] Koredczuk J. Senatorowie ukraińscy w Senacie II Rzeczypospolitej. *Wrocławsko-Lwowskie Zeszyty Prawnicze.* 2015. Nr. 6. S. 13.

українського письменника Богдана Лепкого). В Комітеті сільського господарства працював землевласник із Шляхтинців М. Малицький [532].

У парламентах Другої Речі Посполитої українці часто займали безкомпромісну позицію щодо гарантування прав українській мові, збереження українських громадських інституцій. Сенатор Іван Макух відзначав: «Колоніальна політика щодо українців довела до того, що український нарід знайшовся «поза правом»… В тоталітарнім режимі, який настав по перевороті Пілсудського, не було мови про те, щоб українські посли чи сенатори могли мати будь-який вплив на зміну політичного становища українського народу в Республіці Польща. Українське представництво в соймі і сенаті було малочислене й тому його вплив був мінімальний… Українські посли навіть при так званій нормалізаційнім курсі не могли рахувати на який-небудь вплив» [533].

Чи не єдиним видимим досягненням українських послів до польського сейму можна вважати прийняту пропозицію лідера УНДО Василя Мудрого, суть якої полягала у фіксованому відсотку земель, які після парцеляції мали передаватися українцям. 26 листопада 1935 р. Рада Міністрів Республіки Польщі прийняла рішення виділяти 25% земель з парцеляційного фонду для українських селян [534]. На нашу думку, це досягнення було дуже умовним, бо відсоток українців на території Західної України був набагато більший за 25%. До того ж, і ця законодавча ініціатива на практиці не виконувалася, про що свідчать виступи В. Мудрого на початку 1937 р. у Сеймі [535]. Тоді ж відбувся виступ українського посла Володимира Целевича, який переконував польських колег, що поява осадників польської національності (колишніх військових) не вплине на якість оборони держави в разі війни, але вкрай погрішить українсько-польські відносини. Звернення депутатів УНДО до польського уряду із закликом припинити осадництво західноукраїнських земель залишились не

[532] Koredczuk J. Senatorowie ukraińscy w Senacie II Rzeczypospolitej. *Wrocławsko-Lwowskie Zeszyty Prawnicze.* 2015. Nr. 6. S. 17–18.

[533] Макух І. На народній службі. Детройт: Видання Української вільної громади Америки, 1958. С. 540.

[534] Гладун М. Проведення парцеляції в Східній Галичині міжвоєнного періоду. *Вісник Львівської комерційної академії. Серія «Гуманітарні науки».* 2014. Вип. 12. С. 168.

[535] Sprawozdanie stenograficzne Sejmu. Kadencja IV. 4 posiedzenia w dniach 5 i 6 grudnia 1935 r. S. 98.

задоволеними. Це спричинило маніфестації українців, які вимагали справедливого розподілу землі [536].

Отже, земельне питання у сеймі Другої Речі Посполитої впродовж 1919–1925 рр. було одним із центральних, а різні підходи до його вирішення спонукали до створення ситуативних коаліцій і досягнення політичних компромісів (як наприклад, «угода Лянцкоронського»). Як наслідок, законодавці зуміли ухвалити два земельних Закони – 1920 і 1925 рр., базованих на принципах парцеляції, комасації і сільськогосподарської колонізації західноукраїнських земель. Закономірно, українські депутати сейму негативно ставилися до таких ініціатив, вважаючи їх такими, що суперечать засадам рівності та справедливості. У 1926 р. була встановлена позапарламентська, авторитарна система правління, яка привела до зміни в системі функціонування політичного устрою Республіки Польща. Функції парламенту, визначені Конституцією 1921 р., були обмежені, а президент отримав право видавати укази, наділені силою закону. Політичні партії було усунуто від впливу на державні справи, у т. ч. можливості впливати на зміни в земельному законодавстві. Нова польська Конституція 1935 р. передбачала концентрацію всієї повноти влади в президентських руках, тоді як Сейму і Сенату відводилась другорядна роль. Посли і сенатори належно реагували на політичну і соціально-економічну ситуацію в державі, але до їхнього голосу, як це було до 1926 р. – травневого перевороту Ю. Плісудського – вже не прислухалися.

4.2. Порядок та умови парцеляції та комасації на території Західної України

Ефективність впроваджуваних польською владою земельних реформ значною мірою залежала від проведення парцеляції і комасації, в результаті чого на селі мав з’явитися самодостатній господар. Оголосивши це своєю

[536] Вербова О. Аграрна політика Польської держави міжвоєнного періоду та українське питання. *Науковий вісник НЛТУ України*. 2008. №18(6). С. 132.

метою, польські законодавці ухвалили низку законів, спрямованих на формування нових правовідносин на селі.

Парцеляція – це поділ великих земельних угідь на дрібні ділянки (парцели, з французької *parcelle* – «невелика частка»). Історично, парцеляції проводилися з метою зміцнення влади певного режиму на приєднаних землях і винятком не стали українські землі Галичини і Волині. У господарському розумінні парцеляція була покликана зробити сільське господарство більш ефективним, прибутковим. Польський режим ставив за мету створити для себе соціальну опору на селі, а також ліквідувати проблему аграрного перенаселення [537].

Польське законодавство визначало правила та порядок парцеляції земельних угідь, площа яких перевищувала встановлені граничні норми. Парцеляція могла торкатися державних, церковних, приватних, а також збиткових селянських господарств. Розпарцелюванню не підлягали господарства, які: «1) приносили прибуток, незалежно від їхньої спеціалізації. 2) лісові обшири, де провадилося промислове землеробство; 3) господарства, у яких вирощували технічні культури (картоплю, цукровий буряк тощо). Станом на 1921 р. у Республіці Польщі існувало 18 916 господарств, величиною понад 100 га (0,6% загального обсягу господарств, але водночас вони охоплювали 44,8% всіх земель)» [538]. Річний фонд парцеляції визначався у 200 тис. га, а в ситуації, якщо через об'єктивні причини не вдалося розпарцелювати цю норму, нерозділені землі включались до плану парцеляції на наступний рік. Фактично ж, замість 200 тис. га у міжвоєнний період у Республіці Польщі щорічно в середньому розпарцельовувалося 132 740 га, або 65% запланованого. Беручи до уваги кількість землі, яка підлягала парцеляції – бл. 5,5 млн. га, то парцеляція мала б тривати такими темпами до 1965 р. [539]. Варто звернути увагу на те, що парцеляція проходила нерівномірно, залежно від повіту. Наприклад, на початку

[537] Крюков А. Польська аграрна колонізація в Галичині (1919–1939 рр.). Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2017. С. 17.

[538] Гладун М. Проведення парцеляції в Східній Галичині міжвоєнного періоду. *Вісник Львівської комерційної академії. Серія «Гуманітарні науки».* 2014. Вип. 12. С. 165.

[539] Świątkowski H. Prawo rolne. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1966. S. 33.

1930-х років у Бродівському повіті було розпарцельовано 77% запланованих земель, а в Кам'янецькому – лише 40% [540].

Законом про земельну реформу 1920 р. парцеляцію можна було проводити за допомогою: «1) приватної інституції; 2) Земельного банку; 3) органів державної влади на місцях». Парцеляція набувала публічно-правний характер і вступала в силу після відповідного рішення воєводи. У двох перших випадках парцеляція мала цивільно-правовий характер, а місцеві органи влади виконували контролюючі функції (наприклад, було важливо простежити, щоб не занижувались ціни). Такий підхід викликав критику тогочасних польських юристів, зокрема в тій частині, що підважувалася важливість ґрунтових книг, запис до яких в колишніх Австро-Угорщині чи Пруссії, був визначальним для упорядкування земельної власності [541].

Характерним явищем парцеляції у Галичині і Волині після українсько-польської війни 1918–1919 рр. стало використання примусу в розподілі земель, який з юридичної точки зору суперечив закону (до того ж, Галичина формально ще навіть не належала Республіці Польщі, яка розглядалася «тимчасовим військовим окупантом»). Наприклад, до 1923 р. – рішення Ради послів Антанти – почалася примусова парцеляція на землях Комарнівського ключа на Львівщині [542]. Примусова парцеляція зачепила і польських землевласників Східної Галичини, наприклад Лянкоронських, котрі через своїх адвокатів намагалися запобігти примусовому вилученню їхніх земель [543]. Графині Кароліна і Аделаїда Лянкоронські клопотали про припинення парцеляції земельних угідь Роздільського ключа і через певний час навіть домоглися такої

[540] Гладун М. Проведення парцеляції в Східній Галичині міжвоєнного періоду. *Вісник Львівської комерційної академії. Серія «Гуманітарні науки».* 2014. Вип. 12. С. 168.

[541] Świątkowski H. Prawo rolne... S. 29.

[542] ЦДІАУЛ, ф. 181, оп. 1, спр. 4131 (Рішення, донесення та ін. документи про примусову парцеляцію земельних ділянок Комарнівського ключа, 1922–1923 рр.), арк. 56–59.

[543] ЦДІАУЛ, ф. 181, оп. 1, спр. 4132 (Протоколи, описи маєтків, листування та ін. документи про старання графинь Лянцкоронських Кароліни та Аделаїди припинити парцеляцію маєтків Комарнівського ключа, 1923–1936 рр.), арк. 14–18.

заборони стосовно окремих площ [544]. У Роздолі (Старому Роздолі), що розташований на березі річки Колодинці – лівої притоки Дністра (сьогодні с. Розділ Миколаївського району Львівської області) у Лянкоронських був величний палац, розбудований зусиллями Кароля Лянкоронського наприкінці XIX – на початку XX ст. Тож, очевидно, родині йшлося про те, щоб зберегти володіння в цьому регіоні.

Закон про виконання земельної реформи від 20 серпня 1925 р. визначив порядок придбання парцельованих ділянок. Перевага віддавалася особам, здатним до раціонального ведення господарства, що на нашу думку, відразу ставило потенційних землевласників у нерівні умови (варто згадати про таку категорію осіб, як абсольвенти рільничих шкіл) [545]. Поза чергою на парцельовані землі могли претендувати вояки польської армії, інваліди, сім'ї загиблих вояків Війська Польського, а також сільські працівники, які працювали у маєтках, що підлягали парцеляції [546]. Дезертири та державні злочинці позбавлялись права на придбання розпарцельованих ділянок. Законодавчо були встановлені граничні розміри земельних ділянок для різних типів користувачів: для новостворених фермерських господарств – до 20 га; для садово-овочевого виробництва – до 5 га; для робітників і службовців у заміських районах та промислових центрах – до 1 га.

Залежно від форми власності на земельну ділянку (державна, приватна, церковна) визначались механізми парцеляції: для державної землі це мало відбуватися через земельні адміністрації та Земельний банк, а також через спеціально уповноважені організації та спілки; у приватній земельній власності це проводилося власниками під контролем місцевої влади. До 1924 р. парцеляцією займалося Парцеляційне товариство «Земля» (починаючи з 1907 р.), а згодом Кооперативний банк «Земля». Кредитуванням дрібних

[544] ЦДІАУЛ, ф. 181, оп. 1, спр. 4241 (Рішення, донесення та ін. документи про вилучення з парцеляції земельних ділянок Роздільського ключа, 1927–1932 рр.), арк. 41–42.

[545] Cepil M., Figlus T. Procesy parcelacji gruntów folwarcznych i likwidacji serwitutów w okresie międzywojennym na przykładzie wsi Boczki i Rzepiszew // Biuletyn Szadkowski. 2019. Tom 19. S. 80.

[546] Див., наприклад, ЦДІАУЛ, ф. 419, оп. 1, спр. 690 (Справа про парцеляцію земельних ділянок графині Скарбек Феліції у селах Гикловичі та Орховичі і передачу цих земель інвалідам війни, 1919–1920 рр.), арк. 7.

землевласників займався Акціонерний земельний іпотечний банк, заснований 1910 р. у Львові (директор О. Кульчицький). Банк діяв на території Галичини і Буковини, мав філію у Станіславові. До 1914 р. банк видав українським селянам 1 840 позичок на загальну суму 7 070 000 корон [547]. Акціонерний земельний іпотечний банк діяв і у міжвоєнний час, а з приходом у 1939 р. більшовиків був націоналізований. Зауважимо, що отримання кредиту було нелегкою справою, а в ситуації грошової інфляції і господарської кризи – ризикованим кроком і для того хто брав, і для того, хто видавав. У цьому переконують листування між потенційними набувачами землі, кредиторами і представниками органів місцевої влади [548].

До 1 січня 1923 р. в Галичині було розпарцельовано бл. 200 тис. га землі між польськими колоністами; на Волині – 112 тис. га, а на Поліссі – 133 тис. га. Українське населення законно чи незаконно було практично виключене з процесу парцеляції. Як зазначає І. Витанович, таємний розпорядок визначав доступ малоземельного українського селянства до участі в земельній реформі не більше, ніж 5% [549]. В архівних фондах натрапляємо на звернення великих польських землевласників, які обґрунтовували доцільність не проводити парцеляції їхніх земель. З такими проханнями, зокрема, звертався граф Антон Лянцкоронський, землі якого в Ходорівському ключі таки звільнили від парцеляції [550]. Проте українські землі розпарцельовувалися на повну. Наприклад, Рада Міністрів своїм розпорядженням від 9 січня 1926 р. виставила на розпарцелювання 71 га землі у Бучацькому, 200 га – у Золочівському, 85 га – у Львівському, 164 га – у Підгаєцькому, 685 га – у Перемишлянському, 100 га –

[547] Земельний Банк Гіпотечний // Енциклопедія українознавства [Перевидання в Україні]. Т. 2. Львів: НТШ, 1993. С. 783.

[548] ЦДІАУЛ, ф. 171, оп. 1, спр. 30 (Надання позик осадникам та листування з цього питання т. ІІІ), арк. 82.

[549] Витанович І. Історія українського кооперативного руху. Із праць Історично-Філософічної секції НТШ. Нью-Йорк: Товариство Української кооперації, 1964. С. 320.

[550] ЦДІАУЛ, ф. 181, оп. 1, спр. 2817 (Прохання, листування та ін. документи про звільнення від парцеляції маєтків графа Лянцкоронського Антона у Ходорівському ключі, 1922–1929 рр.), арк. 2–5.

у Рава-Руському, 200 га – у Самбірському, 80 га – у Снятинському, 300 га – у Товмацькому, 150 га – у Тернопільському, 900 га – у Чортківському повітах [551].

Українське парцеляційне товариство «Земля», яке існувало до Першої світової війни, не отримало право на участь в парцеляційних заходах і було змушене ліквідуватися. На підставі рішення Міністерства рільництва та земельних реформ від 25 травня 1934 р. з метою проведення земельної реформи було створено Земельне парцеляційне акціонерне товариство у Львові (*Ziemskie towarzystwo parcelacyjne. Spilka akcyjna we Lwowie*). Товариство мало відділення на місцях, які реалізовували його політику – найбільші у Станіславові та Тернополі. Керівними органами Земельного парцеляційного акціонерного товариства були загальні збори акціонерів, правління, ревізійна комісія і контрольна рада. Загалом, для проведенням парцеляції на місцях займалися: впродовж 1921–1922 рр. Відділ землеробства і земельних реформ, 1924–1928 рр. – ця установа діяла під назвою Відділ землеробства і ветеринарії, 1931–1933 рр. – Відділ землеробства, 1934–1939 рр. – Відділ землеробства і земельних реформ [552].

Упродовж 1919–1938 рр. парцеляцією було охоплено 735 тис. господарств (комасацією – 859 тис. господарств), з яких утворено 154 тис. окремих сільських господарств, ліквідовано сервітутів у 280,5 тис. господарствах. Загалом, 68,5% землі розпарцелювали самі землевласники, а 30% отримали землі від держави.

Кількість господарств відповідно до їхніх розмірів, 1931 р.[553]

Розмір угідь	*Кількість господарств*	*%*
Загалом	3 196,0	100,0
Понад 2 га	747,1	19,1
2– 5 га	1 136,1	38,4

[551] Громадський голос. 27 лютого 1926.

[552] Гладун М. Проведення парцеляції в Східній Галичині міжвоєнного періоду. *Вісник Львівської комерційної академії. Серія «Гуманітарні науки».* 2014. Вип. 12. С. 166.

[553] Ciepielewski J. Wieś polska w latach wielkiego kryzysu 1929–1935. Materiały i dokumenty. Warszawa: Książka i wiedza, 1965. S. 9.

5–10 га	728,7	25,1
10–15 га	190,9	7,0
15–50 га	118,2	4,5
Понад 50 га	14,7	0,4
Невідомо	260,3	5,5

Із таблиці вбачається, що реформа суттєво не змінила структуру села. Селянська власність збільшилася за досліджуваний період лише на 13%[554]. Селянин не володів достатнім капіталом для купівлі землі, тож землю купували переважно багаті; серед тих, хто раніше був безземельним, а у міжвоєнний період придбав земельну ділянку, були лише 10% осіб [555]. До 1938 р. включно на західноукраїнських землях у складі Республіки Польщі між польськими колоністами було розпарцельовано бл. 800 тис. га землі. Український громадський діяч І. Макух так характеризував процес парцеляції для українців: «Українцям було дуже трудно набувати землю за польської держави. Треба було або переходити на латинський обряд. Або платити великі хабарів урядовцям, або відкуповувати землю від спекулянтів і платити не раз 6 разів вищу ціну від тої, яку заплатив поляк-парцелянт. Наш селянин, набуваючи землю від спекулянта, мусів вдовольнятися тільки її посіданням без можливості набути власність згідно з обов'язуючими законами»[556]. Очевидно, що обмеження щодо набуття землі не поляками законодавчо прописати було не можливим, проте на практиці ці обмеження діяли, а земельна реформа проводилася під гаслом «жодного клаптика польської землі в непольські руки» [557].

[554] Świątkowski H. Prawo rolne… S. 33.

[555] Selwa J., Stelmachowski A. Prawo rolne. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1970. S. 45.

[556] Макух І. На народній службі. Детройт: Видання Української вільної громади Америки, 1958. С. 545–546.

[557] Панфілова Т. Громадянське суспільство в Західній Україні (20–30-ті роки XX століття): аграрно-промислові та фінансово-кредитні структури. *Вісник Львівської комерційної академії. Серія «Гуманітарні науки»*. 2014. Вип. 12. С. 144.

Парцеляційна політика уряду піддавалася критиці з боку польських економістів, юристів і громадських діячів, зокрема Юліуша Понятовського, котрий у підсумку в 1934 р. став міністром сільського господарства і земельних реформ, Чеслава Бобровського, багатолітнього директора Економічного департаменту в міністерстві сільського господарства і земельних реформ. Вони відштовхувалися від точки зору, що реалізація аграрної реформи має слугувати засобом боротьби з господарською кризою, яка спіткала Польщу в 1929 р., а не навпаки – посилювати цю кризу. Характерно, що з приходом в профільне Міністерство Ю. Понятовського парцеляція пришвидшилася [558]. Питання парцеляції набуло ще більшої суспільної ваги, а місцеві органи влади стали приділяти цьому питанню більшої уваги. Аналіз періодичних видань того часу, що зібрані в одній зі справ Центрального державного історичного архіву України у місті Львові переконують у цьому (друкувалася інформація не тільки про потенційні розпарцелювання, але й порядок парцеляції) [559].

Навіть такі великі землевласники, як Лянкоронські, про яких йшла мова вище, не змогли уникнути розпарцелювання частини своїх маєтків після 1936 р. [560]. За пропозицією Понятовського Економічний комітет уряду прийняв нову програму парцеляції та меліорації на 1934–1938 рр. Вона передбачала парцеляцію 625 200 га, у т. ч. 400 тис. приватних угідь, комасацію 410 тис. господарств на площі 2 320 тис. га, меліорацію пів мільйона га. Причому новий міністр не приховував політико-пропагандистський характер внесених пропозицій, сподіваючись послабити соціальну напругу на селі. З господарської точки зору, ці заходи мали також зменшити перенаселення села, спонукати селян іти в місто і влаштовуватися на промислові об’єкти [561].

---

[558] Ciepielewski J. Wieś polska w latach wielkiego kryzysu 1929–1935. Materiały i dokumenty. Warszawa: Książka i wiedza, 1965. S. 47.

[559] ЦДІАУЛ, ф. 181, оп. 1, спр. 4579 (Газетні статті про порядок проведення парцеляції маєтків, 1936 р.), арк. 1–5.

[560] ЦДІАУЛ, ф. 181, оп. 1, спр. 3918 (Протоколи, листування та ін. документи про проведення парцеляції земельних ділянок у маєтках графа Лянцкоронського Антона у Водзіславському ключі, 1937 р.), арк. 77–80.

[561] Ciepielewski J. Wieś polska w latach wielkiego kryzysu 1929–1935. Materiały i dokumenty. Warszawa: Książka i wiedza, 1965. S. 48.

Природно-кліматичні умови частини сільськогосподарських земель Західної України (особливо на півночі) призводили до високої вологості ґрунту, заболоченості окремих земельних ділянок, які ставали непридатними для обробітку та використання в сільськогосподарських цілях. Це актуалізувало необхідність рекультиваційних робіт, які регулювались окремими законодавчими нормами [562]. Розпорядження президента Республіки Польщі, видане у березні 1928 р., було покликане вирішити це питання. Документ, по-перше, вимагав прискорити меліорацію земель та координувати роботу, пов'язану з нею під час комасації та парцеляції земель. По-друге, він зобов'язав уряд та місцеві органи влади, відповідальні за земельну сферу, зробити цю справу плановою та стратегічною. Основні фінансові витрати покривала держава, але меліорація вимагала великих витрат, тому на початку 1931 р. було видано урядове розпорядження, згідно з яким частина витрат (від 20% до 30%) повинна була оплачуватися громадами та приватними особами, зацікавленими у проведенні такої роботи. Проблема ж полягала в тому, що передбачених коштів на потреби парцеляції банально не вистачало [563].

Ряд законодавчих актів повинен був також регулювати орендні відносини в аграрному секторі, що також сприяло переходу його до ринкових умов. Закон про захист дрібних орендарів земель, прийнятий польським сеймом 28 серпня 1924 р., Закон про купівлю землі дрібними орендарями землі від 18 березня 1932 р. формально регулювали відносини в цій галузі. Згідно з їх положеннями, орендувати землю могли лише ті селяни, які за добровільною угодою з землевласниками орендували землю площею до 5 га на вільних ділянках поміщиків. Однак селяни, які незаконно зайняли поміщицькі землі, які були занедбані під час війни чи після неї, і дрібні орендарі, яких підозрювали «у злочинах проти Польської держави» випали з системи орендних відносин. Як слушно зазначає Станіслав Прутіс, парцеляційні зусилля міжвоєнного періоду

[562] ЦДІАУЛ, ф. 419, оп. 1, спр. 7 (Листування з Крайовим відділом про ведення меліоративних робіт на території Львівського воєводства, 1904–1920 рр.), арк. 44.
[563] Longchamps F. Prawo agrarne. Warszawa: Gebethner i Wolff, 1949. S. 21.

були в підсумку затьмарені вже після Другої світової війни, коли Польський Комітет Національного Визволення провів радикальну земельну реформу, позбавивши поміщиків їхніх земельних угідь, формально на користь простого люду [564].

Комасація – це об'єднання подрібнених земельних ділянок в один наділ і створення на ньому самостійного селянського господарства. Потреба комасації випливала з наявної ситуації, яка склалася ще в XIX ст. Селянські родини часто були багатодітними і коли діти виростали, створювали свої сім'ї вони отримували від батьків частину земельного наділу. З плином часу земельні наділи неодноразово дробилися, виникали «черезсмужжя». Це було гострою проблемо, на яку з-поміж іншого вказував Тит Войнаровський – громадський діяч Галичини, захисник простого селянства. Дроблення земельних наділів на окремі невеликі ділянки, часто видовжені та вузькі, ускладнювало обробіток землі і в таких умовах складно було сподіватися на ефективне товарне виробництво [565].

Уряд Республіки Польщі, природно, був зацікавленим у підвищенні ефективності сільськогосподарського виробництва, прагнув створити для цього необхідні умови, зокрема шляхом укрупнення земельних наділів [566]. 31 липня 1923 р. Сейм Другої Речі Посполитої прийняв Закон про проведення комасації земель (*O scalaniu gruntów*). Закон визначав необхідність вирішення цієї проблеми, що мало зробити її власника більш незалежним від громади та сприяло б пропагуванню економічної культури та підвищенню продуктивності праці [567] – від впровадження нових методів обробітку ґрунту до вирощування різних видів рослин тощо. Через десять років, 18 березня 1933 р. були ухвалені

[564] Prutis S. Reformy agrarne w Polsce po odzyskaniu niepodległości w 1918 roku. *Studia Iuridica Agraria*. 2018. Vol. XV. S. 214.

[565] ЦДІАЛ, ф. 682, оп 1, спр. 16 (Стаття «Що руйнує наше селянство? Чи є яка рада тій руїні?» (діафільм)), арк. 16–18.

[566] ЦДІАУЛ, ф. 419, оп. 1, спр. 105 (Відомості про виконані роботи з ліквідації черезсмужжя та врегулювання прав власності на землю, 1920 р.), арк. 2.

[567] Ustawa z dnia 31 lipca 1923 r. o scalaniu gruntów // Dziennik Ustaw. 1923. Poz. 718. № 92. S. 1050.

до Закону про комасацію, які містили лише чотири статті уточнюючого характеру [568].

Законодавчо, подрібненим / звуженим визначався земельний наділ одного господаря відокремлений (на дві або й більше частин) ділянками іншого господаря. Надмірно звуженою вважалася ділянка, довжина якої у п'ятнадцятеро перевищувала ширину (ст. 1 Закону 1923 р.) [569]. Ґрунти, які підпадали під визначення зазначеної статті мали знаходитися в межах одного села, кадастрової ґміни чи міста. Щоправда, законодавець залишив можливість об'єднання й адміністративно розділених наділів на пограниччі між різними населеними пунктами (Ст. 5 Закону 1923 р.) [570].

Кожен із учасників комасації, за рахунок земель якого відбувалося укрупнення, мав отримати рівноцінну ділянку в іншому місці (в ідеалі, поруч з іншою його земельною ділянкою, щоби провести укрупнення і там). Надана земельна ділянка мала максимально за своїми показниками відповідати комасованій – за вартістю, розміром, типу посідання [571]. Оскільки забезпечити рівномірний обмін було не так просто, то в крайніх випадках (наприклад, коли рівноцінний обмін не вдавалося технічно забезпечити) передбачалася доплата, але не більше 3% від вартості комасованої ділянки. Доплата передбачала відшкодування різницю вартості землі, встановлену на день проведення комасації (Ст. 6 Закону 1923 р.) [572].

Для оцінки грошової вартості селянських земель, що підлягали комасації, утворювалася спеціальна Оціночна Комісія, до складу якої входили земельний комісар або підкомісар, делегований окружним земельним управлінням, землемір, і ще мінімум три особи, особисто незацікавлених в результатах об'єднання земель. Щоправда, ці особи повинні були знати місцеві аграрні

---

[568] Ustawa z dnia 18 marca 1933 r. w sprawie zmian w ustawie z dnia 31 lipca 1923 r. o scalaniu gruntów // Dziennik Ustaw. 1933. Poz. 166, 167, 168. № 22. S. 458.

[569] Ustawa z dnia 31 lipca 1923 r. o scalaniu gruntów // Dziennik Ustaw. 1923. Poz. 718. № 92. S. 1050.

[570] Ustawa z dnia 31 lipca 1923 r. o scalaniu gruntów // Dziennik Ustaw. 1923. Poz. 718. № 92. S. 1050.

[571] ЦДІАУЛ, ф. 419, оп. 1, спр. 105 (Відомості про виконані роботи з ліквідації черезсмужжя та врегулювання прав власності на землю, 1920 р.), арк. 2–3.

[572] Ustawa z dnia 31 lipca 1923 r. o scalaniu gruntów // Dziennik Ustaw. 1923. Poz. 718. № 92. S. 1050.

відносини та розумітися на класифікації земель. Для здійснення робіт по комасації земель у тому чи іншому селі місцеві мешканці повинні були обрати спеціальну Раду в кількості 3–7 осіб залежно від кількості населення в селі [573]. За комасацію кожного гектара землі залежно від її якості сплачувалося від 14 до 20 злотих за 1 га, крім того вони повинні були оплачувати складання проєктів меліорації, перенесення доріг, утримання землевпорядників та ін.

Процес комасації починався на підставі заяви (клопотання) до повітових органів влади. Ініціаторами таких клопотань могли бути власники земельних ділянок, які претендували на об'єднання земель загальною площею не менше 25 га. (Ст. 14, пункт b Закону 1923 р.) [574]. Клопотання (заявки) скеровували до повітової земельної управи (управління), яка на місці повинна була з'ясувати реальний стан справ і, в разі згоди інших органів влади, запроєктувати територію комасації. Правомочне рішення окружного земельного управління повинно було доведене до відома всіх сторін комасації і громадськості. Якщо котрась зі сторін ухилялася від проходження процедури комасації, до неї міг застосовуватися примус (Ст. 12 Закону 1923 р.) [575]. Крім адміністративних органів влади на місцях, до процесу комасації залучалися відповідальні служби за складання кадастрів. Державні органи влади могли надавати право проведення комасації і приватним структурам (фізичним чи юридичним), за умови, що вони спеціалізувалися на питанні регулювання земельних відносин (Ст. 10 Закону 1923 р.) [576].

Рішення повітової влади розглядала на відкритому засіданні Окружна земельна комісія, яка затверджувала план комасації або відхиляла його (вивчалися, зокрема, записи в ґрунтових (іпотечних) книгах, чи була та чи інша

[573] ЦДІАУЛ, ф. 419, оп. 1, спр. 105 (Відомості про виконані роботи з ліквідації черезсмужжя та врегулювання прав власності на землю, 1920 р.), арк. 5.
[574] Ustawa z dnia 31 lipca 1923 r. o scalaniu gruntów // Dziennik Ustaw. 1923. Poz. 718. № 92. S. 1051.
[575] Ustawa z dnia 31 lipca 1923 r. o scalaniu gruntów // Dziennik Ustaw. 1923. Poz. 718. № 92. S. 1051.
[576] Ustawa z dnia 31 lipca 1923 r. o scalaniu gruntów // Dziennik Ustaw. 1923. Poz. 718. № 92. S. 1051.

ділянка не була обтяжена боргами або ж передана в заставу [577]). На рішення цієї комісії, згідно Ст. 16 Закону 1923 р., існувало право подавати апеляцію до Головної земельної комісії у терміни, визначені аграрним Законом від 6 липня 1920 р. [578]. На внесок Окружної земельної комісії іпотечний відділ суду вписував до ґрунтової книги анотацію про проведення комасації. Якщо ж, певна ділянка не значилася в ґрунтовій книзі, то суд самостійно видавав рішення [579].

Процес комасації був тривалим і складним, оскільки владі необхідно було виконати великий обсяг підготовчих робіт і підготувати численні нормативно-правові та технічні документи (останні виготовлялись на платній основі) [580]. У ситуації, коли власник ділянки, котрий клопотав про необхідність провести комасацію, але не мав достатньо грошей, він міг розраховувати на кредит. Такі кредити надавалися на термін до п'яти років під 4% річних. Водночас місцеві органи влади наділялись правом звільнити ту чи іншу особу від сплати відшкодування за комасацію – частково або повністю. І, що важливо відзначити, утворені внаслідок комасації ділянки звільнялись від оподаткування на термін до двох років (ст. 1 Закону 1923 р.)[581]. Зміни до Закону 1933 р. залишали в силі термін два роки, однак визначали дату, з якої мав починатися відлік. На нашу думку, це дещо ускладнювало ситуацію, бо законодавець прописав відразу декілька ключових моментів, від яких міг відштовхуватися місцевий земельний уряд, визначаючи початок дворічного терміну, а саме: 1) з часу створення комасаційної ради; 2) дати початку посідання; 3) дати затвердження проєкту комасації [582]. Звільнення від сплати

[577] Див., наприклад, ЦДІАУЛ, ф. 181, оп. 1, спр. 4458 (Статистичні дані управління маєтків Ягольницького ключа Головній канцелярії у м. Львові про кількість боржників та види заборгованості при парцеляції земельних ділянок, 1933 р.), арк. 2–5.

[578] Ustawa z dnia 31 lipca 1923 r. o scalaniu gruntów // Dziennik Ustaw. 1923. Poz. 718. № 92. S. 1050.

[579] Ustawa z dnia 31 lipca 1923 r. o scalaniu gruntów // Dziennik Ustaw. 1923. Poz. 718. № 92. S. 1052.

[580] ЦДІАУЛ, ф. 419, оп. 1, спр. 105 (Відомості про виконані роботи з ліквідації черезсмужжя та врегулювання прав власності на землю, 1920 р.), арк. 5–7.

[581] Ustawa z dnia 31 lipca 1923 r. o scalaniu gruntów // Dziennik Ustaw. 1923. Poz. 718. № 92. S. 1051.

[582] Ustawa z dnia 18 marca 1933 r. w sprawie zmian w ustawie z dnia 31 lipca 1923 r. o scalaniu gruntów // Dziennik Ustaw. 1933. Poz. 166, 167, 168. № 22. S. 458.

податків у встановлений термін не поширювалося на осіб, які не довели розпочату справу комасації до кінця.

Для здійснення робіт по комасації в окремому селі необхідно було півтори-два роки. Крім підготовки документації, чимало часу потребувалося для наділення додатковою площею орних земель місцевих безземельних і малоземельних селян, перенесення особистих господарських будівель на нове місце. Ускладнювала здійснення робіт з комасації нестача кваліфікованих кадрів, адже на місцях комасацію безпосередньо проводили спеціально обрані ради у кількості 3–7 осіб (як правило, самі землевласники) [583]. Для кожного села чи міста обиралася окрема рада. Засідання, яке вважалося правомочним за участі не менше половини учасників ради, скликав начальник ґміни або солтис. Головував на засіданні обраний учасниками ради її член, а якщо не було згоди щодо вибору головуючого, то ці повноваження виконував найстарший за віком чоловік [584]. На такому засіданні, яке зазвичай приводилося на місці розташування комасованих земель, ухвалювалося необхідне рішення. Рішення ухвалювалося простою більшістю голосів. У разі виникнення спору щодо права власності чи посідання учасники ради повинні були з'ясувати сутність розбіжностей, зокрема особу, яка останньою володіла оспорюваною ділянкою [585].

Графіки робіт складалися і затверджувалися по конкретних об'єктах і суворо контролювалися. У разі недотримання термінів, до виконавців застосовувалися штрафні санкції, а у випадках грубих порушень договір підряду анулювався і роботи передавалися іншим фахівцям. Результати роботи оформлялися спеціальним протоколом. У ситуації, коли рада з комасації проявила свою некомпетентність, не зібралася у визначений законом 14-денний

[583] ЦДІАУЛ, ф. 419, оп. 1, спр. 26 (Листування з аграрним комісаром у Львові з персональних питань, 1907–1920 рр.), арк. 56.
[584] Ustawa z dnia 31 lipca 1923 r. o scalaniu gruntów // Dziennik Ustaw. 1923. Poz. 718. № 92. S. 1052.
[585] Ustawa z dnia 31 lipca 1923 r. o scalaniu gruntów // Dziennik Ustaw. 1923. Poz. 718. № 92. S. 1052.

термін, комісар Окружної земельної комісії мав право клопотати про кадрові перестановки в такій раді або ж навіть про її повну зміну (перевибори) [586].

Польське законодавство, зокрема частина третя аналізованого Закону 1923 р., визначало повноваження ради з комасації і її учасників. Дозвіл на скликання ради надавав земельний комісар або його заступник. Земельний комісар або його заступник, так само як геометр, котрий проводив вимірювальні роботи, володіли дорадчим голосом на засіданні ради. Рада уповноважувалося: 1) визначати засади об'єднання земельних ділянок; 2) окреслювати розмір територій; 3) підбирати фахівців для встановлення вартості ґрунтів; 4) за потреби виступати у суді від імені осіб, чиї ділянки комасувалися (однак, не в усіх питаннях); 5) встановлювати умови проведення додаткових дій, на зразок меліорації; 6) вирішувати усі адміністративно-господарчі справи, дотичні до комасації (Ст. 21 Закону 1923 р.) [587].

Якщо територія комасації протягалася на декілька адміністративних одиниць, земельний комісар був у праві зібрати делегатів комасаційних рад – по дві особи від кожної ради з умовою, що кожна рада при голосуванні володіла одним голосом. Крім них, на засідання запрошувалися представники великих панських маєтків (обширів), якщо такі були населених пунктах, справи яких розглядалися. Перед прийняттям рішення, земельний комісар разом з учасниками рад визначав: 1) чи є землі, які не підлягають комасації; 2) визначав наявність / відсутність служебностей (сервітутів); 3) вивчав документи, які засвідчували стан землі (якість, місце розташування, ціну); 4) вислуховував пропозиції і застереження учасників присутніх рад; 5) разом із делегатами рад проектував місце проходження нової дороги в разі такої потреби; 6) визначав потребу проведення меліорації (Ст. 25 Закону 1923 р.) [588].

Польське законодавство, крім комасаційної ради, передбачало існування Оціночної комісії, до складу якої входили земельний комісар або його

[586] Ustawa z dnia 31 lipca 1923 r. o scalaniu gruntów // Dziennik Ustaw. 1923. Poz. 718. № 92. S. 1052.
[587] Ustawa z dnia 31 lipca 1923 r. o scalaniu gruntów // Dziennik Ustaw. 1923. Poz. 718. № 92. S. 1053.
[588] Ustawa z dnia 31 lipca 1923 r. o scalaniu gruntów // Dziennik Ustaw. 1923. Poz. 718. № 92. S. 1053.

заступник (у статусі голови), геометр, який виконував вимірювальні роботи, фахівці в аграрній сфері (не менше трьох осіб). Дорадчим голосом у комісії наділялися члени комасаційної ради, делегати інших рад у випадку якщо об'єднувана земля розташована в різних населених пунктах, представники панських маєтків (обширів) – по одному від кожного такого маєтку. Рішення Оціночної комісії обов'язково долучалося до актів провадженої справи про комасацію [589].

На підставі позитивного вирішення питання, коли не виникало жодних заперечень і було дотримано букви закону, готувався проект рішення. Він мав містити 1) опис земель, які підлягали об'єднанню; 2) деталі вирішення питання (відшкодування, потреби перенесення господарських будівель, уточнення місця проходження доріг і т.д.); 3) новий земельний розподіл, визначений радою і комісією (Ст. 27 Закону 1923 р.) [590]. Після цього відбувалася ще перевірка безпосередньо на місцевості, бо випадково можна було не врахувати чогось важливого і визначального. За результатами такої перевірки земельний комісар знову скликав усіх учасників засідання у справ комасації (повідомлялися не менше, ніж за 14 днів до зустрічі), які остаточно ухвалювали проект. Загальне зібрання щодо остаточного ухвалення проекту комасації вважалося чинним, незалежно від кількості присутніх на ньому. Кожен з учасників засідання зобов'язувався подати власну думку, а якщо вона суперечила якомусь аспекту, викладеному в документі, повинен був аргументувати її [591].

Протокол загального зібрання разом з актами справи невідкладно надсилався до Окружної земельної комісії для затвердження (або відхилення, якщо були порушенні процедурні норми) [592]. Рішення Окружної земельної комісії можна було оскаржити у судовому порядку у визначений законом термін. Якщо оскарження не відбулося, Окружна земельна комісія доручала

[589] Ustawa z dnia 31 lipca 1923 r. o scalaniu gruntów // Dziennik Ustaw. 1923. Poz. 718. № 92. S. 1053.
[590] Ustawa z dnia 31 lipca 1923 r. o scalaniu gruntów // Dziennik Ustaw. 1923. Poz. 718. № 92. S. 1053.
[591] Ustawa z dnia 31 lipca 1923 r. o scalaniu gruntów // Dziennik Ustaw. 1923. Poz. 718. № 92. S. 1054.
[592] ЦДІАУЛ, ф. 419, оп. 1, спр. 105 (Відомості про виконані роботи з ліквідації черезсмужжя та врегулювання прав власності на землю, 1920 р.), арк. 17.

компетентним органам чітко визначити нові границі об'єднаних земельних ділянок, клопотати про внесення відповідних змін до ґрунтових книг, розпустити комасаційні ради, як такі, що виконали покладені на них функції. Крім того, за встановлену плату, Окружна земельна комісія могла видати кожному учасникові комасації копії нового плану і витяги з рішень (Ст. 32 Закону 1923 р.) [593].

Паралельно з комасацією польські законодавці передбачили можливість вирішення суміжних проблем земельних відносин на селі, зокрема, 1) ліквідацію всіх служебностей (сервітутів), зокрема, права переїздів, переходів, перегону худоби, забору води; 2) розв'язання наявних земельних суперечок між окремими господарями; 3) уточнення адміністративно-територіальних меж між окремими населеними пунктами; 4) виділення землі для потреб місцевих органів публічної влади; 5) визначення земель, які підлягали негайній меліорації; 6) упорядкування доріг, під'їздів; 7) парцеляції приватних маєтків, відповідно до чинного законодавства; 8) складення єдиного плану земельних володінь (Ст. 7–8 Закону 1923 р.) [594].

Варто однак відзначити, що в окремих випадках продовжувалися зусилля щодо комасації, розпочаті ще за австрійської влади. Так, наприклад, сталося у підльвівському селі Скнилів (сьогодні в межах Львова). Комасація почалася там ще напередодні Першої світової війни, але через бойові дії в Галичині у 1914–1916 рр. була тимчасово перервана. Тож, у 1919–1920 рр. ліквідація «черезсмужжя» у Скнилові продовжилася. Одночасно із комасацією село охопила парцеляція і роздача земель польським колоністам (близько двохсот осіб) [595]. Подібним чином поєднання комасації і роздачі об'єднаної землі польським колоністам мало місце у селі Вишатичі Перемишльського повіту Львівського воєводства. Це село наполовину було українським, але з початку

[593] Ustawa z dnia 31 lipca 1923 r. o scalaniu gruntów // Dziennik Ustaw. 1923. Poz. 718. № 92. S. 1054.
[594] Ustawa z dnia 31 lipca 1923 r. o scalaniu gruntów // Dziennik Ustaw. 1923. Poz. 718. № 92. S. 1051.
[595] ЦДІАУЛ, ф. 419, оп. 1, спр. 499 (Справа про ліквідацію черезсмужжя у с. Скнилів, 1914–1920 рр.), арк. 5.

1920-х років намітилася чітка тенденція до збільшення польського елементу [596] (після Другої світової війни українці тут стали жертвами проведення насильницького виселення – операція «Вісла»).

Закон 1923 р. про комасацію фактично ліквідував залишки сервітутного права, яке діяло в Галичині в австрійський період. Сервітути – це можливість обмеженого використання чужої земельної ділянки. Їх існування стримувало нормальний розвиток товарного господарства, перешкоджало сівозмінам (потрібно було погоджувати з власником) і раціональному використанню лісів, доріг, пасовиськ [597]. Ліквідація сервітутів у Другій Речі Посполитій почалася активно після ухвалення 7 травня 1920 р. спеціального Закону [598]. В австрійському праві сервітути означали дозвіл селянам користуватися пасовиськами і лісами, які належали Двору (панський маєток). Вони передбачали випас худоби, заготівлю дров на опалення житла, будівництво і т.п. Сервітути складалися усно або письмово [599]. Починаючи з 1853 р., на основі імператорського наказу, почалося скасування сервітутів у Галичині, але затягнулося в часі, тож остаточна їх ліквідація припала на 1920-ті роки [600]. Так, Ст. 35 Закону 1923 р. гласила, що «всілякі права третіх осіб, на зразок особистих служебностей, права користування, застави, найму, зобов'язання… не становлять перешкоди для комасації». Але, якщо ми ведемо мову, наприклад, про борги, то вони звісно не ліквідовувалися, а переходили за об'єднаною землею [601]. У період ведення справи про комасацію продати земельну ділянку практично було не можливо (Ст. 36 Закону 1923 р.) [602]. Якщо

---

[596] ЦДІАУЛ, ф. 419, оп. 1, спр. 665 (Звіти, листування, повідомлення та ін. документи про ліквідацію черезсмужжя у с. Вишатичі, 1919–1920 рр.), арк. 3.

[597] Земельні сервітути (Юридична енциклопедія за редакцією Ю. С. Шемшученка) // Режим доступу: https://cyclop.com.ua/content/view/1093/58/1/12/

[598] Giliczyński B. Likwidacja serwitutów na zasadzie ustawy z dn. 7 maja 1920 r. Warszawa: Skład Główny w Księgarni Rolniczej, 1921, S. 9.

[599] ЦДІАУЛ, ф. 419, оп. 1, спр. 46 (Обіжники про порядок записів сервітутного права у земельних книгах, 1912 р.), арк. 23.

[600] Cepil M., Figlus T. Procesy parcelacji gruntów folwarcznych i likwidacji serwitutów w okresie międzywojennym na przykładzie wsi Boczki i Rzepiszew // Biuletyn Szadkowski. 2019. Tom 19. S. 81.

[601] ЦДІАУЛ, ф. 181, оп. 1, спр. 4458 (Статистичні дані управління маєтків Ягольницького ключа Головній канцелярії у м. Львові про кількість боржників та види заборгованості при парцеляції земельних ділянок, 1933 р.), арк. 8–11.

[602] Ustawa z dnia 31 lipca 1923 r. o scalaniu gruntów // Dziennik Ustaw. 1923. Poz. 718. № 92. S. 1054.

ж у суд потрапляла справа, яка стосувалася земельних ділянок, які перебували у процесі комасації, суд зобов'язувався проінформувати про це земельного комісара і утриматися від винесення рішення по суті (виняток становила лише ліквідація служебностей, тобто сервітутів, оскільки вони так чи інакше ліквідовувалися) [603]. Проте варто відзначити, що ліквідація сервітутів суттєво не добавила землі для селян [604].

Новий стан власності комасованих земель без зволікань вписувався до ґрунтових книг, причому польський законодавець апелював до законодавства тих країн, у складі яких перебували землі, що увійшли до складу Другої Речі Посполитої. Так, щодо Галичини фактично залишалися чинними міністерські розпорядження щодо записів до ґрунтових книг австро-угорського уряду від 21 травня 1916 р. Але, якщо раптом виявлялося, що певна земля не була вписана до ґрунтової книги, то такий запис потрібно було зробити у трьохмісячний термін (відповідальним за це визначався місцевий уряд, який і мав клопотати перед відповідним відділом суду про вписування земельної ділянки до ґрунтових книг) (Ст. 40 Закону 1923 р.) [605].

У результаті комасації і ліквідації граничних смуг земельні наділи селян збільшувалися на до 10%. Водночас зростала і ринкова вартість таких земель – майже на третину. На скомасованій землі засновувалися фермерські господарства, що сприяло організації більш продуктивних форм праці, поліпшення обробітку землі, збільшення виробництва і підвищення його інтенсивності. На певний час реформи польського уряду знизили соціальну напругу в селі, але лише частково, оскільки реформи піддавалися критиці за те, що вона 1) проводилася в інтересах заможних селян; 2) військових осадників і 3) поляків. Справді, найбідніші селяни і середняки не могли скористатися запропонованими реформами через відсутність або нестачу коштів на

[603] Prutis S. Reformy agrarne w Polsce po odzyskaniu niepodległości w 1918 roku. *Studia Iuridica Agraria*. 2018. Vol. XV. S. 211.

[604] Żarnowski J. Społeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939. Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1973. S. 282.

[605] Ustawa z dnia 31 lipca 1923 r. o scalaniu gruntów // Dziennik Ustaw. 1923. Poz. 718. № 92. S. 1055.

перенесення або зведення нових житлових і господарських будівель, на меліорацію нових земель [606].

Ліси та землі, де розміщувались промислові підприємства (каменоломні, копальні глини, піску, гіпсу, вапна, території прилеглі до ділянок видобутку нафти чи вугілля, території з виявленими на них мінеральних джерел води) чи історико-культурні об'єкти (архітектурні та природні пам'ятки, родинні гробівці), не підлягали комасації (Ст. 2 Закону 1923 р.) [607]. Плани комасації не поширювалися на прибудинкові землі, у т. ч. подвір'я, землі навколо міст, які потенційно могли слугувати ділянками для забудов як житлових, так і промислових. Природно, ліквідація «черезсмужжя» не могла відбуватися за рахунок озер і ставів, садів, місць покладів торфу тощо. Так само вилучилися з планів комасації землі навколо урвищ, оскільки існувала загроза їх розширення або обривання берегів (Ст. 3–4 Закону 1923 р.) [608].

Водночас, комасація включала вирішення інших важливих питань, зокрема ліквідації сервітутів, поділу земель комунальної власності, перегляду меж окремих територіально-адміністративних одиниць, виділення територій для загального користування, меліорації тощо [609]. Суттєві зміни в порядок здійснення комасації були внесені розпорядженням Міністерства сільського господарства та земельних реформ від 6 червня 1935 р., згідно з яким регулювались відповідні суми виплат.

Отже, законодавчо закріплена політика парцеляції і комасації в Другій Речі Посполитій була покликана розв'язати земельну проблему через розподіл земель і створення соціальної опори для режиму на селі. Втім, парцеляція на території Західної України проводилася без врахування інтересів місцевого – українського населення, що створювало додаткову напругу на селі. Процес парцеляції відбувався повільно і був ускладнений багатьма факторами – від

[606] ЦДІАЛ, ф. 682, оп 1, спр. 16 (Стаття «Що руйнує наше селянство? Чи є яка рада тій руїні?» (діафільм)), арк. 51.

[607] Ustawa z dnia 31 lipca 1923 r. o scalaniu gruntów // Dziennik Ustaw. 1923. Poz. 718. № 92. S. 1050.

[608] Ustawa z dnia 31 lipca 1923 r. o scalaniu gruntów // Dziennik Ustaw. 1923. Poz. 718. № 92. S. 1050.

[609] ЦДІАУЛ, ф. 419, оп. 1, спр. 7 (Листування з Крайовим відділом про ведення меліоративних робіт на території Львівського воєводства, 1904–1920 рр.), арк. 47.

небажання окремих великих землевласників віддавати надлишкові землі до відсутності у багатьох селян грошей на купівлю землі. Політика парцеляції в підсумку спрямовувалася на захист інтересів великих землевласників і не приносила очікуваних вигод простому селянству.

4.3. Правове забезпечення польського цивільного аграрного осадництва на території Західної України та його наслідки

Польські уряди намагалися вирішити проблему аграрного перенаселення у центральній частині країни, але водночас посилити господарську присутність етнічних поляків на території Західної України. Парцеляція і аграрна колонізація стали, по-суті, державною політикою польських урядів міжвоєнного періоду. Одним із інструментів такої політики було покликане стати осадництво, здатне створити опору польських політичних сил у регіонах від самого початку не надто лояльно налаштованих до Варшави [610]. Тож, земельну політику Варшави міжвоєнного періоду на західноукраїнських землях доцільно розглядати в контексті національної політики. Урядова політика стосовно національних меншин (українців, білорусів, євреїв, німців) базувалася на концепції Національно-демократичної партії, перейменованої згодом на Національну партію («Стронніцтво народове»). Суть цієї концепції містилася у гаслі полонізації східних кресів шляхом поступової асиміляції непольських меншин. Саме тому, одним із завдань економічної політики польського уряду було регулювання чисельного співвідношення поляків до непольського населення на східних землях (тобто українських і білоруських), чого не заперечують і нинішні польські дослідники [611]. Це відбувалося завдяки колонізації – наділенню етнічних поляків земельними ділянками на території Західної України. Вирішуючи таким чином проблему аграрного перенаселення

[610] Вербова О. Аграрна політика Польської держави міжвоєнного періоду та українське питання. *Науковий вісник НЛТУ України*. 2008. №18(6). С. 128.

[611] Prutis S. Reformy agrarne w Polsce po odzyskaniu niepodległości w 1918 roku. *Studia Iuridica Agraria*. 2018. Vol. XV. S. 214.

у центральній Польщі, уряд посилював економічний та політичний вплив у Східній Польщі [612].

Політику осадництва започаткував Закон про надання землі воякам (жовнірам) Війська Польського від 17 грудня 1920 р., який підписав маршалок сейму Трампчинський, голова уряду В. Вітос, міністр рільництва та державних угідь З. Хмельовський, міністр військових справ Соснковський. У ньому, зокрема, йшлося, що вояки, «котрі боронили кордони Вітчизни, можуть отримати у власність землі з запасу, утвореного 17 грудня 1920 р. (тобто у день прийняття Закону) у деяких повітах Речі Посполитої» (ст. 1) [613]. На безкоштовній основі землями наділялися інваліди і вояки Війська Польського, а також добровольці, котрі приєдналися до війська і були спрямовані на фронт. Інші категорії громадян могли також отримати земельну ділянку із запасу, але після відповідної оплати. Закон встановлював діапазон такої оплати, причому не в грошах, що можна пояснити не стабільністю фінансової системи, а в натуральній величині. Так, за один гектар купленої землі новий власник мав відшкодувати державі в межах 30–100 кг жита у рік. Виплату передбачалось проводити упродовж 30-ти років, починаючи з п'ятого року набуття власності на земельну ділянку (щоправда, Закон 1920 р. допускав можливість оплати і до п'ятирічного терміну, але ця процедура, на нашу думку, не була чітко і зрозуміло прописана) [614].

Права отримати землю позбавлялись особи, покарані за виступи проти Польщі, дезертири, покарані за розтрату (*roztrwonienia*) державного майна, порушники Закону про демобілізацію, або ті, хто самочинно захопив чужі землі (ст. 4 Закону 17 грудня 1920 р.) [615]. Питанням наділення землею повинні були займатися спеціальні повітові комітети, які утворювалися на підставі Закону від

---

[612] Баран З. До питання про аграрну політику урядів міжвоєнної Польщі стосовно Західної України http://www.ji.lviv.ua/n28texts/baran.htm

[613] Ustawa z dnia 17 grudnia 1920 r. o nadaniu ziemi żołnierzom Wojska Polskiego // Dziennik Ustaw. 1920. Poz. 18. № 4. S. 40.

[614] Ustawa z dnia 17 grudnia 1920 r. o nadaniu ziemi żołnierzom Wojska Polskiego // Dziennik Ustaw. 1920. Poz. 18. № 4. S. 40.

[615] Ustawa z dnia 17 grudnia 1920 r. o nadaniu ziemi żołnierzom Wojska Polskiego // Dziennik Ustaw. 1920. Poz. 18. № 4. S. 40.

17 грудня 1920 р. Судові оскарження на їхню діяльність законодавством не передбачалися. Комітети зобов'язувались співпрацювати з Міністерством військових справ та військовими відділами на місцях у питаннях технічного визначення, кому і де надавати земельну ділянку.

Розмір наданих колишнім воякам Війська Польського земельних ділянок для провадження самостійного господарства не міг перевищувати 45 га землі. Подібні обмеження стосувалися і груп вояків, об'єднаних у земельні спілки під егідою Головного земельного уряду і Міністерства рільництва та державних угідь (ст. 5 Закону 17 грудня 1920 р.). Господарства, утворені на підставі аналізованого Закону, не могли ділитися / дробитися чи продаватися без згоди місцевої влади раніше, ніж 25 років з часу їх набуття. Вдруге претендувати на безкоштовне отримання земельної ділянки особа, яка скористалася правом продажу після визначеного часу вже не могла (ст. 10 Закону 17 грудня 1920 р.) [616].

Характерно, що уряд декларував готовність «за можливості» допомогти колишнім воякам Війська Польського започаткувати господарство на виділених землях. З цією метою передбачалося розподілення «живого і мертвого інвентаря» (наприклад, якщо мова про живий інвентар, то йшлося очевидно про коней) у погодженні Міністерства рільництва та державних угідь з Міністерством військових справ. Передбачалася також можливість виділення на будівництво матеріалів, як-от дерева, але не більше, ніж на будівлю площею 80 м. кв. на одне господарство. Підставою до визначення ліміту слугував Закон від 28 лютого 1919 р., який регулював використання у Республіці Польщі дерева, призначеного на будівництво й опалення. І, нарешті, уряд задекларував можливість надання кредиту на освоєння набутих земель і будівництво там житла. На ці потреби призначалося 2 млрд. марок [617]. Претендувати на

[616] Ustawa z dnia 17 grudnia 1920 r. o nadaniu ziemi żołnierzom Wojska Polskiego // Dziennik Ustaw. 1920. Poz. 18. № 4. S. 41.

[617] Ustawa z dnia 17 grudnia 1920 r. o nadaniu ziemi żołnierzom Wojska Polskiego // Dziennik Ustaw. 1920. Poz. 18. № 4. S. 41.

допомогу держави могли лише особи, на яких поширювалося право безкоштовного набуття земельних ділянок (ветерани, інваліди).

У випадку, якщо певному вояку надали земельну ділянку, але він чи його родина впродовж одного року юридично не перейняли цю землю, або ж упродовж трьох років не почали її обробляти, держава залишала за собою право повернути надану ділянку до земель запасу на підставі ухвали Надзвичайного комітету (ст. 5 Закону 17 грудня 1920 р.) [618].

Отже, виконуючи план дій, передбачений Законом 17 грудня 1920 р., польський уряд розпочав колонізацію «східних кресів» (прийнята назва у польській офіційній термінології). Уже станом на 1923 р. польські військові колоністи отримали у Східній Галичині 160 тис. га, на Волині – майже 46 тис. га, на Поліссі – 22,5 тис га землі. Водночас на українські землі прибуло 16 тис. польських родин, загальною чисельністю більше 30 тис. осіб [619]. У ситуації, коли українці були фактично обділені при розпарцелюванні великих магнатських володінь, їм за словами політика і громадського діяча Юліана Бачинського залишалося: 1) подаватися на заробітки до пана-поляка чи заможного селянина за невелику платню; 2) брати позику і ризикувати потрапити у боргове рабство; 3) продавати власне майно і йти у місто, де шукати роботу; 4) емігрувати [620]. Ситуація першої чверті XX ст. не суттєво відрізнялася від того стану справ у рільництві, що мав місце наприкінці XIX ст. і про що писав у свій час Ю. Бачинський. Він, зокрема, гостро критикував стан галицької «господарки», твердячи що економічні негаразди неминуче створять політичні проблеми [621].

---

[618] Ustawa z dnia 17 grudnia 1920 r. o nadaniu ziemi żołnierzom Wojska Polskiego // Dziennik Ustaw. 1925. Poz. 153, 154 i 155. № 22. S. 185–186.

[619] Панфілова Т. Громадянське суспільство в Західній Україні (20–30-ті роки XX століття): аграрно-промислові та фінансово-кредитні структури. *Вісник Львівської комерційної академії. Серія «Гуманітарні науки».* 2014. Вип. 12. С. 144.

[620] Крюков А. Аграрне питання в українській громадсько-політичній думці Галичини міжвоєнного періоду. *Вісник Львівської комерційної академії. Серія «Гуманітарні науки».* 2014. Вип. 12. С. 158.

[621] Бачинський Ю. Україна irredenta. Третє видання. Берлін: Видавництво Української Молоді, 1924. С. 23–25.

Після ухвалення Закону 17 грудня 1920 р. з'явилося спільне розпорядження глави уряду, міністрів рільництва та державних угідь, військових справ, фінансів і внутрішніх справ, датоване 23 березня 1921 р., щодо виконання вищезазначеного закону. Розпорядження, зокрема, важливе з огляду на тлумачення окремих статей Закону і надання чітких визначень. Наприклад, вояками Війська Польського вважилися особи (у т. ч. добровольці), котрі не менше чотирьох місяців перебували на фронті, або і менше, але за умови, що вони зазнали важких поранень і були відправлені у тил на лікування. Інвалідами трактовано колишніх вояків чи добровольців, які внаслідок бойових дій частково або повністю втратили працездатність і це зафіксовано відповідними військовими органами [622].

Зважаючи на остаточне приєднання Східної Галичини до складу Республіки Польщі за рішенням Ради послів Антанти у 1923 р. та адміністративних змін іншого характеру, 19 лютого 1925 р. було видано Закон, який уточнював території виділення земельних ділянок для колишніх вояків Війська Польського. Водночас право набувати земельні наділи на «східних кресах» отримали не лише поляки (і не тільки колишні військові), але й представники інших національностей, щоправда за умови, що вони не вчиняли злочини проти Польської держави. Закон складався лише з чотирьох статей і передбачав надання земель «на території повітів, згаданих у ст. 6 першого з перелічених Законів, а також на території новостворених повітів» [623]. Якщо на Волині осідали переважно польські військові колоністи, то у Східній Галичині – цивільні колоністи. Урядовці за короткий час переконалися, що військове осадництво в господарському плані не зовсім виправдане, оскільки ветерани Першої світової, українсько-польської чи радянсько-польської воєн часто не мали достатніх навичок і ресурсів для ведення сільського

[622] Rozporządzenie Prezesa głównego urzędu ziemskiego oraz Ministrów rolnictwa i dóbr państwowych, spraw wojskowych, w porozumieniu z ministrami skarbu i spraw wewnętrznych z dnia 23 marca 1921 r. w przedmiocie wykonania ustawy z dn. 17 grudnia 1920 r. o nadaniu ziemi żołnierzom W. P. // Dziennik Ustaw. 1921. Poz. 21. № 4.

[623] Ustawa z dnia 19 lutego 1925 r. o o zakresie mocy obowiązującej ustawy z dnia 17 grudnia 1920 r. o przejęciu na własność Państwa ziemi w niektórych powiatach Rzeczypospolitej Polskiej oraz ustawy z dnia 17 grudnia 1920 r. o nadaniu ziemi żołnierzom Wojska Polskiego // Dziennik Ustaw. 1920. Poz. 18. № 4. S. 40.

господарства. Звичною стала практика перепродування колоністами отриманих земель. У результаті проведених змін українці зуміли набути близько чверті усіх розпарцельованих земель у південно-східних воєводствах Республіки Польщі [624].

Попри початкову тенденцію до демократизації земельного законодавства, у 1930-ті роки було прийнято низку законів (два Закони 1932 р.) і підзаконних актів, які захищали інтереси великих землевласників, а не селян. Перший закон 1932 р. стосувався захисту прав власників, які придбали непридатний ґрунт, і допускав купівлю землі гіршої якості за нижчою ціною (на це у свій час звертав увагу В. Грабський) [625]. Другий закон 1932 р. регулював право власності на земельну ділянку і його прийняття стало наслідком неузгодженості між купівлею і не набутті законної власності на земельну ділянку, хоча насправді вони вільно розпоряджалися нею. Відсутність або неточне оформлення актів купівлі-продажу землі спричинило безлад у кампанії парцеляції та труднощі з оподаткуванням. Таким чином, законодавчі новації початку 1930-х років були покликані вдосконалити механізм юридичного оформлення правана земельну ділянку.

14 березня 1932 р. було видано Закон про доповнення приписів щодо виділення землі воякам Війська Польського. Доповнення стосувалися ситуації з надання ділянок в лісистих місцевостях і можливості їх обміну на придатні до рільництва землі. У випадку, коли людині місцева влада виділила земельну ділянку в непридатній місцевості, вона могла клопотати про заміну. Відповідна заміна відбувалася за кошт спеціального аграрного фонду (ст. 7 Закону 1932 р.) [626]. З часом, через вплив інфляції розмір фонду постійно зменшувався.

Наступна зміна відбулася 24 листопада 1932 р., коли було видано Розпорядження президента Речі Посполитої про врегулювання деяких справ у

---

[624] Вербова О. Аграрна політика Польської держави міжвоєнного періоду та українське питання. *Науковий вісник НЛТУ України*. 2008. №18(6). С. 130.

[625] Żarnowski J. Społeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939. Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1973. S. 285.

[626] Ustawa z dnia 14 marca 1932 r. uzupelniajaca przepisy o nadaniu ziemi żołnierzom Wojska Polskiego // Dziennik Ustaw. 1932. Poz. 333, 334, 335. № 32. S. 533.

сфері військового осадництва. Цим документом, зокрема, було передбачено право колишніх військових подавати скаргу (у межах 30-ти днів з часу розподілу земельних ділянок) на не виділення земельних ділянок або її позбавлення. Оскаржуватись могли дії повітових комітетів, які власне і були покликані розподіляти ділянки для осадників. Водночас президентське розпорядження допускало надання державної допомоги (за наявності ресурсів) особам, які не були в змозі оплатити повну суму за земельну ділянку, яку планували придбати (ст. 8 Розпорядження). У разі смерті отримувача земельного наділу земля переходила до його спадкоємців [627].

За міжвоєнний період, за даними І. Витановича, на західноукраїнські землі прибуло 300 тис. осіб польської національності до сіл і 100 тис. до міст [628]. До 1935 р. у Волинському, Львівському, Станіславівському і Тернопільському воєводствах було закладено 41 тис. господарств польських колоністів, головно колишніх військових. Проте зазначені темпи колонізації, вочевидь, не задовольняли офіційну Варшаву, про що свідчить інспекційна поїздка на Тернопілля прем'єра Славоя-Складковського. Її наслідком мало стати пришвидшення парцеляції і активніша передача земель особам польської національності [629]. Причому, Господарська Рада при кабінеті міністрів міжвоєнної Польщі рекомендувала не ліквідовувати великі господарства великої власності, особливо ті, що «становлять осередки польської культури» [630]. Тобто, земельна політика в Західній Україні носила відверто дискримінаційний характер і була спрямована на підтримку лише титульної нації. Як приклад, може слугувати ситуація з парцеляцією найбільших магнатських володінь у Західній Україні, зокрема Любомирських, Потоцьких

[627] Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 24 listopada 1930 r. o uregulowaniu niektórych spraw z zakresu osadnictwa wojskowego // Dziennik Ustaw. 1925. Poz. 153, 154 i 155. № 22. S. 1034.

[628] Витанович І. Історія українського кооперативного руху. Із праць Історично-Філософічної секції НТШ. Нью-Йорк: Товариство Української кооперації, 1964. С. 320.

[629] Панфілова Т. Громадянське суспільство в Західній Україні (20–30-ті роки XX століття): аграрно-промислові та фінансово-кредитні структури. *Вісник Львівської комерційної академії. Серія «Гуманітарні науки»*. 2014. Вип. 12. С. 144.

[630] Панфілова Т. Громадянське суспільство в Західній Україні (20–30-ті роки XX століття): аграрно-промислові та фінансово-кредитні структури. *Вісник Львівської комерційної академії. Серія «Гуманітарні науки»*. 2014. Вип. 12. С. 144.

(Перемишлянський, Бережанський повіти), Радзивілів, Чарторийських (Ярославський повіт). Вони, за невеликими винятками, зберегли свої основні маєтки. Зауважимо, що латифундії Замойських охоплювали бл. 200 тис. га, а Радзивілів бл. 175 тис. га землі. Такі величезні земельні угіддя не завжди були ефективними для ведення сільського господарства і на них домінував екстенсивний спосіб господарювання. Власники цих латифундій були, як правило, аристократами, потомками князівських і графських родів, ведучи спосіб життя, який відповідав середньовічній феодальній традиції [631].

Колишній прем'єр-міністр Республіки Польщі В. Ґрабський у 1936 р. висловив думку, що колонізаційна політика на «східних кресах» не приносить бажаних результатів. Основна причина полягала у перенаселеності українських земель, які Варшава мала намір максимально колонізувати, а також в тому, що прибулі поляки займали непевне становище через вороже ставлення до них місцевого населення. Однак він й надалі продовжував популяризувати лозунг «Польська земля – для поляків! Жодного гектара в українські руки!» [632].

Отже, польська колонізаційна політика міжвоєнного періоду передбачала цивільне і військове осадництво фермерського типу. Держава заохочувала створення у Західній Україні господарств, для яких існувала програма фінансової підтримки (наприклад, податкові пільги). Відтак, польська колонізаційна політика набула відверто дискримінаційного характеру відносно українців. Правовими підставами осадництва стали сеймові закони про надання земельних ділянок колишнім воякам польського війська. Поява польських осадників загострила міжнаціональні та соціальні відносини у західноукраїнському селі.

---

[631] Żarnowski J. Społeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939. Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1973. S. 280–281.

[632] Паславська О. Правовий статус західноукраїнських земель у складі Республіки Польщі (1918–1939 рр.): історико-правове дослідження. *Порівняльно-аналітичне право*. 2015. №4. С. 37.

4.4. Компетенція місцевих органів влади на території Західної України у сфері земельних відносин

Апарат державного управління Республіки Польщі становив диференційовану систему адміністративних органів, які здійснювали загальне керівництво, контроль і реалізацію реформи у сфері земельних відносин. Структурно, він поділявся на 1) сільськогосподарську адміністрацію на чолі з міністром сільського господарства (за період 1919–1932 рр. змінилося 18 міністрів) й 2) адміністрацію земельних реформ на чолі з Головним земельним управлінням, а з 1923 р. – міністром земельних реформ (за час його існування змінилося вісім міністрів). У 1932 р. вищезгадані відомства були об'єднані в єдине Міністерство сільського господарства і земельних реформ (міністерство за період 1932–1939 рр. почергово очолювали Северин Людкевич, Броніслав Наконєчніков-Клуковський, Юліуш Понятовський).

Відповідно до адміністративно-територіального поділу країни (16 воєводств), управління у сфері земельних відносин поділялося на центральне і місцеве. Українські землі в складі Другої Речі Посполитої входили до шести воєводств, а саме Львівського (28,4 тис. кв. км.), Волинського (35,8 тис. кв. км.), Люблінського, Станіславівського (16,8 тис. кв. км.), Тернопільського (16,2 тис. кв. км.) і Поліського (36,7 тис. кв. км.). Польські воєводства на українських землях були утворені відповідно до розпорядження Ради Міністрів від 17 травня 1921 р. [633]. Місцеве управління ділилось на урядову адміністрацію і самоврядування. На місцях (воєводства, повіти) діяли відомства, які відповідали за ключові аспекти життєдіяльності, у т. ч. за проведення земельних реформ. Але, якщо Березнева конституція розширювала місцеве самоврядування, то Квітнева конституція навпаки – обмежувала його [634]. На чолі адміністрації воєводства перебував воєвода, який призначався президентом за пропозицією міністра внутрішніх справ. Воєвода виступав як

[633] Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 17 maja 1921 r. // Dziennik Ustaw. 1921. Poz. 282. № 46.

[634] Бардах Ю., Леснодарский Б., Пиетрчак М. История государства и права Польши. Пер. с пол. Москва: Юридическая литература, 1980. С. 456.

представник уряду і керівник загальної адміністрації [635]. Він координував діяльність урядової адміністрації відповідно до засад державної політики, а також володів контрольними функціями. Свої функції він виконував за допомогою воєводського управління, яке поділось на відділи та підпорядковані йому установи [636]. Воєводі підпорядковувалися повітові старости. На зразок воєводи, староста був представником уряду на місцевому рівні (у повіті) і керівником загальної адміністрації.

На місцях загальнодержавну політику в земельній сфері здійснювали окружні та повітові земельні управління та комісії [637]. На основі розпорядження Міністерства від 28 жовтня 1919 р. був створений Окружний інспекторат допомоги землеробству (*Inspektorat okręgowy pomocy rolnej we Lwowie*). Його завдання полягало у відбудові зруйнованою війною економіки краю. Територіальна юрисдикція Інспекторату поширювалася на Львівське, Станіславівське і Тернопільське воєводства. Інспекторат мав право надавати допомогу для відбудови у формі кредитів задля купівлі коней, корів, сільськогосподарського реманенту. Проте 1922 р. ця установа була ліквідована, а її повноваження передано аграрним відділам воєводських управлінь вищезазначених регіонів [638].

Організація господарського самоврядування у Галичині в перші роки існування Другої Речі Посполитої базувалася на старих австрійських інструкціях. На землях, які раніше входили до складу Російської імперії (Волинь) організація господарського самоврядування визначалася декретами Начальника держави 1918–1919 рр.[639]. Єдина система місцевого управління усталилась лише 1933 р., після ухвалення відповідного Закону. Господарська сфера належала до компетенції органів місцевого самоврядування і визначалась

---

[635] Ustawa tymczasowa z dnia 2 siepnia 1919 r. // Dziennik Ustaw. 1919. Poz. 395. № 65. S. 699.

[636] Бардах Ю., Леснодарский Б., Пиетрчак М. История государства и права Польши. Пер. с пол. Москва: Юридическая литература, 1980. С. 460.

[637] Ustawa z dnia 15 lipca 1920 r. o wykonaniu reform rolnej // Dziennik Ustaw. 1920. Poz. 462. №70. S. 1235.

[638] Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 11 lipca 1922 r. w predmiocie likwidacji spraw inspektoratów pomocy rolnej we Lwowie i Krakowie // Dziennik Ustaw. 1922. Poz. 571. №61–64.

[639] Липитчук О. Система та компетенція органів територіального самоврядування в Польській республіці (1918–1939 рр.) // Вісник Львівського університету. Серія юридична. 2013. Випуск 58. С. 74.

чинним законодавством. Організаційними одиницями господарського самоврядування були: територіальні торгово-промислові палати, ремісничі палати і сільськогосподарські палати, які засновувалися Радою міністрів. Станом на 1935 р. у Республіці Польщі діяло 13 сільськогосподарських палат [640].

Певний час на території Західної України, зокрема у Галичині діяли Крайові сільськогосподарські ради, створені ще в австрійський період. Їхні функції визначалися спільною прокламацією (*Obwieszczenie*) міністерств торгівлі, сільського господарства і громадських робіт від 23 лютого 1909 р. (№ 39). Зокрема, § 1 документа гласив, що завданням сільськогосподарських рад є підготовка як з власної ініціативи, так і внаслідок розпоряджень профільного міністерства, видавати прокламації і готувати програми розвитку агарної сфери [641]. Персональний склад сільськогосподарської ради (товариства) складав 84 особи, частина з яких обиралася, а частина призначалася на п'ять років. У випадку, коли хтось із членів ради достроково полишав роботу в раді, на його місце обиралася (або ж призначалася – залежно від статусу попереднього члена) інша особа, але тільки на решта функціонального терміну (§ 2) [642].

Сільськогосподарська рада формувалася наступним чином: 1) 17 членів обирав орган місцевої влади з дотриманням принципу територіальної репрезентативності. Якщо період чинності Крайового виділу спливав у час існування попередньої ради, то новий виділ зобов'язувався сформувати новий склад Сільськогосподарської ради; 2) 42 члени обирали легально діючі земельні ради, аграрні та лісні товариства; 3) 25 членів призначав міністр сільського

[640] Бардах Ю., Леснодарский Б., Пиетрчак М. История государства и права Польши. Пер. с пол. Москва: Юридическая литература, 1980. С. 476.

[641] Obwieszczenie o wydaniu nowych statutów dla rady przemysłowej i dla rady rolniczej, 23 lutego 1909 [Statut rady rolniczej] // Zbiór ustaw i rozporządzeń administratycynych. T. 2 ... S. 172.

[642] Ibid.

господарства. Кожен член ради обов'язково повинен був мати свого заступника (§ 3) [643].

Сільськогосподарська рада поділялася на два відділи: аграрний і лісний, при чому Статут дозволяв творити при потребі нові відділи (§ 3). На своїх засіданнях методом голосування Рада ухвалювала прокламації і внески. Головував на засіданнях особисто міністр сільського господарства або його заступник. Засідання Ради визначалися як не публічні (як і окремих відділів) (§ 5, 6), проте на них могли запрошувати фахівців з тієї чи іншої сфери. У роботі відділів Ради мали право брати участь заступники членів (§ 7) [644]. Сільськогосподарські ради при потребі скликав профільний міністр, а за проханням не менше половини членів ради, могли скликатися надзвичайні засідання (§ 8). Функція членів Ради трактувалася як громадська робота, тому не оплачувалася. Виняток складали кошти на відрядження. Підготовкою документів до розгляду на засіданні готувала комісія у складі спеціально обраних восьми осіб (спільно для промислової і аграрної рад) (§ 10). Міністерство сільського господарства видавало для Ради регламент (§ 10) [645].

Після ухвалення березневої Конституції 1921 р., поряд із законодавчими ініціативами, в сфері сільського господарства сформувалася адміністративно-виконавча система, яка мала забезпечити їх реалізацію на практиці [646]. Крім центральних органів влади, регулюванням земельних відносин на місцях займалися виборні органи державної адміністрації (на рівні воєводств і повітів). Центральним профільним органом стало Головне управління земель, яке в 1923 р. було перетворене на Міністерство земельних реформ. Його функції полягали в адмініструванні та нагляді за всіма питаннями, пов'язаними з перебудовою аграрної системи: розробкою законів, контролем процесів парцеляції та колонізації, координування діяльності Державного

[643] Obwieszczenie o wydaniu nowych statutów dla rady przemysłowej i dla rady rolniczej, 23 lutego 1909 [Statut rady rolniczej] // Zbiór ustaw i rozporządzeń administratycynych. T. 2 ... S. 173.

[644] Ibid.

[645] Ibid. S. 174.

[646] Липитчук О. Система та компетенція органів територіального самоврядування в Польській республіці (1918–1939 рр.) // Вісник Львівського університету. Серія юридична. 2013. Випуск 58. С. 79.

сільськогосподарського банку тощо. Повноваження його керівника відповідали посаді міністра. Головна земельна комісія була створена при Головному управлінні земель для здійснення судового нагляду у справах реформування аграрної системи та розгляду скарг у цьому секторі. Для підготовки та проведення заходів, пов'язаних із перебудовою земельної системи, на місцях на рівні воєводств були утворені окружні земельні адміністрації та комісії, у повітах – повітові земельні адміністрації та комісії. На рівні сільських ґмін було створено земельні комісії для сприяння виконанню рішень вищих органів влади на територіях сіл, що входили до їх складу [647].

Для проведення земельної реформи у Республіці Польщі було утворено окрему державну інституцію – Головний земельний уряд [648]. Його інтереси в Галичині, а саме у Львові, представляла Крайова комісія для обороту землею, створена ще в період існування Австро-Угорщини. Розпорядженням Ради міністрів від 19 травня 1920 р. у Галичині створено посади трьох окружних делегатів: у Кракові, Перемишлі та Львові (У Східній Галичині мали діяти 25 повітових делегатів). Краківський округ складався з польських повітів Західної Галичини. Перемишльський округ охоплював 8 польських повітів Західної Галичини і 16 українських повітів Східної Галичини. Львівський округ складався з 35-ти українських повітів Галичини [649].

На час входження Західної України до складу Другої Речі Посполитої у Львові діяла Крайова земельна комісія (*C.k. Krajowa komisja agrarna we Lwowie*), утворена при Галицькому намісництві у 1903 р. з метою ефективнішого землевпорядкування (парцеляція, ліквідація «черезсмужжя», регулювання права власності на земельну ділянку) та проведення меліоративних робіт. Крайова земельна комісія безпосередньо

---

[647] Brzoza C. Polska w czasach niepodległości i II wojny światowej (1918–1945). Kraków: Wydawnictwo «Fogra», 2001. S. 131.

[648] Крюков А. Соціально-економічні наслідки земельних реформ у галицькому селі (1921–1939 рр.) [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://www.sworld.education/index.php/ru/conference/the-content-of-conferences/archives-of-individual-conferences/march-2015

[649] Кольонізаційна акція польського правительства в Східній Галичині // Кривава книга. Упорядник, автор передмови Я. Радевич-Винницький. Передрук вид. 1919, 1921 рр. Дрогобич: Відродження, 1994. С. 170.

підпорядковувалася Земельній комісії у Відні та Галицькому намісництву [650]. Саме намісники і були керівниками цієї комісії, зокрема в роки Першої світової війни її очільником був Вітольд Коритовський.

Ефективність діяльності воєводств у сфері сільського господарства сучасники не вважали високою. Як писав громадський діяч Микола Твордило: «Замість старати про джерела праці і забезпечення… Галицьке правительство видавало розпорядки. Та зі сторони українських тодішніх громадських і політичгих діячів, не вийшла ніяка ініціатива, щоби поліпшити долю українського селянства, крім газетних плачів» [651]. Зауважимо, що усі галицькі намісники були поляками за національністю і, відтак, упереджено ставилися до української громади краю, яка у переважній своїй більшості складалася з селян. На переконання авторитетного польського економіста В. Стися, перебудова сільського господарства на території Західної України, зокрема в Галичині, мала відбуватися лише на двох ключових засадах: 1) зменшення кількості зайнятих на селі; 2) проведення земельної реформи (меліорація, комасація, ліквідація сервітутів, поділ фільваркової землі між селянами) [652]. І лише після цих кроків можна було вдаватися до перегляду правових основ діяльності органів державної влади у сільськогосподарській сфері.

На базі Крайової земельної комісії, як керуючий орган для повітових земельних управлінь, після війни було створено Окружне земельне управління у Львові (*Okręgowy urząd ziemski we Lwowie*) [653]. Підставою утворення управління став Закон від 11 серпня 1923 р. (12 січня 1931 р. видано урядове розпорядження, яке регулювало компетенцію земельних управлінь). Загалом було утворено 16 таких управлінь. Крім Львова, на західноукраїнських землях управління були створені в Луцьку, Станіславові і Тернополі[654]. Головне

ЦДІАУЛ, ф. 419, оп. 1, спр. 10 (Звіт про діяльність Крайової аграрної комісії, 1903–1920 рр.), арк. 13.

[651] Твордило М. П'ятдесятилітна діяльність «Просьвіти» на поли економічнім. Упоряд., вступ. статті В. Пашука, Ж. Ковби. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. С. 43.

[652] Styś W. Reforma rolna jako walka z przeludnieniem wsi. Lwów, 1938. S. 3–4.

[653] ЦДІАУЛ, ф. 419, оп. 1, спр. 10 (Звіт про діяльність Крайової аграрної комісії, 1903–1920 рр.), арк. 78.

[654] Ustawa z dnia 11 sierpnia 1923 r. o zakresie działania Ministra Reform Rolnych i organizacja urzędów i komisyj ziemskich // Dziennik Ustaw. 1923. Nr. 90. Poz. 706.

завдання земельних управлінь полягало у реалізації земельної реформи, регулювання прав земельної власності, зокрема сприяння поміщикам у вивільненні надлишкових земельних угідь і придбання землі для тих, хто цього потребував [655].

Як правило, Окружні земельні управління складалися з 5-ти відділів: 1) адміністративного (включно з архівом, де містилися описи земельних ділянок, списки землевласників і службовців земельних управлінь, журнали реєстрації вхідної документації); 2) землевпорядкування; 3) бюро Окружної земельної комісії; 4) технічного; 5) інформаційного. Адміністративний відділ займався справами, пов'язаними з функціонуванням усього управління, наприклад, приймав на роботу нових працівників, відав фінансовими питаннями [656]. Важливу роль виконував відділ землевпорядкування, який відав оформленням актів купівлі-продажу, обміну земельних угідь, проведенням меліорації, ліквідації сервітутів [657]. Бюро Окружної земельної комісії проводило підготовчі роботи, готувало справи на розгляд комісії, реалізовувало її розпорядження. Технічний відділ не лише керував роботою техперсоналу, але й наглядав за аграрно-технічними роботами. Інформаційний відділ займався видачою різноманітних довідок у сфері землевпорядкування. При Окружних та Повітових земельних управліннях функціонували спеціалізовані земельні комісії [658].

Відповідно до розпорядження Ради Міністрів від 30 січня 1933 р. у Львові було створено Сільськогосподарську палату (*Izba rolnicza*). Це був орган господарського самоврядування, покликаний впроваджувати у життя урядові розпорядження у сфері землеробства, звітувати про стан сільського господарства, меліорацію в краї, вибудовувати плани роботи на перспективу.

---

[655] ЦДІАУЛ, ф. 419, оп. 1, спр. 102 (Інструкції про створення земельних управлінь у Польщі, 1919 р.), арк. 34.

[656] ЦДІАУЛ, ф. 419, оп. 1, спр. 102 (Інструкції про створення земельних управлінь у Польщі, 1919 р.), арк. 2–7.

[657] ЦДІАУЛ, ф. 419, оп. 1, спр. 46 (Обіжники про порядок записів сервітутного права у земельних книгах, 1912 р.), арк. 23

[658] ЦДІАУЛ, ф. 419, оп. 1, спр. 102 (Інструкції про створення земельних управлінь у Польщі, 1919 р.), арк. 6.

Сільськогосподарська палата підпорядковувалася профільному Міністерству і поширювала свою діяльність на Львівське, Станіславівське і Тернопільське воєводства.

Ведучи мову про компетенцію місцевих органів влади на території Західної України, доцільно згадати і про громадські організації, які діяли у сільськогосподарській сфері. Передусім, галицькі українці мали позитивний досвід кооперативного руху. Товариство «Сільський господар», яке виконувала дещо більшу роль, ніж просто просвітницьку у сфері земельних відносин, напередодні Першої світової війни мала 88 філій і понад 1 300 локальних осередків. Утім, після поразки національно-визвольних змагань громадська активність у сфері сільського господарства на певний час зменшилася. Діяльність «Сільського господаря» вдалося відновити стараннями Юліана Павликовського і Тита Войнаровського. Подібним чином відновлювалася діяльність кредитних сільських кооперативів [659]. Очевидно, діяльність українських громадських товариств суперечила польській державній політиці, яка спрямовувалася на підтримку лояльних Варшаві спілок.

Отже, на місцях загальнодержавну політику в аграрній сфері здійснювали відповідні департаменти воєводств, окружні і повітові земельні управління та комісії. Їхня компетенція значною мірою обмежувалася центральними органами влади, зокрема профільним Міністерством (після державного перевороту 1926 р. повноваження місцевих органів ще зменшилася). Місцеві органи влади виконували накази і розпорядження Президента, Ради Міністрів, Міністерства сільського господарства та нормативно-правових актів, прийнятих в результаті здійснення земельних реформ, що були видані для регулювання земельних правовідносин. Таким чином, основні їхні завдання полягали у проведенні парцеляції, комасації, меліорації і ліквідації сервітутів.

---

[659] Панфілова Т. Громадянське суспільство в Західній Україні (20–30-ті роки ХХ століття): аграрно-промислові та фінансово-кредитні структури. *Вісник Львівської комерційної академії. Серія «Гуманітарні науки»*. 2014. Вип. 12. С. 146.

Висновки до розділу 4:

Реформування сільськогосподарського устрою міжвоєнної Польщі супроводжувалося створенням відповідної законодавчої бази та відповідальних органів державного управління у сфері земельних відносин. Ухвалені впродовж 1920-х років земельні закони передбачали непорушність принципу приватної власності та проведення парцеляції. Польський законодавець унормував таку важливу складову земельної системи, як межі земельних громад, комасація земель, суть якої полягала у ліквідації межисмужжя («черезсмужжя»), сприявши об'єднанню земельних ділянок одного власника, розташованих у різних місцях. Але порівняно з парцеляцією, комасація і ліквідація сервітутів не справили визначального впливу на економіку держави, хоч і мали позитивні наслідки.

Відсутність в сеймі постійної більшості ускладнювала опрацювання єдиних принципів державної політики, що охоплювала ключові проблеми економічного й суспільно-політичного життя Республіки Польща. Через політичні розбіжності та різні підходи до стратегії реформування аграрного сектора, польське законодавство було половинчастим. Як наслідок, це привело до того, що структура землеволодіння в Другій Речі Посполитій характеризувалася нерівномірним розподілом землі не тільки між окремими соціальними групами (існування великих земельних латифундій), але й між національностями. Увагу до цієї проблеми у парламенті намагалися привернути посли і сенатори українського походження, однак їхні зусилля успіху не мали. Тож, у результаті земельних реформ національна та соціальна проблеми на селі загострилися, тоді як докорінних змін у землекористуванні не відбулося.

В основу земельної реформи була покладена парцеляція. І хоч внаслідок проведення парцеляції кількість селянських господарства зросла, аграрна структура країни залишалася попередньою. Реформа однак загальмувала подальше дроблення селянських господарств, з яким галицькі селяни стикалися ще з австрійських часів. Земельне законодавство Республіки Польщі було

спрямоване на збереження в Галичині і на Волині прав на земельні наділи польських поміщиків, котрі розглядалися опорою польської влади в регіонах з переважаючим українським населенням. Їхні земельні володіння однак підлягали раціональному обмеженню до норм, встановлених на законодавчому рівні, щоправда у східних воєводствах вони мали інші розміри, ніж в інших частинах Республіки Польщі.

Парцеляції підлягали землі, що залишилися без господарів (на Волині – це, наприклад, землі колишніх російських дворян) та понаднормові угіддя (понад 400 га). Розпарцельовані землі переходили в руки польських колоністів-осадників – колишніх військових, ветеранів Першої світової та українсько-польських воєн. Усі вони розглядалися «надійним політичним елементом», але водночас були не дуже вправними господарями. Це засвідчує не стільки економічну, скільки політичну причину колонізації/осадництва. Польські осадники на території Західної України могли розраховувати на фінансову допомогу, кредити на пільгових умовах. Така ситуація часто призводила до спекуляцій і перепродування отриманих земельних ділянок.

Правове регулювання земельних відносин на території Західної України в межах повноважень, встановлених законами, президентськими указами, міністерськими розпорядженнями та інструкціями упродовж 1919–1939 рр. здійснювали центральні та місцеві органи влади Другої Речі Посполитої. Важливу роль в аграрній сфері у досліджуваний період відіграли також спеціалізовані інституції, створені задля виконання конкретних завдань (меліорація, комасація і т.п.). Правовими засадами їхньої діяльності виступало польське аграрне законодавство, проте за час перебування Галичини і Волині у складі міжвоєнної Польщі так і не було створено єдиного земельного кодексу, що дозволило б уникнути існування значної кількості нормативно-правових актів, положення яких в окремих випадках суперечили один одному.

Певними функціями у регулюванні земельних відносин були наділені й виборно-представницькі органи влади. Ці інституції стали трибуною

висловлення невдоволення нерішучістю і несправедливістю центрального уряду в аграрній політиці, але їхня обмежена компетенція не дозволяла провадити кардинальні зміни у сфері правового регулювання земельних відносин. З іншого боку, домінування у виборно-представницьких органах влади представників великої земельної власності стояло на перешкоді ефективним реформам, котрі б кардинально змінили систему земельних відносин.

ВИСНОВКИ

Дисертація виконує важливе й актуальне наукове і практичне завдання, яке полягає у вивченні становлення та розвитку правового регулювання земельних відносин на території Західної України в складі Республіки Польщі (1918–1939 рр.). Детальні результати здійсненого дослідження сформовано у висновках до розділів роботи, а узагальнено вони відповідають поставленій меті, основним завданням дослідження та зводяться до таких положень:

1.Характеристика історіографії з даної теми дала змогу з'ясувати особливості розробки визначеної проблематики. З'ясовано, що окремі аспекти правового регулювання земельних відносин на території Західної України в складі Республіки Польщі ставали предметом вивчення істориків, економістів і правників, однак узагальненого історико-правового дослідження із зазначеної проблеми досі не було (на відміну цілісніщого дослідження істориками). Найактивніші дослідження у сфері вивчення правової бази земельних відносин відбувалися з боку польських дослідників. Українські вчені порушували здебільшого питання, пов'язані з малоземеллям, політикою осадництва, зловживаннями з боку варшавського уряду. У радянський період питання земельних відносин було надміру заідеологізованим, а науковці зосереджувалися головно на проблемі селянського руху невдоволення. В умовах незалежної України дослідники актуалізували питання аграрної історії, щоправда більше крізь призму історії та економіки, тоді як історико-правові розробки проблеми відсутні.

2.Важливе місце в дисертаційному дослідженні займає джерельна база, яка представлена такими блоками: 1) архівні документи; 2) опубліковане законодавство; 3) спогади. Опрацьовано 47 справ з 12-ти фондів Центрального державного історичного архіву України у Львові. Більшість виявлених архівних матеріалів складають листування, звіти, розпорядження органів державної

влади; скарги, акти купівлі-продажу, землі, проведення комасації, парцеляції, виділення землі осадникам.

3.Визначальний вплив на якість розкриття даної теми мала обрана методологічна основа дисертації, яка представлена блоком філософських, загальнонаукових і спеціально-наукових методів (історико-правового, діалектичного, системного, структурно-функціонального, контнет-аналізу, порівняльно-правового). Для розкриття змісту і теоретичного осмислення досліджуваних в дисертації історико-правових явищ і процесів, використано такі правові та загальнонаукові категорії: «земельне право», «земельні правовідносини», «конституція», «законодавство», «нормативно-правові акти», «реформи», «уніфікація», «приватна власність», «оренда», «парцеляція», «комасація», «осадництво». Їх уточнення і розкриття дозволило детальніше проаналізувати предмет дослідження.

4. Реформування земельного устрою відновленої у 1918 р. Польської держави було викликане необхідністю вдосконалення й уніфікації системи землеволодіння, оскільки території, які склали Другу Річ Посполиту (польські, українські, білоруські, німецькі землі) до Першої світової війни входили до складу трьох імперій – Австро-Угорської, Німецької і Російської, які мали власні підходи до регулювання земельних відносин. Закономірним підґрунтям цього процесу мало стати створення належної законодавчої бази, покликаної утвердити ключові принципи права землеволодіння (головний з них – приватна власність, як наріжний камінь суспільного устрою) та сприяти ефективності її використання. Неуніфікована сільськогосподарська система Республіки Польщі, отримана у спадок від колишніх імперій, характеризувалася поєднанням деяких залишків становості та поширенням ринкових відносин, невизначеної ситуації у сфері селянського землеволодіння. Окремі заходи урядів Австро-Угорської та Російської імперій були половинчастими і викликали у майбутньому різного роду напруження. Зокрема, постійним джерелом загострення суперечностей між селянами і табулярними власниками

на території Західної України, зокрема у Галичині, були суперечки щодо володіння сервітутним правом, селянське мало- та безземелля, порушення прав селян. Натомість, особливістю земельних правовідносин на Волині були значні земельні латифундії, власники яких – здебільшого польські поміщики – дотримувалися радше традицій і звичаєвого права, ніж офіційного російського законодавства. Сподівання західноукраїнських селян на революцію і «справедливе» вирішення земельного питання в рамках власної Української держави (УНР чи ЗУНР) не були зреалізовані через їх короткотривале існування.

5. Активна трансформація земельних відносин відбувалася і до 1918 р., коли польські та українські землі перебували у складі інших держав. Істотні зміни в правовому становищі селян та аграрної структури припали на останню третину XVIII – XIX ст. і їх називають аграрною революцію, що відкрила шлях до капіталізму та лібералізму. Причини змін були подібними – наростаючі протиріччя між промисловим сектором, який швидко модернізувався та неефективним сільськогосподарським сектором з його кріпацтвом. Спершу реформи освіченого абсолютизму, а пізніше скасування панщини залишили помітний слід на селі і земельних відносинах. Вирішуючи одні завдання, вони покликали до життя інші проблеми, які вже передалися новим державам – Західно-Українській Народній Республіці, а згодом Республіці Польщі. До таких проблем належали: 1) мало- або безземелля при наявності великих шляхетських земельних володінь, «черезсмужжя» (звідси потреба в парцеляції); 2) відшкодування великим власникам за ліквідацію панщини (з тим завданням австрійський і російський уряди з плином часу справилися); 3) регулювання земельних відносин (право користування землею, сервітутне право тощо).

6. Аграрна структура польського сільського господарства була типовою для економік країн, де існувала проблема «земельного голоду». Це означало появу питання проведення земельної реформи у програмах тогочасних політичних партій. Тож немає нічого дивного, що перша сільськогосподарська реформа у

Другій Речі Посполитій була політичним компромісом між основними сеймовими партіями й проголошувала узагальнені принципи: регулятором земельних відносин виступає держава, земельний устрій базується на приватній власності, надлишки земель у їхніх власників будуть викуплені за встановленою ціною (у ситуації понад 180 га). Постанова Сейму від 10 липня 1919 р. не була загальноприйнятим законом, однак виступала *de lege ferenda* постулатом законодавчих норм. Сільськогосподарську систему Республіки Польщі планувалося будувати на сильних, здорових та здатних до інтенсивної виробничої діяльності селянських господарств за принципом приватної власності, різних видів та розмірів.

Нормативні принципи Закону про здійснення земельної реформи від 15 липня 1920 р. мало чим відрізнялися від тих, що обговорювалися раніше Сеймом. Принципи земельної реформи полягали у: 1) примусовому викупі надлишкової землі вище законодавчо встановленого максимуму (викуп надлишку понад 180 га); 2) часткове відшкодування за землю, якщо вона експропрійована державою (ціна примусового викупу встановлена на рівні 50% ринкової ціни і це питання стало найбільш спірним, особливо в контексті ухвалення Конституції 1921 р. та її ст. 99); 3) встановлені пільги для колишніх вояків, зокрема для інвалідів; 4) обмеження щодо обтяження чи відчуження, що стало результатом реформи господарства; 5) здійснення парцеляції органами державної влади, а не приватними структурами.

Під впливом австрійського права польське цивільне законодавство визнавало землю необмеженою власністю з правом «уживання» і «надуживання», але передбачало різне тлумачення правового статусу окремих земель. Право власності на земельну ділянку містило три правомочності: володіння, користування та розпорядження земельним наділом. Власник мав право володіти, користуватися і розпоряджатися своїм земельним майном на власний розсуд (здавати в оренду, продавати), але дотримуючись закону і моральних засад тогочасного суспільства.

7. На першому етапі реформування земельних відносин основний акцент спрямовувався на сільськогосподарську колонізацію (до 1925 р.), а після цього на землевпорядкування селянських земель (наприклад, комасацію) і подальшу парцеляцію. Осадницька колонізація, яка здебільшого зачепила західноукраїнські землі, була складовою не лише аграрної, а й національної політики Республіки Польщі. Це була загальнодержавна кампанія великого політичного значення і викликала принципові розбіжності у суспільстві, особливо в контексті міжнаціональних відносин. Поселення польських осадників мали посилити охорону східного кордону держави і стати опорними пунктами асиміляції місцевого українського населення.

Земельні ділянки для передачі осадникам творилися в результаті парцеляції (подрібнення великих земельних угідь). Через законодавчо визначені квоти парцеляція відбувалася повільно і навіть попри встановлені норми парцелювалося до 65% земель у рік. Принципи земельної політики полягали у передачі розпарцельованих колишніх магнатських володінь польським осадникам, передусім військовим. Метою парцеляції було утворення самодостатніх господарств, здатних покращити економічне становище загалом. За час проведення колонізаційних акцій дві третини розпарцельованої площі земель Східної Галичини перейшли у руки польських колоністів (подібна статистика і на Волині). Відтак, польські уряди не вирішили економічної проблеми (цих заходів було недостатньо), проте створили прошарок лояльних до польського режиму поселенців у Галичині та на Волині.

8. Ключовим у регулюванні земельних відносин на території Західної України в складі Республіки Польщі став Закон від 28 грудня 1925 р. про впровадження земельної реформи, що також був політичним компромісом (на основі т. зв. пакту Лянцкоронського). Проте, порівняно з Законом 1920 р. це був юридично довершеніший нормативно-правовий акт, який усував протиріччя з Конституцією 1921 р. Втім, коли вести мову про певні невідповідності, то зауважимо, що принцип австрійського цивільного законодавства (діяло певний

час у Республіці Польщі), за яким право власності набувається лише шляхом запису у земельній книзі, було порушено. Крім цього, не до кінця юридично врегульовано питання земельних оренд. Закони, що регулювали аграрну сферу були сповненими суперечностей, неадекватною адаптацією до загальнообов'язкових положень приватного та адміністративного права. Вже другий сейм Польської держави почав переглядати основні закони в аграрній сфері, прагнучи надати їм належного характеру. Польська влада доклалася до видачі цілої низки нормативних актів, заповнюючи існуючі прогалини в земельному законодавстві, частково вдосконалюючи їх та націлюючи на уніфікацію цього законодавства.

9. Польське законодавство сприяло реконструкції аграрної системи характеру еволюційної реформи. Правовою основою удосконалення регулювання земельних відносин у Республіці Польщі були Конституції 1921 і 1935 рр. та спеціалізовані закони та розпорядження: 10 липня 1919 р. (про земельну реформу), 1 вересня 1919 р. (про передачу земельної власності), 7 травня 1920 р. (про ліквідацію сервітутів), 15 липня 1920 р. (про реалізацію земельної реформи), 17 грудня 1920 р. (про наділення військових земельними ділянками), 31 липня 1923 р. (про комасацію ґрунтів), 26 липня 1925 р., 28 грудня 1925 р. (про реалізацію земельної реформи), 14 березня 1932 р. (про уточнення положень Закону про надання землі військовим), 18 березня 1933 р. (про уточнення положень Закону про комасацію), 14 квітня 1937 р. (про обмеження обороту земельних ділянок, утворених внаслідок парцеляції), 4 травня 1938 р. (про впорядкування ґрунтових спільнот) та ін. Земельне законодавство спрямовувалося на збереження у Західній Україні маєтків польських поміщиків при одночасному зменшенні розмірів їх землеволодіння до раціонального рівня.

10. Як і будь-яке соціально-економічне явище, важливе для формування економічної системи, в даному випадку – регулювання земельних відносин на Західній Україні у складі Республіки Польщі, законодавче підґрунтя здійснених

реформ мають різні оцінки. З позитивів варто відзначити той факт, що австрійському уряду у свій час не вдалося до кінця вирішити проблему комасації і сервітутів, тоді як польська влада змогла це зробити. Втім, упродовж усього двадцятирічного періоду земельна реформа, яка була предметом багатьох суперечок, політичних ігор та перетину різноманітних впливів – не була реалізована згідно із початковим задумом. Сільськогосподарська реформа не принесла суттєвих змін у структуру села. Селянська власність збільшилася приблизно лише на 13%, а площа поміщицьких земель зменшилася на 16%, що не було кардинальною зміною. Землі не вистачало для втамування земельного голоду мало- і безземельних селян. Припускаємо, що навіть якби реформа була проведена радикально, це все одно не могло б вирішити проблему; земельного фонду було недостатньо, щоб вгамувати земельний голод. Крім того, сільська біднота не мала засобів купувати землю, тому вони мало скористали від земельної реформи. Основним моментом, який паралізував зусилля з реформування, була низька індустріалізація країни, залежність від іноземного капіталу та неможливість відтоку зайвої робочої сили з села. Але найважливіше, напевне, інше – сільськогосподарська реформа і формування нової системи земельних відносин не стали актом примирення, а навпаки – загострили міжнаціональні відносини між поляками і українцями. Українці Галичини і Волині вкрай негативно поставилися до роздачі їхніх земель колишнім польським військовим, тоді як вони залишалися обділеними. Відповіддю українців на польську земельну політику стала розбудова національних економічних, у т. ч. кооперативних інституцій. Починаючи з 1930-х, почалися українські антиколонізаційні акції, які набували масового характеру, а польсько-український антагонізм з новою силою активізувався у роки Другої світової війни.

11. Регулювання земельних відносин у Західній Україні в складі міжвоєнної Польщі в межах законодавчо встановлених повноважень здійснювали центральні органи влади: президент, кабінет міністрів, сейм, профільні

міністерства, а також місцеві органи влади (воєводські управління, департаменти, комісії; проте їхня обмежена компетенція не дозволяла провадити кардинальні зміни у сфері правового регулювання земельних відносин). Правовими засадами їхньої діяльності слугували конституції, закони, міністерські розпорядження, інструкції тощо. Проте за час перебування Галичини і Волині у складі Другої Речі Посполитої так і не було створено єдиного земельного кодексу, що дозволило б уникнути існування сотень нормативно-правових документів, положення яких в окремих випадках суперечили один одному. Спеціальна комісія для впорядкування земельного законодавства підготовила проєкт Земельного кодексу, однак він не набув чинності, головно через політичні та економічні причини (наприклад, економічна криза 1929–1933 рр.).

12. Дослідження правового регулювання земельних відносин на території Західної України в складі Республіки Польщі (1918–1939 рр.) дозволяє стверджувати про наявність певного історичного досвіду, який може бути використаний у реформуванні чинного земельного законодавства України. Для удосконалення і підтвердження ефективності земельного законодавства України рекомендується:

1) законодавчо закріпити такі принципи земельного законодавства України: непорушності права приватної власності на земельну ділянку; включення землі у ринковий обіг; соціальної спрямованості у перерозподілі земель, що перебувають у державній та комунальній власності; поєднання високої економічної ефективності та екологічної безпеки використання земель;

2) необхідно упорядкувати ціноутворення на первинному ринку земель несільськогосподарського призначення;

3) доцільно чітко визначити порядок зміни цільового призначення земельних ділянок;

4) необхідно вдосконалити систему державної реєстрації прав на земельну ділянку, зокрема стосовно перереєстрації раніше виданих документів, що посвідчують правана земельну ділянку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Неопубліковані документи (архівні матеріали):

1. Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДІА України у м. Львові), ф. 146 (Галицьке Намісництво, м. Львів), оп. 1, спр. 5 (Меморіал губернатора про політичне і соціально-економічне становище Галичини в час її приєднання до Австрійської імперії). 241 арк.
2. ЦДІА України у м. Львові, ф. 146, оп. 5, спр. 2949 (Листування з Надвірною канцелярією про розгляд питань щодо сплати податків, відробітку панщини тощо). 97 арк.
3. ЦДІА України у м. Львові, ф. 146, оп. 7, спр. 749 (Листування з імператором Францом I, Надвірною канцелярією та ін. про проекти економічного і політичного піднесення Галичини). 26 арк.
4. ЦДІА України у м. Львові, ф. 146, оп. 72, спр. 67 (Інструкції і директиви Міністерства землеробства). 32 арк.
5. ЦДІА України у м. Львові, ф. 146, оп. 87, спр. 216 (Листування з Львівським окружним управлінням про урегулювання прав користування земельними ділянками між общиною с. Білка Шляхетська і землевласником с. Германів). 61 арк.
6. ЦДІА України у м. Львові, ф. 146, оп. 87, спр. 233 (Справа про майнову суперечку общини с. Мальчиці з місцевим землевласником). 46 арк.
7. ЦДІА України у м. Львові, ф. 146, оп. 89, спр. 2 (Протоколи засідань дирекції Фонду відшкодувань втрат за звільнення від земельних повинностей у зв’язку з скасуванням панщини). 47 арк.
8. ЦДІА України у м. Львові, ф. 146, оп. 89, спр. 8 (Фінансові звіти окружних управлінь […] про витрати грошей на відшкодування збитків землевласникам). 30 арк.
9. ЦДІА України у м. Львові, ф. 150 (Вищий крайовий суд у м. Львові), оп. 1, спр. 1295 (Розпорядження, інструкції й роз’яснення вищих судових органів

щодо питання суперечок між підданими й громадами (1858–1863 рр.). 129 арк.

10. ЦДІА України у м. Львові, ф. 150, оп. 1 б, спр. 13 (Справа про повернення Новаторській Марії земельної ділянки в с. Унятичі проданого Соломці Юрку). 6 арк.
11. ЦДІА України у м. Львові, ф. 160 (Галицька крайова фінансова дирекція, м. Львів), оп. 6, спр. 219 (Договори, квитанції, заставні документи та ін. про оренду державних маєтків). 59 арк.
12. ЦДІА України у м. Львові, ф. 165 (Крайовий комітет, м. Львів), оп. 8, спр. 1, т. 1, (Розпорядження, протоколи, листування та ін. документи про заснування і діяльність індемнізаційного фонду). 52 арк.
13. ЦДІА України у м. Львові, ф. 166 (Крайова табуля, м. Львів), оп. 1, спр. 5649 (Положення про стягнення плати за складання і внесення актів в табулярні книги та видачу табулярних приписів). 52 арк.
14. ЦДІА України у м. Львові, ф. 171 (Окружне земельне управління, м. Львів), оп. 1, спр. 30 (Надання позик осадникам та листування з цього питання т. III). 91 арк.
15. ЦДІА України у м. Львові, ф. 181 (Графи Лянскоронські), оп. 1, спр. 130 (Плани, листування та ін. документи про пожертвування земельних ділянок графом Лянцкоронським Антоном у с. Поріччя Комарнівського ключа на користь товариства поселень польських інвалідів ім. Т. Костюшки (1920, 1932)), 1076 арк.
16. ЦДІА України у м. Львові, ф. 181, оп. 1, спр. 500 (Плани земельних ділянок маєтків сс. Крупсько і Малехів Роздільського ключа, призначених для продажу, 1920 р.). 2 арк.
17. ЦДІА України у м. Львові, ф. 181, оп. 1, спр. 583 (Статистичні дані про кількість наявної корисної площі земельних угідь у маєтках графа Лянцкоронського Антона у Водзіславському ключі з переліком прізвищ орендарів 1909–1920 рр.). 2 арк.

18. ЦДІА України у м. Львові, ф. 181, оп. 1, спр. 662 (Інвентарні описи рухомого і нерухомого майна Дирекції лісів графа Лянцкоронського Кароля у м. Комарно Комарнівського ключа 1918–1921 рр.). 34 арк.
19. ЦДІА України у м. Львові, ф. 181 (графи Лянцкоронські), оп. 1, спр. 674 (Інвентарні описи рухомого і нерухомого майна графа Лянцкоронського Кароля, 1922 р.). 120 арк.
20. ЦДІА України у м. Львові, ф. 181, оп. 1, спр. 1107 (Акти оцінки, звіти та ін. документи про встановлення вартості маєтків графа Лянцкоронського Кароля у Водзіславському, Комарнівському, Роздільському та Ягольницькому ключах, 1923–1924 рр.). 224 арк.
21. ЦДІА України у м. Львові, ф. 181, оп. 1, спр. 1175 (Листування управління маєтків Водзіславського ключа з Головною канцелярією у м. Львові, дирекцією маєтків у м. Комарно та ін. про знесення сервітутного права на маєтки цього ключа, 1924–1929 рр.). 52 арк.
22. ЦДІА України у м. Львові, ф. 181, оп. 1, спр. 1684 (Інструкція для адміністраторів маєтків про порядок ведення господарського обліку і оформлення записів у книгах, 1925–1926 рр.).18 арк.
23. ЦДІА України у м. Львові, ф. 181, оп. 1, спр. 2817 (Прохання, листування та ін. документи про звільнення від парцеляції маєтків графа Лянцкоронського Антона у Ходорівському ключі, 1922–1929 рр.). 38 арк.
24. ЦДІА України у м. Львові, ф. 181, оп. 1, спр. 3855 (Листування управління маєтків з Головною канцелярією у м. Львові, дирекцією маєтків у м. Комарно та ін. про права і обов’язки орендарів та управляючих маєтків 1925–1928 рр.). 53 арк.
25. ЦДІА України у м. Львові, ф. 181, оп. 1, спр. 3918 (Протоколи, листування та ін. документи про проведення парцеляції земельних ділянок у маєтках графа Лянцкоронського Антона у Водзіславському ключі, 1937 р.). 149 арк.

26. ЦДІА України у м. Львові, ф. 181, оп. 1, спр. 4111 (Уповноваження, листування та ін. документи про надання Аграрному товариству у м. Львові уповноваження на продаж маєтків графа Лянцкоронського Кароля у Комарнівському ключі, 1925–1927 рр.). 13 арк.
27. ЦДІА України у м. Львові, ф. 181, оп. 1, спр. 4126 (Листування Головної канцелярії у м. Львові з Крайовим банком про необхідність ліквідації іпотечного боргу управлінням маєтків Комарнівського ключа, 1924–1925 рр.). 19 арк.
28. ЦДІА України у м. Львові, ф. 181, оп. 1, спр. 4131 (Рішення, донесення та ін. документи про примусову парцеляцію земельних ділянок Комарнівського ключа, 1922–1923 рр.). 133 арк.
29. ЦДІА України у м. Львові, ф. 181, оп. 1, спр. 4132 (Протоколи, описи маєтків, листування та ін. документи про старання графинь Лянцкоронських Кароліни та Аделаїди припинити парцеляцію маєтків Комарнівського ключа, 1923–1936 рр.). 68 арк.
30. ЦДІА України у м. Львові, ф. 181, оп. 1, спр. 4241 (Рішення, донесення та ін. документи про вилучення з парцеляції земельних ділянок Роздільського ключа, 1927–1932 рр.). 44 арк.
31. ЦДІА України у м. Львові, ф. 181, оп. 1, спр. 4430 (Скарги, рішення та ін. документи про майновий спір графа Лянцкоронського Кароля з орендарем маєтків у сс. Ельжбетин і Казимир Ягольницького ключа Рубелем Менделем, 1922–1930 рр.). 246 арк.
32. ЦДІА України у м. Львові, ф. 181, оп. 1, спр. 4458 (Статистичні дані управління маєтків Ягольницького ключа Головній канцелярії у м. Львові про кількість боржників та види заборгованості при парцеляції земельних ділянок, 1933 р.). 20 арк.
33. ЦДІА України у м. Львові, ф. 181, оп. 1, спр. 4579 (Газетні статті про порядок проведення парцеляції маєтків, 1936 р.). 20 арк.

34. ЦДІА України у м. Львові, ф. 361 (Крушельницький Антін (1878–1937), письменник, журналіст, літературний критик, редактор), оп. 1, спр. 148, 45 арк.
35. ЦДІА України у м. Львові, ф. 419 (Крайова аграрна комісія, м. Львів), оп. 1, спр. 7 (Листування з Крайовим відділом про ведення меліоративних робіт на території Львівського воєводства, 1904–1920 рр.), 239 арк.
36. ЦДІА України у м. Львові, ф. 419, оп. 1, спр. 10 (Звіт про діяльність Крайової аграрної комісії, 1903–1920 рр.), 276 арк.
37. ЦДІА України у м. Львові, ф. 419, оп. 1, спр. 26 (Листування з аграрним комісаром у Львові з персональних питань, 1907–1920 рр.), 244 арк.
38. ЦДІА України у м. Львові, ф. 419, оп. 1, спр. 46 (Обіжники про порядок записів сервітутного права у земельних книгах, 1912 р.), 107 арк.
39. ЦДІА України у м. Львові, ф. 419, оп. 1, спр. 102 (Інструкції про створення земельних управлінь у Польщі, 1919 р.), 48 арк.
40. ЦДІА України у м. Львові, ф. 419, оп. 1, спр. 105 (Відомості про виконані роботи з ліквідації черезсмужжя та врегулювання прав власності на земельну ділянку, 1920 р.), 79 арк.
41. ЦДІА України у м. Львові, ф. 419, оп. 1, спр. 499 (Справа про ліквідацію черезсмужжя у с. Скнилів, 1914–1920 рр.), 115 арк.
42. ЦДІА України у м. Львові, ф. 419, оп. 1, спр. 665 (Звіти, листування, повідомлення та ін. документи про ліквідацію черезсмужжя у с. Вишатичі, 1919–1920 рр.), 18 арк.
43. ЦДІА України у м. Львові, ф. 419, оп. 1, спр. 690 (Справа про парцеляцію земельних ділянок графині Скарбек Феліції у селах Гикловичі та Орховичі і передачу цих земель інвалідам війни, 1919–1920 рр.), 67 арк.
44. ЦДІА України у м. Львові, ф. 682 (Войнаровський Тит (1856–1938), митрат, адміністратор маєтків греко-католицької митрополії, церковний і громадський діяч, публіцист, голова крайового товариства «Сільський

господар» у Львові), оп 1, спр. 16 (Стаття «Що руйнує наше селянство? Чи є яка рада тій руїні?» (діафільм)). 91 арк.

45. ЦДІА України у м. Львові, ф. 765 (Колекція А. О. Петрушевича), оп. 1, спр. 55 (Розпорядження губернатора Йозефа Брігідо про права та зменшення повинностей підданих в Галичині). 5 арк.
46. ЦДІА України у м. Львові, ф. 835 (Любомирські), оп. 1, спр. 1113 (Нотаріальна довідка, лист і телеграма про продаж князем Любомирським Андрієм докторові Межеві Людовіку маєтків у с. Скавина). 5 арк.
47. ЦДІА України у м. Львові, ф. 835, оп. 1, спр. 1649 (Угода, доповнення до угоди (чорновик), список грошових зобов'язань нового власника і лист у справі продажу Любомирським Андрієм і Юрієм-Рафаїлом Любомирському Казимирові маєтків Городенківського ключа). 32 арк.

Опубліковані документи:

48. Головна Руська Рада (1848–1851): протоколи засідань і книга кореспонденції. За ред. О. Турія. Упорядн. У. Кришталович та І. Сварник. Львів: Інститут Історії Церкви УКУ, 2002. 304 с.
49. Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали: в 5 т. Відп. ред. О. Карпенко. Т. 1. Івано-Франківськ: Лілея НВ, 2001. 584 с.
50. Земельний кодекс України: станом на 1 січня 2014 р. Харків: Право, 2014. 144 с.
51. Золота Грамота до сільського народу (для сільських мешканців Поділля, Волині та України, 1863 р.) [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1863(03)31.gramota..php
52. Из „Общего положения о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости» об устройстве общественного управления сельских обществ и волостей. 1861 г. [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://docs.historyrussia.org/ru/nodes/103188-iz-obschego-polozheniya-o-

krestyanah-vyshedshih-iz-krepostnoy-zavisimosti-ob-ustroystve-obschestvennogo-upravleniya-selskih-obschestv-i-volostey-1861-g

53. Положение о крестьянском землевладении [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://docs.historyrussia.org/ru/nodes/8452-polozhenie-o-krestyanskom-zemlevladenii
54. Універсал Української Центральної Ради, 7 листопада 1917 р. [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1917%20(11)%2007.universal%20III.php
55. Allgemeines bürgerliches Gesetzbuch für die deutschen Erbländer der Oesterreichischen Monarchie. Teil 1–3. Wien: k. k. Hof- und Staats-Druckerey, 1811. Teil 2. 760 s.
56. Cyrkularz. Że podatek gruntowy, reluicy ali werunkowa i dodatek woyskowy za rok 1818 płacony bydć ma // Contynuacya wyroków y rozkazów powszechnych w Galicyi i Lodomeryi Królewstwach od dnia 1 stycznia aż do końca grudnia roku 1816 wypadłych. Leopoli: Typis Josephi Piller, 1817. S. 128–129.
57. Konstytucja Marcowa. Lublin: W-wo Lubelskie, 1983. 104 s.
58. Manifest Tymczasowego rządu ludowego Republiki Polskiej ogłoszony w Lublinie 11 listopada 1918 roku [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://daszynski-stowarzyszenie.manifo.com/manifest-rzadu-ludowego---1918 [2.11.2020].
59. Obwieszczenie o wydaniu nowych statutów dla rady przemysłowej i dla rady rolniczej, 23 lutego 1909 [Statut rady rolniczej]. Zbiór ustaw i rozporządzeń administratycynych. T. 2. Oprac. przez. J. Piwockiego. Lwów: Nakł. własnym, 1910. 603 s.
60. Patent którym zaprowadzasię słusznyi wu życiu swoim mocny systemat podatku gruntowy. Contynuacya wyroków y rozkazów powszechnych w Galicyi i Lodomeryi Królewstwach od dnia 1 stycznia aż do końca grudnia roku 1816 wypadłych. Leopoli: Typis Josephi Piller, 1817. S. 159–162.

61. Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 r. Gospodarstwa wiejskie. Województwa wschodnie. Warszawa, 1926. 33 s.
62. Polska Rzeczypospolita Ludowa. Sejm. Skorowidz druków Sejmowych z r. 1922–1925. Warszawa, 1925. 225 s.
63. Regulamin obrad Sejmu uchwalony dnia 16 lutego 1923 r. oraz konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Warszawa: Druk Panstwowa, 1930. 111 s.
64. Rozporządzenia z dnia 27 kwietnia 1924 r. *Dziennik Ustaw*. 1924. Poz. 385. №36.
65. Rozporządzenie Ministra Reform Rolnych z dnia 27 marca 1926 r. *Dziennik Ustaw*. 1926. poz. 196, 197, 198. №32. S. 369–370.
66. Rozporządzenie Prezesa głównego urzędu ziemskiego oraz Ministrów rolnictwa i dóbr państwowych, spraw wojskowych, w porozumieniu z ministrami skarbu i spraw wewnętrznych z dnia 23 marca 1921 r. w przedmiocie wykonania ustawy z dn. 17 grudnia 1920 r. o nadaniu ziemi żołnierzom W. P. *Dziennik Ustaw*. 1921. Poz. 21. № 4.
67. Rozporządzenie Prezesa głównego urzędu ziemskiego z dnia 16 czerwca 1920 r. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://sip.lex.pl/akty-prawne/dzu-dziennik-ustaw/wykonanie-ustawy-o-likwidacji-serwitutow-na-terenie-b-krolestwa-16878034
68. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 24 listopada 1930 r. o uregulowaniu niektórych spraw z zakresu osadnictwa wojskowego. *Dziennik Ustaw*. 1925. Poz. 153, 154 i 155. №22. S. 1033–1035.
69. Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 11 lipca 1922 r. w predmiocie likwidacji spraw inspektoratów pomocy rolnej we Lwowie i Krakowie. *Dziennik Ustaw*. 1922. Poz. 571. №61–64.
70. Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 17 maja 1921 r. *Dziennik Ustaw*. 1921. Poz. 282. №46.
71. Sejm i Senat, 1922–1927: Podręcznik dla wuborców zawierający wyniki wyborów w powiatach, okregach, województwach, podobizny senatorów i

posłów sejmowych oraz mapy polądowe. T. Rzepecki, W. Rzepecki. Poznań: Wielkopolska Księgarnia Nakładowa K. Rzepeckiego, 1923. 552 s.

72. Sejm Ustawodawczy (1919–1920). Druk Sejmowy nr 839.
73. Zbiór ustaw o księgach publicznych wraz z dotyczącemi rozporzaądzeniami oraz innemi ustawami mającemi łączność z księgami gruntowemi. Wydał Eugenjusz Wieliczkowski. T. 1. Ustawy hipoteczne austrjackie. Kolomyja: Drukarnia A. Kisielewskiego, 1924. 316 s.
74. Sprawozdanie stenograficzne Sejmu. Kadencja IV. 4 posiedzenia w dniach 5 i 6 grudnia 1935 r.
75. Statystyka Polski. Statystyka wyborów do Sejmu i Senatu z dnia 16 i 23 listopada 1930 roku. Warszawa, 1935. T. 32.
76. Uniwersał. Pańszczyzna w niepogodny dzień iak ma bydż poddanym poczytana, 21 maia 1784. Continuatio edictorum et mandatorum universalium a die1 Januari ad ultimam Decembris anno 1784 emanatorum. Leopoli: Typis Viduae Josephae Piller, 1784. S. 115.
77. Ustawa tymczasowa z dnia 2 siepnia 1919 r. *Dziennik Ustaw*. 1919. Poz. 395. № 65. S. 698–700.
78. Ustawa z dnia 10 stycznia 1922 r. *Dziennik Ustaw*. 1922. poz. 65. №10. S. 130–131.
79. Ustawa z dnia 11 sierpnia 1923 r. o zakresie działania Ministra Reform Rolnych i organizacja urzędów i komisyj ziemskich. *Dziennik Ustaw*. 1923. Nr. 90. Poz. 706.
80. Ustawa z dnia 14 kwietnia 1937 r. o ograniczeniu obrotu nieruchomościami powstałymi z parcelacji. *Dziennik Ustaw*. 1937. Poz. 272. Nr 36. S. 739–740.
81. Ustawa z dnia 14 marca 1932 r. uzupelniajaca przepisy o nadaniu ziemi żołnierzom Wojska Polskiego. *Dziennik Ustaw*. 1932. Poz. 333, 334, 335. № 32. S. 532–534.
82. Ustawa z dnia 15 lipca 1920 r. o wykonaniu reform rolnej. *Dziennik Ustaw*. 1920. Poz. 462. №70. S. 1237.

83. Ustawa z dnia 17 grudnia 1920 r. o nadaniu ziemi żołnierzom Wojska Polskiego. *Dziennik Ustaw*. 1920. Poz. 18. № 4. S. 40–41.
84. Ustawa z dnia 17 marca 1921 roku. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. *Dziennik Ustaw*. 1921. Poz. 267. №44. S. 651.
85. Ustawa z dnia 18 marca 1933 r. w sprawie zmian w ustawie z dnia 31 lipca 1923 r. o scalaniu gruntów. *Dziennik Ustaw*. 1933. Poz. 166, 167, 168. № 22. S. 458.
86. Ustawa z dnia 19 lutego 1925 r. o o zakresie mocy obowiązującej ustawy z dnia 17 grudnia 1920 r. o przejęciu na własność Państwa ziemi w niektórych powiatach Rzeczypospolitej Polskiej oraz ustawy z dnia 17 grudnia 1920 r. o nadaniu ziemi żołnierzom Wojska Polskiego. *Dziennik Ustaw*. 1920. Poz. 18. № 4. S. 40.
87. Ustawa z dnia 23 kwietnia 1925 r. o zatwierdzeniu układu ze Stolicą Apostolską, określającego stosunek Państwa do Kościoła Rzymsko-Katolickiego. Dziennik Ustaw. 1925. Poz. 324. №47.
88. Ustawa z dnia 28 grudnia 1925 r. o wykonaniu reform rolnej. *Dziennik Ustaw*. 1926. Poz. 1. №1. S. 2.
89. Ustawa z dnia 31 lipca 1923 r. o scalaniu gruntów. *Dziennik Ustaw*. 1923. Poz. 718. № 92. S. 1050–1056.
90. Ustawa z dnia 7 maja 1920 r. Dziennik Ustaw. 1920. poz. 249. №42. S. 684–689.
91. Kaiserliches Patent 1848 [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://www.klinebooks.com/cgi-bin/kline/32567.html [10.03.2020].
92. Uniwersał. Porzadek podług którego grunta przez geometrów maja bydz wimierżone, 23 lutego 1784. *Continuatio edictorum et mandatorum universalium a die1 Januari ad ultimam Decembris anno 1784 emanatorum*. Leopoli: Typis Viduae Josephae Piller, 1784. S. 43.
93. Uniwersał. Przedaż dóbr lub odmiana possessorów i dziedziców nie odmienia powinności ani prawo poddanych, 8 kwietnia 1784. Continuatio edictorum et

mandatorum universalium a die1 Januari ad ultimam Decembris anno 1784 emanatorum. Leopoli: Typis Viduae Josephae Piller, 1784. S. 82–83.

94. Uniwersał. Uciśnienia poddaństwa okreslaicy 5 stycznia 1781. *Continuatio edictorum et mandatorum universalium a die 1 Januari ad ultimam Decembris anno 1781 emanatorum*. Leopoli: Typis Viduae Josephae Piller, 1781. S. 5.
95. Uniwersał. Względem zniesienia niewolniczego poddaństwa, 5 kwietnia 1782. *Continuatio edictorum et mandatorum universalium a die 1 Januari ad ultimam Decembris anno 1782 emanatorum.* Leopoli: Typis Viduae Josephae Piller, 1782. S. 55.
96. Uniwersał. Zwierchności w uciemiężneniu poddanych za officialistów swoich odpowiedziec maja, 5 stycznia 1784. *Continuatio edictorum et mandator umuniversalium a die1 Januari ad ultimam Decembris anno 1784 emanatorum*. Leopoli: Typis Viduae Josephae Piller, 1784. S. 4.
97. Verfassungsurkundedes österreichischen Kaiserstaates [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://www.verfassungen.de/at/at-18/verfassung48.htm [10.03.2020].

Праці державних діячів і політиків:

98. Баран С. За рідну землю. Справа кольонізації. Львів: Накладом видавничої спілки «Діло», 1936. 72 с.
99. Будзиновський В. Хлопска посілість в Галичині і новочасні суспільно-реформаторські змагання. Львів: З «Народної Друкарні» В. Манєцкого, 1895. 112 с.
100. Макух І. На народній службі. Детройт: Видання Української вільної громади Америки, 1958. 628 с.
101. Франко І. Зібрання творів: У 50-ти т. Т. 44. Книга 1. Економічні праці (1878–1887). Київ: Наукова думка, 1984. 695 с.
102. Grabski S. Uwagi o bieżącej historycznej chwili Polski. Warszawa: Niklewicz i s-ka, 1922. 159 s.

103. Hupka J. W sprawie reformy agrarnej: prof. Bujakowi pod rozwagę. Kraków: Księg. J. Czerneckiego, 1919. 40 s.
104. Piłsudski J. Myśli i aforyzmy. Kraków: Miniatura, 1989. 62 s.
105. Poniatowski J. Cele i założenia Reformy Rolnej w 20-leciu Niepodległości. Opracowanie Jan Górecki. Warszawa: Wydawnictwo Fundacji Rozwój SGGW, 2004. 39 s.
106. Rataj M. Pamiętniki. Redaktor Jan Dębski. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1965. 488 s.
107. Witos W. Moje wspomnienie. Paryż: Instytut literacki, 1964. 357 s.

ЛІТЕРАТУРА:

108. Баран З. До питання про аграрну політику урядів міжвоєнної Польщі стосовно Західної України. [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://www.ji.lviv.ua/n28texts/baran.htm
109. Баран З. Відродження і становлення Польської держави, 1918–1921 рр.: Текст лекцій. Львів: ЛДУ ім. І. Франка, 1995. 53 с.
110. Бардах Ю., Леснодарский Б., Пиетрчак М. История государства и права Польши. Пер. с пол. Москва: Юридическая литература, 1980. 559 с.
111. Бачинський Ю. Україна irredenta. Третє видання. Берлін: Видавництво Української Молоді, 1924. 237 с.
112. Бовуа Д. Битва за землю в Україні (1863–1914). Поляки в соціетнічних конфліктах. Київ: Критика, 1998. 334 с.
113. Боєчко В. Селянство в умовах ринково-капіталістичної трансформації і суспільно-політичних потрясінь XIX – початку XX ст. *Український селянин*. 2014. Вип. 14. С. 91–94.
114. Бойко І. Й. Правове регулювання цивільних відносин в Україні (IX – XX ст.): [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів]. Київ: Атіка, 2013. 348 с.

115. Бойко І. Й. Галичина у державно-правовій системі Австрії та Австро-Угорщини (1772 – 1918): навчальний посібник / І. Й. Бойко. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2017. 312 с.
116. Брославський В. Норми польського земельного права на Правобережній Україні в 1793–1830 рр. [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://chtyvo.org.ua/authors/Broslavskyi_Volodymyr/Normy_polskoho_zemelnoho_prava_na_Pravoberezhnii_Ukraini_v_1793-1830_rr/
117. Брославський В. Землеволодіння та землекористування на Правобережній Україні в кінці XVIII ст. *Наукові записки. Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського. Серія «Історія».* Вип. XII. 2007. С. 19–23.
118. Булгаков А. Земельне законодавство у ході визвольних змагань за часів революції 1917–1920 рр. [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/13479/1/Bulgakov_114-119.pdf
119. Буравський О. Поляки Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. Житомир: Вид-во ЖДУ, 2004. 168 с.
120. Бурдін М. «Земельне питання»: підходи до вирішення часів національної революції в Україні (1917–1921 рр.) [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/1173/Zemelne%20pytannia_Burdin_2017.pdf?sequence=1&isAllowed=y 14.
121. Бурдін М. Реформування земельних відносин Центральною Радою УНР. *Підприємництво, господарство і право.* 2016. № 11. С. 103–109.
122. Вербова О. Аграрна політика Польської держави міжвоєнного періоду та українське питання. *Науковий вісник НЛТУ України*. 2008. №18(6). С. 127–134.
123. Виздрик В. Польське аграрне осадництво на західноукраїнських землях у 20-х рр. XX ст. *Грані*. 2013. №6. С. 4–7.

124. Виздрик С. Польська аграрна реформа та її реалізація у 20-х рр. XX ст. на західноукраїнських землях. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Держава та армія*. 2013. №752. С. 150–155.
125. Витанович І. Історія українського кооперативного руху. Із праць Історично-Філософічної секції НТШ. Нью-Йорк: Товариство Української кооперації, 1964. 624 с.
126. Витанович І. Селянська доля від часів Хмельниччини до 1848 р. Історія українського селянства. Частина ІІ. Львів: Накладом «Самоосвіти», 1936. 40 с.
127. Галушка А. Польське повстання 1863 р. у Правобережній Україні. *У кігтях двоглавих орлів. Творення модерної нації*. Харків: КСД, 2016. С. 164–174.
128. Герасименко М. Аграрні відносини в Галичині в період кризи панщинного господарства. Київ: Видавництво Академії Наук Української РСР, 1959. 302 с.
129. Гладун М. Проведення парцеляції в Східній Галичині міжвоєнного періоду. *Вісник Львівської комерційної академії. Серія: Гуманітарні науки*. 2014. Вип. 12. С. 161–170.
130. Гримич М. Звичаєве цивільне право українців XIX – початку XX століття. Київ: Арістей, 2006. 560 с.
131. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. Київ: Генеза, 2000. 360 с.
132. Гуржій І. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. Київ: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1954. 451 с.
133. Дністрянський С. Річеве право. Прага: Український університет, 1923. 204 с.
134. Дністрянський С. Табулярне засидженє. Львів: Б.в., 1910. 100 с.
135. Дністрянський С. Цивільне право. Том І. Відень: [Накладом автора], 1919. 1063 с.

136. Економічна історія України. Історико-економічне дослідження в двох томах. Том 1. Ред. Рада Г. Боряк та інші. Київ: Ніка-Центр, 2011. 696 с.
137. Захарченко П. Історія українського права: поняттєва, історіографічна та компаративістична складові її ідентифікації // *Вісник кримінального судочинства*. 2019. №4. С. 138–146.
138. Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Уряди. Постаті. Гол. ред. Я. Ісаєвич; упоряд. М. Литвин, І. Патер, І. Соляр. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009. 350 с.
139. Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2002. 752 с.
140. Злупко С. Некоторые особенности социально-экономического развития западноукраинской деревни в эпоху капитализма. *Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы.* Вильнюс: Минтас, 1963. С. 648–660.
141. История Польши. Том 3. Под. ред. Ф. Зуева. Москва: АН СССР, 1956. 667 с.
142. Історія держави і права України: підручник. В. Д. Гончаренко, В. М. Єрмолаєв, В.О. Рум'янцев та ін.: За ред. В. Д. Гончаренка. Харків: Право, 2013. 704 с.
143. Калинович В. Від буржуазної демократії до фашистської диктатури в Польщі (До питань історії державного ладу Польщі 1918–1939). *Наукові записки Львівського державного університету імені Івана Франка.* Том XXVII. Серія юридична. Вип. 2. С. 146–161.
144. Калиняк Л. Польські селянські партії Західної України (1928–1931): від конфронтації до об'єднання // Наукові зошити історичного факультету Львівського університету. 2018–2019. Вип. 19–20. С. 221–232.
145. Качараба С., Рожик М. Українська еміграція. Еміграційний рух зі Східної Галичини та Північної Буковини у 1890–1914 рр. – Львів, 1995. 124 с.
146. Кобилецький М. Правові засади державно-політичних та соціально-економічних перетворень в ЗУНР // Західно-Українська Народна

Республіка та її місце в історії українського державотворення (до 100-річчя проголошення): збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції (м. Львів, 1 листопада 2018 р.). І. Й. Бойко (голова редколегії), А. В. Кольбенко (відп. секр.). Львів, 2018. Вип. 2. С. 78–86.

147. Козьмук П., Козьмук А. Державна реєстрація земельних ділянок, іншого нерухомого майна та прав на них. Чернівці: Букрек, 2004. 224 с.
148. Кондратюк К. Новітня історія України. 1914–1945 рр. Вид. 2-ге доповн. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2018 р. 340 с.
149. Копча В. В. Методологія дослідження правового явища поняття, стукрутар, інструментарій // Часопис Київського університету права. 2020. №1. С. 54–58.
150. Коритко Л. Організаційно-правові засади діяльності суб'єктів господарювання Східної Галичини та Буковини в складі Австро-Угорщини. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2011. 224 с.
151. Корнієнко П. Трансформації земельних відносин в українському селі (IX – початок XXI ст.). Порівняльний аналіз. Монографія. Тернопіль, 2015. 496 с.
152. Косачевская Е. Восточная Галиция накануне и в период революции 1848 г. Львов: Издательство Львовского университета, 1965. 152 с.
153. Кравець М. Селянство Східної Галичини і Північної Буковини у другій половині XIX ст. Львів: Видавництво Львівського університету, 1964. 240 с.
154. Кривава книга. Упорядник, автор передмови Я. Радевич-Винницький. Передрук вид. 1919, 1921 рр. Дрогобич: Відродження, 1994. 274 с.
155. Крюков А. Польська аграрна колонізація в Галичині (1919–1939 рр.). Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2017. 23 с.

156. Крюков А. Аграрне питання в українській громадсько-політичній думці Галичини міжвоєнного періоду. *Вісник Львівської комерційної академії. Серія «Гуманітарні науки»*. 2014. Вип. 12. С. 155–160.
157. Крюков А. Соціально-економічні наслідки земельних реформ у галицькому селі (1921–1939 рр.) [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://www.sworld.education/index.php/ru/conference/the-content-of-conferences/archives-of-individual-conferences/march-2015
158. Лащенко Р. Цивільне право. Частина перша: Вступ. Загальна частина. Річеве право. Виняткове право. Подєбради: Видання «Видавничого Т-ва при Укр. Госп. Академії в Ч.С.Р.», 1925. 158 с.
159. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців. Львів: З друкарні оо. Василіан у Жовкві, 1927. 736 с.
160. Левицький К. Наші сервітути. *Часопись правнича*. Львів. 1895. Рочник V (За перший чверть). С. 24–29.
161. Левицький К. Про неважність в новім процесі цивільнім. Львів: Накладом НТШ, 1900. 46 с.
162. Лесик О. Особливості становлення правового регулювання земельних відносин у Галичині в складі Австрійської імперії (наприкінці XVIII – початку XIX ст.) О. Лесик // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2020. – Вип. 70. – С. 101–111.
163. Лесик О.В. Становлення правового регулювання земельних відносин у Волинській губернії в складі Російської імперії (1793-1917) О. В. Лесик // Часопис Київського університету права. - 2020/2. - № 2. - С. 72-77.
164. Лесик О.В. Розвиток земельних правовідносин у Західно-Українській Народній Республіці (1918–1919 рр.) / О. В. Лесик // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. Вип. 85 / редкол.: Г. І. Чанишева (голов. ред.) та ін. – Одеса : Гельветика, 2020. – С. 121-132.

165. Лесик О.В. Становлення правового регулювання земельних відносин в Польщі (1919–1921 рр.) О. В. Лесик // Часопис Київського університету права. - 2020/3. - № 3. - С. 65-71.
166. Лесик О.В. Правове регулювання укладення договору оренди земельної ділянки в Західній Україні в складі Польщі (1919-1939). О.В. Лесик // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні Матеріали XXVII звітної науково-практичної конференції ЛНУ імені І.Франка юридичного факультету, 5-6 лютого 2021 р. // ЛНУ імені І.Франка. – Ч.1. – С. 62–66.
167. Лесик О.В. Закон про земельну реформу 1920 р. у Польщі: ухвалення та особливості застосування. О.В. Лесик // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали XXVI звітної науково-практичної конференції ЛНУ імені І.Франка юридичного факультету, 6-7 лютого 2020 р. // ЛНУ імені Івана Франка. – Ч.1 – С. 48–51.
168. Лесик О.В. Основні положення земельної реформи 1925 р. в Польщі. Матеріали XX Міжнародної студентсько-аспірантської наукової конференції «Актуальні проблеми прав людини, держави та правової системи», 22–23 квітня 2021 року. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2021. С. 11–14.
169. Лесик О.В. Правовий статус земельних сервітутів у Польщі (1919–1921 рр.). // «Правова наука і державотворення в Україні у світлі сучасних глобалізаційних викликів: історія, теорія, практика» (до 25-ї річниці Конституції України) Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, 11 червня 2021 року // Донецький державний університет внутрішніх справ. С. 184–188.
170. Липитчук О. Система та компетенція органів територіального самоврядування в Польській республіці (1918–1939 рр.) // Вісник Львівського університету. Серія юридична. 2013. Випуск 58. С. 74–80.

171. Малик Я. Державна аграрна політика Західноукраїнської Народної Республіки. *Науковий вісник*. 2008. Вип. 2. Демократичне врядування. С. 84–88.
172. Мельничук Н. Зміни у правовому регулюванні земельних відносин у Галичині під впливом революції 1848 р. в Австрійській імперії. *Вісник Запорізького національного університету*. 2015. №2(II). С. 39–46.
173. Мельничук Н. Передумови земельних реформ а Австрійській монархії за Марії Терезії та Йосифа II та їх поширення у Галичині. *Часопис Київського університету права*. 2015. №1. С. 53–59.
174. Михайлюк О. Взаємини між селянами та поміщиками в українських губерніях Російської імперії на початку XX ст. *Питання аграрної історії України та Росії. Матеріали дев'ятих наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди.* Дніпропетровськ, 2012. С. 104–112.
175. Монолатій І. Українсько-польський антагонізм у земельному питанні в Галичині як етносоціальний конфлікт. *Вісник Прикарпатського університету. Історія*. 2013. Вип. 23–24. С. 174–184.
176. Мукосій К. Земельна реформа в контексті внутрішньої політики Української Народної Ради [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://dspace.tneu.edu.ua/bitstream/316497/31201/1/250.PDF
177. Наленч Д., Наленч Т. Юзеф Пилсудский – легенды и факты. Пер. с пол. Москва: Политиздат, 1990. 399 с.
178. Нараївський Є. Правовий порадник. Популярний збірник карного, цивільного і адміністраційного права. Коломия: Рекорд, 1932. 830 с.
179. Нарат Х. Де правда? Спорне пытанє про галицку индемнізацію. *Часопись правнича*. Львовъ. 1890. Рочникъ II. Чис. 6. С. 81–88.
180. Настасяк І. Причини, перебіг та значення селянської реформи в Галичині (1772–1789 рр.). *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2004. Вип. 40. С. 113–119.

181. Настасяк І. Скасування кріпосного права в Галичині. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 1999. Вип. 34. С. 46–48.
182. Никифорак М. Буковина в державно-правовій системі Австрії (1774–1918). Чернівці: Рута, 2004. 384 с.
183. Огоновський О. Систем австрийського права приватного. Т. 1. Науки загальні і право річеве. Львів: З друкарні НТШ, 1897. 337 с.
184. Основи земельної реформи [Електрониий ресурс]: Режим доступу: http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1919%20(03)%20(07).zem.%20reforma.php
185. Павлишин О. Підготовка аграрної реформи в ЗО УНР. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 6. Львів, 2000. С. 170–183.
186. Павлюк В. Магнатерія Волині в умовах розвитку ринкових відносин у другій половині XIX ст. *Український історичний журнал*. 2000. №1. С. 102–108.
187. Панфілова Т. Громадянське суспільство в Західній Україні (20–30-ті роки XX століття): аграрно-промислові та фінансово-кредитні структури. *Вісник Львівської комерційної академії. Серія «Гуманітарні науки».* 2014. Вип. 12. С. 143–154.
188. Панченко П., Шмарчук В. Аграрна історія України. 2-ге вид. випр. і доп. Київ: «Знання», 2000. 342 с.
189. Паславська О. Правовий статус західноукраїнських земель у складі Польщі (1918–1939 рр.): історико-правове дослідження. *Порівняльно-аналітичне право*. 2015. №4. С. 35–38.
190. Паславська О. Правовий статус західноукраїнських земель у складі Польщі (1918–1939 рр.): історико-правове дослідження. *Порівняльно-аналітичне право*. 2015. №4. С. 35–38.
191. Плохій С. Брама Європи. Історія України від Скіфських воєн до незалежності. Харків: КСД, 2016. 496 с.

192. Пойда Д. Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период 1866–1900 гг. Днепропетровск: ДГИ, 1960. 487 с.
193. Предмет і система аграрного права, http://studies.in.ua/ agrarnoe_pravo/999-tema-1-predmet-sistema-agrarnogo-prava.html#2
194. Прищепа О. Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. Рівне: ПП ДМ, 2010. 287 с.
195. Рачковський Г. Списки поселень Волинської губернії другої половини XIX – початку XX століття як джерело до вивчення сільських поселень. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2019. Спецвипуск. С. 815–829.
196. Розовик О. Участь ходаків Волині у виборі земельних ділянок для переселення на південь України (1920-ті – початок 1930-х рр.). *Гілея*. 2016. Вип. 111. С. 57–60.
197. Рудакова Ю. Основні аспекти земельної політики Катерини II та Павла I на території Правобережної України (на прикладі Волині). *Дрогобицький краєзнавчий збірник. Збірник наукових праць*. 2003. Вип. VII. С. 243–258.
198. Сарбей В. Національне відродження України. Том 9. Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. 336 с.
199. Смолей В. Польське цивільне і військове аграрне осадництво у Західній Україні: історик-правовий контекст (1919-1939). – Тернопіль: «Підручники та посібники», 2003 . – 112 с.
200. Т. Ст. Въ справъ спростованя книгъ ґрунтовыхъ. *Часопись правнича*. Львовъ. 1890. Рочникъ II. Чис. 10. С. 153–158.
201. Твордило М. П’ятдесятилітня діяльність «Просьвіти» на поли економічнім. Упоряд., вступ. статті В. Пашука, Ж. Ковби. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 2002.
202. Тейлор А. Габсбурзька монархія 1809–1918. Пер. з англ. Львів: ВНТЛ–Класика, 2002. 268 с.

203. Теоретичні основи державного земельного кадастру: Навчальний посібник. За ред. М. Ступеня. Львів: Новий Світ-2000, 2003. 336 с.
204. Терлюк І. Аграрне питання як фактор правової політики українських державних формацій (1917–1921 рр.): започаткування національного земельного законодавства. *Вісник Національного університету «Львівська Політехніка»*. 2016. №850. С. 461–468.
205. Тимченко Р. Земельна реформа ЗУНР (ЗОУНР) 1919 р. *Український історичний збірник*. 2012. Вип. 15. С. 105–118.
206. Тищик Б. Західно Українська Народна Республіка (1918–1923). Історія держави і права. Львів: Тріада плюс, 2004. 392 с.
207. Тищик Б. Історія держави та права Австрії та Австро-Угорщини (X ст.–1918 р.): навч. посібник. Львів: Вид-во ЛНУ імені Івана Франка, 2003. 80 с.
208. Торжество історичної справедливості: Закономірність возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській Радянській державі. Відп. ред. М. М. Олексюк. Львів: Видавництво Львівського університету, 1968. 802 с.
209. Ухач В. «Найголовніша жура нашої власти»: земельна реформа у державотворенні ЗУНР (ЗОУНР). Тенденції і перспективи розвитку інститутів права та держави: зб. тез доп. Міжнар. юрид. наук.-практ. конф. «Актуальна юриспруденція», [м. Київ, 19 квіт. 2018 р.]; Матеріали І Всеукраїнських наукових читань пам'яті академіка С. Дністрянського «Західноукраїнська Народна Республіка – П'ємонт українського державотворення», [м. Тернопіль, 13–14 квітня 2018 р.]. Київ-Тернопіль: ТНЕУ, 2018. С. 285–288.
210. Цецик Я. Земельні відносини на Волині наприкінці XIX – на початку XX століть. *Чорноморський літопис*. 2011. Вип. 3. С. 75–80.
211. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся (Краєзнавчий словник – від найдавніших часів до 1914 року). Том перший. Вінніпег: Накладом товариства «Волинь», 1984. 600 с.

212. Шевчук А. Земельний устрій чиншовиків Волинської губернії за законом 1886 р.: політика царської влади стосовно національної меншини. *Волинські історичні записки*. 2008. Том 1. С. 142–150.
213. Шевчук В Політика «осадництва» у контексті інкорпорації Західної України до складу II Речі Посполитої у 1920–1930-х рр. *Культура і мистецтво у сучасному світі.* 2010. Вип. 11. С. 207–212.
214. Ajnenkel A. Parlamentarysm II Rzeczypospolitej. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1975. 412 s.
215. Ajnenkiel A. Konstytucje Polski w rozwoju dziejowym, 1791–1997. Warszawa: Rytm, 2001. 415 s.
216. Ajnenkiel A. Od «Rządów Ludowych» do przewrotu majowego. Zarys dziejów politycznych Polski 1918–1926. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1964. 339 s.
217. Albert A. Najnowsza historia Polski, 1914–1995. London: Puls, 1994. 638 s.
218. Błąd M. Reformy rolne Polski odrodzonej [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://www.irwirpan.waw.pl/dir_upload/site/files/Monografia/33_Blad.pdf [23.10.2020].
219. Brawer A. Galizien. Wie es an Ősterreich kam. Eine historisch-statistische studie űber die inneren Verhältnisse des Landes in Jahre 1772. Leipzig; Wien, 1910. 107 s.
220. Brzoza C. Polska w czasach niepodległości i II wojny światowej (1918–1945). Kraków: Wydawnictwo «Fogra», 2001. 424 p.
221. Bujak F. Galicya. T. II. Lwów–Warszawa: Księgarnia pod Firmą E. Wende i Spółka, 1910. 509 s.
222. Bujak F. O naprawie ustroju rolnego w Polsce. Warszawa: Gebethner i Wolff, [Б. p.]. 160 s.
223. Bujak F. Rozwój gospodarczy Galicyi (1772–1914). Lwów: Nakł. Księgarni poskiej Połonieckiego, 1917. 61 s.

224. Cepil M., Figlus T. Procesy parcelacji gruntów folwarcznych i likwidacji serwitutów w okresie międzywojennym na przykładzie wsi Boczki i Rzepiszew. *Biuletyn Szadkowski*. 2019. Tom 19. S. 77–92.
225. Ciepielewski J. Wieś polska w latach wielkiego kryzysu 1929–1935. Materiały i dokumenty. Warszawa: Książka i wiedza, 1965. 258 s.
226. Drdacki M. Die Frohnpatente Galizienz. Wien: Sollinger, 1838. 275 s.
227. Feliński M. Ukraińcy w Polsce odrodzonej. Warszawa, 1931. 140 s.
228. Fialkowski H. Uporzadkowanie stanu prawnego drobnych gospodarstw na ziemiach wschodnich. Lublin,1937. 16 s.
229. Giliczyński B. Likwidacja serwitutów na zasadzie ustawy z dn. 7 maja 1920 r. Warszawa: Skład Główny w Księgarni Rolniczej, 1921. 202 s.
230. Grodziski S. Porównawcza historia ustrojów państwowych. Kraków: Universitas, 1998. 364 s.
231. Gwiżdż A. Burżuazyjno-obszarnicza Konstytucja z 1921 roku w praktyce. Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze, 1956. 360 s.
232. Jacyna J. Przed przełomem, 1923–1926: Przeżycia. Warszawa, 1929. 100 s.
233. Jastrzębski R. Zagadnienia prawne reform agrarnych na ziemiach polskich w XX wieku. *Kwestia agrarna. Zagadnienia prawne i ekonomiczne*. P. Litwiniuk (red.). Warszawa: Fundacja Programów Pomocy dla Rolnictwa, 2016. S. 17–38.
234. Jastrzębski R. Reforma rolna po drugiej wojnie światowej. Ustawodawstwo państwa polskiego. *Czasopismo prawno-historyczne.* 2018. Tom LXX. Zeszyt 1. S. 111–151.
235. Jaworski W. Project Kodeksu Agrarnego. Warszawa, 1928. 270 s.
236. Jendrzejewski B. Rola lasów i gospodarki leśnej w rozwoju kraju [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.irwirpan.waw.pl/dir_upload/site/files/Monografia/30_Jendrzejewski.pdf [21.10.2020].
237. Kalinka W. Galicja i Kraków pod panowaniem austriackim. Paryż: Komisja Księg. Polsk., 1853. 401 s.

238. Konopka K. Konieczność reform agrarnych w Drugiej Rzeczypospolitej Polskiej (1918–1939). *Economy and Management*. 2009/ Nr. 1. S. 7–19.
239. Koredczuk J. Senatorowie ukraińscy w Senacie II Rzeczypospolitej. Wrocławsko-Lwowskie Zeszyty Prawnicze. 2015. Nr. 6. S. 9–33.
240. Królikowski S. Przemówienie w sprawie ustawy o podatku gruntowym, 23 maj 1923 r. *Posłowie rewolucyjni w Sejme (lata 1920–1935).* Warszawa: Książka i Wiédza, 1961. S. 52–55.
241. Lesyk Oksana. Acquisition, restriction and termination of land ownership in Western Ukraine under the civil legislation of the Republic of Poland (1921–1939). Recht der Osteuropäischen Staaten (ReOS). №2. 2021. P. 31–38.
242. Longchamps F. Prawo agrarne. Warszawa: Gebethner i Wolff, 1949. 144 s.
243. Noniewicz Cz. Reforma rolna na Wileńszczyźnie w okresie międzywojennym. Optimum. Studia ekonomiczne. 2014. Nr 6(72). S. 236–241.
244. Pietrzak M. Rzady parlamentarne w Polsce w latach 1919–1926. Warszawa: Ksiażka i Wiedza, 1969. 354 s.
245. Pilat W. Własność ziemi i stosunki posiadania. Lwów: Nakładem Wydziału Krajowego, 1897. 85 s.
246. Prutis S. Reformy agrarne w Polsce po odzyskaniu niepodległości w 1918 roku. Studia Iuridica Agraria. 2018. Vol. XV. S. 201–216.
247. Rutkowski J. Historia gospodarcza Polski (do 1864 r.). Warszawa: Książka i Wiedza, 1953. 568 s.
248. Selwa J., Stelmachowski A. Prawo rolne. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1970. 298 s.
249. Sliwa M. Ludowcy i socjaliści w parlamencie II Rzeczypospolitej. Warszawa: Wyd. Sejmowe, 1995. 166 s.
250. Stawecki T. Rejestry nieruchomości, księgi hipoteczne i księg wieczyste od czasów najdawniejszych do XXI wieku. *Studia Iuridica*. 2002. Vol. XL. S. 167–208.
251. Styś W. Reforma rolna jako walka z przeludnieniem wsi. Lwów, 1938. 10 s.

252. Styś W. Rozdrobnienie gruntów chłopskich w byłym zaborze austriackim od roku 1787 do 1931. Archiwum Towarzystwa Naukowego we Lwowie. Lwów, 1934. T. 15. Z. 1. Lwów, 1938. 363 s.
253. Styś W. Wpływ uprzemysłowienia na ustrój rolny. Lwów: Nakł. T-wanaukowego, 1936. 259 s.
254. Swiętochowski A. Historia chłopów polskich. Poznań: Wyd-wo polskie Wegnera [Б.р.в.]. 555 s.
255. Świątkowski H. Prawo rolne. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1966. 320 s.
256. Tomicki J. II Rzeczypospolita: Oczekiwania i reeczywistość. Warszawa: Młodzieżowa Agencja Wydawnicza, 1986. 247 s.
257. Vyzdryk V., Melnyk O., Muravskiy O. Agrarian legislation of interwar Poland: specificities of its implementation in Eastern Galicia. *Skhid*. July-August 2019. No. 4(162). P. 23–28.
258. Żarnowski J. Społeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939. Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1973. 436 s.

Довідкові матеріали:

259. Земельний Банк Гіпотечний. Енциклопедія українознавства [Перевидання в Україні]. Т. 2. Львів: НТШ, 1993. С. 783.
260. Земельні сервітути (Юридична енциклопедія за редакцією Ю. С. Шемшученка. Режим доступу: https://cyclop.com.ua/content/view/1093/58/1/12/
261. Семчик В. Аграрне право. Енциклопедія Сучасної України: електронна версія. Гол. редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін.; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2006, https://esu.com.ua/search_articles.php?id=42565

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА:

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. **Лесик О.В.** Особливості становлення правового регулювання земельних відносин у Галичині в складі Австрійської імперії (наприкінці XVIII – початку XIX ст.). *Вісник Львівського університету. Серія: Юридична*. Львів. 2020. Вип. 70. С. 101–111. Електронна версія: http://publications.lnu.edu.ua/bulletins/index.php/law/article/view/10958/11188
2. **Лесик О. В.** Становлення правового регулювання земельних відносин у Волинській губернії в складі Російської імперії (1793-1917). *Часопис Київського університету права*. Київ. 2020. Вип. 2020/2. С. 72-77. Електронна версія: https://chasprava.com.ua/index.php/journal/article/view/350/331
3. **Лесик О. В.** Розвиток земельних правовідносин у Західно-Українській Народній Республіці (1918–1919 рр.). *Збірник наукових праць «Актуальні проблеми держави і права».* Одеса. 2020. Вип. 85. С. 121-132. Електронна версія: http://www.apdp.in.ua/v85/17.pdf
4. **Лесик О. В.** Становлення правового регулювання земельних відносин в Польщі (1919–1921 рр.). *Часопис Київського університету права*. Київ. 2020. Вип. 2020/3. С. 65-71. Електронна версія: https://chasprava.com.ua/index.php/journal/article/view/404/385

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. **Лесик О.В.** Закон про земельну реформу 1920 р. у Польщі: ухвалення та особливості застосування. *Матеріали XXVI звітної науково-практичної конференції «Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні»,* 6-7 лютого 2020 року. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2020. Ч. 1. С. 48-51.

2. **Lesyk Oksana.** Acquisition, restriction and termination of land ownership in Western Ukraine under the civil legislation of the Republic of Poland (1921–1939). Recht der Osteuropäischen Staaten (ReOS). №2. 2021. P. 31–38.
3. **Лесик О.В.** Правове регулювання укладення договору оренди земельної ділянки в Західній Україні в складі Польщі (1919-1939). *Матеріали XXVII звітної науково-практичної конференції «Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні»,* 5-6 лютого 2021 року. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2021. Ч. 1. С. 62–66.
4. **Лесик О. В.** Основні положення земельної реформи 1925 р. в Польщі. *Матеріали XX Міжнародної студентсько-аспірантської наукової конференції «Актуальні проблеми прав людини, держави та правової системи»*, 22–23 квітня 2021 року. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2021. С. 11–14.
5. **Лесик О. В**. Правовий статус земельних сервітутів у Польщі (1919–1921 рр.). *Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Правова наука і державотворення в Україні у світлі сучасних глобалізаційних викликів: історія, теорія, практика» (до 25-ї річниці Конституції України)*, 11 червня 2021 року. Маріуполь – Кривий Ріг: Донецький державний університет внутрішніх справ, 2021. С. 184–188.
6. **Лесик О.В.** Особливості проведення парцеляції на території Західної України в складі Польщі (1921–1939 рр.). *Матеріали XXVIII звітної науково-практичної конференції «Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні*», 3–4 лютого 2022 р. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2022. Ч.1. С.53-58.

Відомості про апробацію результатів дисертації:

1. XXVI звітна науково-практична конференція «Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні», м. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 6-7 лютого 2020 року, форма участі – очна.

2. XXVII звітна науково-практична конференція «Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні», м. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 5-6 лютого 2021 року, форма участі – дистанційна, усна доповідь.
3. XX міжнародна студентсько-аспірантська наукова конференція «Актуальні проблеми прав людини, держави та правової системи», м. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 22–23 квітня 2021 року, форма участі – заочна.
4. Всеукраїнська науково-практична конференція «Правова наука і державотворення в Україні у світлі сучасних глобалізаційних викликів: історія, теорія, практика» (до 25-ї річниці Конституції України), Маріуполь – Кривий Ріг: Донецький державний університет внутрішніх справ, 11 червня 2021 року, форма участі – заочна.
5. XXVIII звітна науково-практична конференція «Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні», м. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 3–4 лютого 2022 року, форма участі – дистанційна, усна доповідь.